

Istorie veche și arheologie

ACTA MUSEI TUTOVENSIS

XX

2024

ACTA MUSEI TUTOVENSIS

Istorie veche și arheologie

XX

2024

MUZEUL „VASILE PÂRVAN” BÂRLAD

**ACTA MUSEI
TUTOVENSIS**

Istorie veche și arheologie

XX

2024

Publicație a Muzeului „Vasile Pârvan”
Str. Vasile Pârvan nr. 1
731003 Bârlad
Tel.: 0235 42 16 91, 0335 404 746
Fax: 0235 42 22 11
E-mail: muzeuparvan@gmail.com
web: www.muzeulparvan.ro

Publication of „Vasile Pârvan” Museum
1 Vasile Pârvan Street
731003 Bârlad
Phone: 0235 42 16 91, 0335 404 746 Fax:
0235 42 22 11
E-mail: muzeuparvan@gmail.com
web: www.muzeulparvan.ro

Colegiul de redacție:
Dr. Ion IONIȚĂ
Dr. Dan Gh. TEODOR
Dr. Mircea MAMALAUCA
Dr. Mircea OANCA
Drd. Adrian-Ionuț GÎLEA
Redactor șef:
Dr. Mircea MAMALAUCA

REVISTA APARE CU SPRIJINUL FINANCIAR AL CONSILIULUI JUDEȚEAN VASLUI

Revistă fondată de dr. Mircea MAMALAUCA
Apare anual din 2006

Continuă în parte „Acta Musei Tutovensius” (ISBN: 1842-2373)
Din anul 2015, nr.11, apare cu titlul actual.

MUZEUL „VASILE PÂRVAN” BÂRLAD

ACTA MUSEI TUTOVENSIS

Istorie veche și arheologie

XX

HISTORICA ET ARCHAEOLOGICA

EDITOR: Mircea MAMALAUCA

Bârlad * 2024

© Muzeul „Vasile Pârvan”

ISSN: 2457-1709

ISSN-L: 2457-1709

CUPRINS

STUDII ȘI MATERIALE

Octavian-Cristian ROGOZEA, Leonard DOROGOSTAISKY, Denisa PINTEA, <i>Cercetări arheologice de suprafață în Câmpia Moraviței. Locurile neolitice din hotarul localității Gaiul Mic (Com. Moravița, jud. Timiș)</i>	7
<i>Archaeological survey in Moravița plain. The Neolithic settlements forum Gaiu Mic village (Timiș County)</i>	
Mihaela BLAGOCIN, <i>Analiza arheologică a greutăților de lut în formă de semilună din așezarea Cucuteni Roma-Balta lui Ciobanu: aspecte morfologice, funcționalitate și interpretări culturale</i>	18
<i>Archaeological analysis of crescent-shaped clay weights from The Cucutenian settlement Roma-Balta lui Ciobanu: morphological aspects, functionality and cultural interpretations</i>	
Adelina PICIOR, <i>Considerații privind întrecerile atletice în Antichitatea greacă.....</i>	39
<i>Considerations on athletic competitions in Greek Antiquity</i>	
Daniel SPÂNU, <i>Fibule „sinuoase” (geschweifte Fibeln) la Poiana</i>	50
<i>Sinuous fibulae (geschweifte Fibeln) in Poiana</i>	
George-Dan HÂNCEANU, <i>Despre funcționalitatea greutăților din lut descoperite într-o locuință getică de la Roșiori (jud. Neamț)</i>	60
<i>About the functionality of some clay weights discovered in a getic dwelling from Roșiori (Neamț County)</i>	
Csaba SZABÓ, Mircea MAMALAUĂ, <i>Notes on the cult of Dis Pater and Proserpina in Colonia Dacica Sarmizegetusa</i>	72
<i>Note despre cultul lui Dis Pater și al Proserpinei în Colonia Dacica Sarmizegetusa</i>	
Maria DIACONESCU, <i>O piesă deosebită, presa de ulei descoperită la Vorniceni, jud. Botoșani</i>	103
<i>A special piece, the oil press discovered in Vorniceni, Botoșani County</i>	
Vlad VORNIC, Sergiu MATVEEV, Sergiu POPOVICI, Igor DIMOV, <i>O așezare cu urme de locuire din Hallstatt-ul târziu și perioada de început a epocii migrațiilor, descoperită la Cuconeștii Vechi (Comuna Cuconeștii Noi, Raionul Edineț)</i>	108
<i>A settlement with traces of habitation from the Late Hallstatt and the beginning of the migratio era was discovered at Cuconeștii Vechi (Cuconeștii Noi village, Edineț district)</i>	
Adrian PORUCIUC, <i>Termenul românesc plug și problematica răspândirii plugului avansat la mijlocul mileniului I</i>	129
Dan Gh. TEODOR, <i>Inele medievale timpurii din România și semnificația lor</i>	138
<i>Early medieval rings from Romania and their meaning</i>	

NUMISMATICĂ

Lucian MUNTEANU, Ioana SCUTARU, *Varia numismatica tutovensia. III* 146

VARIA

Mădălina STĂNESCU, *Cercetări arheologice de suprafață în comuna Vizantea-Livezi...* 152
Surface archaeological research in the Vizantea-Livezi commune

Adrian-Ionuț GÎLEA, *Notă asupra unui vârf de suliță descoperit în cartierul Munteni din Bârlad (județul Vaslui)*171
Note on a spearhead discovered in the Munteni district of Bârlad (Vaslui county)

Mircea OANCĂ, Alexandru RUFANDA, †Constantin CRĂCIUN, *Mormântul Nr. 1 de la Biserica Sf. Gheorghe Bârlad, județul Vaslui* 178
Tomb No. 1 from church of St. George Bârlad, Vaslui County

RECENZII

Dan ALEXE, *De-a dacii și romanii. O introducere în istoria limbii și etnogenezei poporului român*, Ed. Humanitas, București, 2023, 259 p., ISBN: 978-973-50-8216-1. (Alexandru BERZOVAN) 194

Mihai VINEREANU, *Dicționarul Etimologic al Limbii Române*, Editura Uranus, ediția a II -a, vol. 1,2 A-I - J-Z, 2023, 1592 p., ISBN: 978-606-699-030-1
*** *Reflecții privind o serie de teorii pseudoștiințifice privitoare la limba geto-dacilor* (Alexandru BERZOVAN) 217**

STUDII ȘI MATERIALE

CERCETĂRI ARHEOLOGICE DE SUPRAFAȚĂ ÎN CÂMPIA MORAVIȚEI. LOCUIRILE NEOLITICE DIN HOTARUL LOCALITĂȚII GAIUL MIC (COM. MORAVIȚA, JUD. TIMIȘ)

Octavian-Cristian ROGOZEA*, Leonard DOROGOSTAISKY**,
Denisa PINTEA***

Keywords: survey, West Romania, early neolithic, late neolithic, Vinča C, pottery, terracotta

În proximitatea localității Gaiul Mic (*Mali Gai-sârbă*) au fost întreprinse o serie de cercetări de suprafață, în anul 2023, care aveau ca scop verificarea unor anomalii vizibile pe diverse imagini satelitare.

Această localitate face parte din punct de vedere administrativ din comuna Moravița și se află la cca. 52 km sud de municipiul Timișoara, în Câmpia Moraviței. Relieful este specific unei câmpii de divagare cu o hidrografie caracterizată de albie puțin adânci, cu grinduri fluviatile și numeroase meandre fosile, unele canalizate în prezent, din cauza condițiilor favorabile pentru stagnarea apelor din bazinul Moraviței¹.

Perieghezele de aici au avut ca țință o mai bună cunoaștere sub aspect arheologic a unei zone din sudul județului în care bibliografia de specialitate amintește descoperiri sporadice de materiale care pot fi datate general în preistorie², în epoca bronzului, antichitate sau în evul mediu.

O parte din descoperirile preistorice cunoscute aici pot fi încadrate în epoca bronzului. Cu prilejul adâncirii unor șanțuri în jurul anului 1884, a fost descoperit un schelet uman, care avea ca inventar lama unui pumnal din bronz. La baza lamei, care se îngustează înainte de mâner, se observă câteva orificii pentru nituri, păstrându-se chiar și un nit. Ceramică de epoca bronzului a mai fost descoperită și în luna decembrie a anului 1898, de către Heller Mihály, locuitor din Stamora Germană. În timp ce își ara terenul său acesta a descoperit urne mari, asemănătoare celor descoperite la Vatina³. Tot aici mai este amintit fără alte mențiuni și un ac de podoabă din bronz⁴.

În hotarul satului Gaiul Mic mai este amintită și o monedă de la Constantinus al II-lea, de tipul *Victoriae DD AvggQ NN* emisă la Thesalonica, anii 341-346 sau anii 347-348⁵, o jumătate de monedă din aur emis de Constantin cel Mare achiziționată de muzeul din Timișoara în 1906⁶, 7 tetradrahme-„monee barbare” care alcătuiau un mic tezaur⁷.

* Universitatea de Vest, Timișoara, Institutul de Cercetări Avansate de Mediu, octavian.rogozea@e-uvv.ro.

** Societatea Română pentru Astronomie Culturală (SRPAC), ldoro1959@gmail.com.

*** Universitatea de Vest, Timișoara, denisa.pintea02@e-uvv.ro.

¹ ***1981, *Timiș. Monografie*, București, 1981. p. 28.

² S. Borovszky, *Temes Vármegye*, Budapest, 1909, p. 225.

³ B. Milleker, *Délmagyarország Régiséglelelei a honfoglalás előtti időkből*, III. Rész, Kiadta A „Délmagyarországi Tört.[énelmi] és Rég.[észeti] Muzeum-Társulat”, Temesvár, Csanád-Egyházmegyei könyvnyomda, 1906, p. 61-66; *Idem*, *A vattinai őstelep*, în *Történelmi és Régészeti Értesítő*, XXI, 1907, p. 63.

⁴ A. Iepure, *Epoca de bronz în Banat*, în *Revista Institutului Social Banat*, XXXIII-XXXVI, 1940, p. 434.

⁵ N. Toma-Demian, *Repertoriul descoperirilor monetare dintre anii 275-383 p. Chr. din jud. Timiș*, în *Analele Banatului (S.N.)*, X-XI, 1, 2002-2003, p. 173-198., p. 179, punct 17.

⁶ I. Berekeszi, *Délmagyarország érmelelei*, în *Történelmi és Régészeti Értesítő*, XXIII, 1907, p. 20.

Descoperirile datate în evul mediu sunt reprezentate de 46 de monede mici din argint, trei fragmente de sârmă ondulată tot din argint⁸, dar și un tezaur de cca. 210 monede de aur emise între 948-959 de Constantin al VII-le Porfirogenetul asociat cu fiul său Roman al II-lea⁹. Aceste monede, aflate într-o cutie de cupru, au fost descoperite în anul 1858 în pășunea comunală de două fete care se jucau acolo¹⁰.

Cercetarea noastră s-a concentrat în sud-estul și estul de Gaiului Mic. În acest context au fost identificate materiale arheologice pe o zonă aflată la 1,53 km SEE de biserica ortodoxă din Gaiul Mic, la 2,31 km NV de biserica romano-catolică din Stamora Germană, la 7,18 km sud-vest de biserica romano-catolică din Denta și la 450 m vest de șoseaua Gaiul Mic-Stamora Germană (drumul comunal 182), în punctul cu coordonatele GPS: 45°17'44.76"N 21°13'38.46"E¹¹ (Fig. 1; Pl. I/1).

Suprafața de unde provin materialele arheologice (fragmente ceramice, un fragment de idol antropomorf, o greutate din lut și utilaj litic cioplit și șlefuit) este un grind cu o înălțime maximă de 88,2 m și pe o suprafață de cca. 9-9,5 ha. Pe latura de nord a grindului există un curs de apă semipermanent în prezent (Pl. I/2).

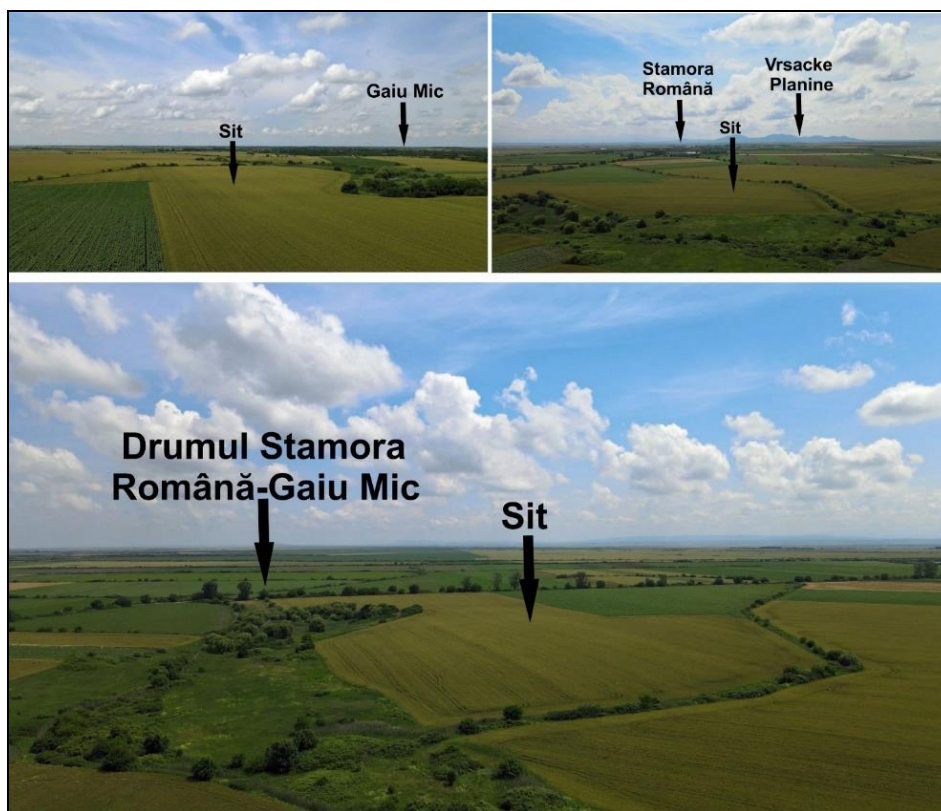

Fig. 1. Fotografie aeriană cu amplasarea sitului Gaiul Mic-1.

⁷ Fl. Medeleț, *Contribuții la repertoriul numismatic al Banatului, Epoca Latène. Secolul IV î.Chr.-106*, în *Analele Banatului (S.N.)*, III, 1994, p. 262.

⁸ L. Bakić, *Findings of Coins from the Romanian Part of Banat Region in the Collection of the National Museum in Vrsac*, în *Analele Banatului (S.N.)*, V, 1997, p. 57.

⁹ G. Miksa, *Magyar történelmi emlékek külföldön (Különöstekintettel az egykori Erdélyre)*, Kolozsvárt, 1868, p. 47; L. Kovács, *Byzantinische Münzen im Ungran de 10. Jahrhunderts*, în *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXV, 1-2, 1983, p. 137, nr. XV; Velter Ana-Maria, *Unele considerații privind circulația monetară din secolele V-XII în Bazinul Carpatic (cu privire special asupra teritoriului României)*, în *Sudii de Istorie Veche și Arheologie*, XXXIX, 3, 1988, p. 265, punct 35; P. Iambor, *Contribuții la istoria unor așezări fortificate din Banat (sec. IX-XIV)*, în *Patrimonium Banaticum*, I, 2002, p. 121.

¹⁰ L. Bhom, *Geschichte Des Temeser Banats*, II, Leipzig, 1861, p. 320.

¹¹ Fragmente ceramice cu pleavă în pastă și angobă roșie, caracteristice pentru cultura Starčevo-Criș, au mai fost descoperite și în apropiere, în punctul cu coordonatele GPS: 45°17'57.14"N 21°13'39.61"E.

Utilajul litic cioplit descoperit este compus dintr-un nucleu de „silex brun de Banat” (Pl. II/2), dar și din mai multe așchii din aceeași rocă. Utilajul litic șlefuit este format dintr-un topor perforat (Pl. II/3), un topor neperforat (ambele din gresie fină silicioasă)¹² și dintr-un fragment de micașist.

Din idolul antropomorf se mai păstrează doar partea superioară, mai exact torsul, un braț și gâtul. Suprafețele acestuia sunt netezite atent și au culoarea brun deschis cu zone gri pe alocuri. În spărtură are culoarea neagră. Pasta fină a fost degresată cu nisip fin. Suprafața a fost decorată prin incizarea unor linii frânte și, pe o parte ? un romb, pe piept. Piesa este perforată vertical. Perforația făcută în pasta crudă are în partea superioară un diametru maxim de 0,5 cm. În partea inferioară perforația are un diametru de numai 0,3 cm (Pl. II/1a-b). Idoli cu aproximativ aceleași decor sunt cunoscuți la Zorlențu Mare, pe idoli simpli sau dubli¹³, Liubcova-Ornița¹⁴, Potporanj-Kremejak.¹⁵ Analogii pentru formă întâlnim la Liubcova-Ornița¹⁶ sau în Serbia la Kovin-Čolakova Vodenica¹⁷.

Fragmentele de greutate au fost realizate dintr-o pasta fină, degresată cu nisip fin și calcar. Suprafețele greutateii sunt netezite și au culoarea brun-deschis cu flecuri gri. Piesa fragmentată din vechime a avut cel mai probabil o formă conică. Baza are un diametru de 8,5 cm. Perforația amplasată undeva la mijloc are un diametru de cca 0,6 cm (Pl. IV/2, 5).

Ceramica poate fi divizată în cele trei categorii distincte, categorii cunoscute pentru ceramica din neoliticul târziu. Ceramica grosieră (Pl. IV/4) este caracterizată de netezirea suprafețelor și degresarea cu nisip cu bob mare sau cu chiar cu pietricele. Decorurile lipsesc de pe fragmentele descoperite de noi pe suprafață.

Pentru factura semifină a fost preferat nisipul fin ca degresant în pastă. Suprafețele fragmentelor care aparțin acestei specii sunt doar netezite. Puținele fragmente descoperite care au suprafața exterioară decorată au motive compuse din linii incizate (Pl. III/4) sau barbotină în cazul unui fragment ars secundar (Pl. IV/3). Două fragmente provenite de la străchini „trunchi de piramidă” au suprafața decorate incizii frânte (Pl. I/5) sau incizii frânte și benzi umplute cu incizii alungite (Pl. III/1). Din repertoriul specific formelor de vase din neoliticul târziu din Banat au fost identificate străchinile tronconice cu buza ușor evazată (Pl. IV/4) și oale cu corpul rotund și buza evazată (Pl. IV/6).

Ceramica fină are pasta degresată cu nisip fin. Suprafețele nu mai păstrează lustrul, dar nu este exclus ca ele să fi fost lustruite. Decorurile întâlnite sunt pliseurile fine oblice (Pl. III/5) sau pliseuri ogivale flancate de pliseuri oblice (Pl. III/2). Acest tip de decor este cunoscut în locuirile neolitice târzii de la Parța-Tell II¹⁸, Selevac¹⁹, Pančevo-Vranin Salaš²⁰, etc. Formele de vas care au putut fi reconstituite sunt: străchinile cu carena ascuțită (Pl. III/2; Pl. III/5; Pl. IV/7); străchini tronconice (Pl. III/3); cupe (Pl. IV/1).

¹² Determinarea tipului de rocă făcută de prof. P. Urdea căruia îi mulțumim și pe această cale pentru ajutorul oferit.

¹³ Gh. Lazarovici, *Zorlențu Mare. 5200-4500 î. Chr.*, Timișoara, 2021, fig. 37.1/p. c1-c3.

¹⁴ E. Comșa, *Donées concernant la civilisation Vinča du sud-ouest de la Roumanie*, în *Dacia* (N.S.), XIII, 1969, p. 11-44., p. 39, fig. 23/7c; S. A. Luca, *Contribuții la istoria artei neolitice – plastica așezării de la Liubcova-Ornița (județul Caraș-Severin)*, în *Banatica*, X, 1990., p. 16, fig. 3/2a-d, p. 24, fig. 6/2a-c.

¹⁵ I. Pantović, *Vinča Amulets*, Vršac, 2013, p. 181/305.

¹⁶ E. Comșa, *op. cit.*, p. 39, fig. 23/12a-b.

¹⁷ I. Pantović, *op. cit.*, p. 155/201.

¹⁸ Ghe. Lazarovici, *Parța, OB 2 (tell 2), com. Șag, jud. Timiș*, în *Cultura Vinča în România (Origine, evoluție, legături, sinteze)*, Timișoara, 1991, p. 68, fig. 18/3.

¹⁹ M. Vukmanović, N. Radojčić, *Quantitative Analysis of the Pottery*, în *Selevac. A Neolithic Village in Yugoslavia*, Los Angeles, California, 1990., p. 315, fig. 9.9/g.

²⁰ S. Jocić, *Vranin Salaš-Pančevo*, în *The Neolithic of Serbia, Archaeological Research 1948-1988*, Belgrade, 1988, p. 107.

Pe lângă ceramica descrisă anterior au mai fost descoperite, în punctul aflat la 250 m NNE de grind (vezi nota 11), și fragmente ceramice diferite din punct de vedere al tehnologiei ceramice. Fragmentele de acest tip au suprafețele acoperite cu o angobă roșie și au pleavă ca degresant în pastă (Pl. II/2). Ceramica de acest tip ar putea fi atribuită culturii Starčevo-Criș din neoliticul timpuriu.

Puținele fragmente decorate, formele, dar și tehnologia ceramică ne fac să credem că aceste materiale ar putea să aparțină fazei C, poate chiar subfazei C₁, a culturii Vinča. Materiale similare mai există în județul Timiș în siturile de la: Carani-5²¹; Chișoda-Livezi²²; Deta-4²³; Jabăr-Cotună²⁴; Cornești-Iugosloveni²⁵; Cornești-Ferma Reiter²⁶; Folea-La Buși²⁷; Foeni-Cimitirul Ortodox²⁸; Hodoni-Pocioroane²⁹; Honorici-Cremeniste³⁰; Homojdia-Dealul Ivănașului³¹; Lugoj-La poalele Dealului Viilor³²; Boldur (Lugoj)³³; Macedonia³⁴; Parța-Tell I³⁵; Parța-Tell II³⁶; Sânandrei-Ocsenplatz³⁷; Sânmartinul Sârbesc-Grădiște³⁸; Sânmihaiu Român-La Deluș³⁹; Sălbăgelul Vechi-Seliște⁴⁰; Șag-Gostat⁴¹; Uivar-Gomilă⁴²; Unip-La Vișini⁴³ și posibil Răuți-6⁴⁴ și Șag-10⁴⁵.

²¹ O.-C. Rogozea, *Descoperiri neolitice și eneolitice recente în județul Timiș (III)*, în *Patrimonium Banaticum*, VI, 2016, p. 11-12.

²² O.-C. Rogozea, D. Micle, C. Boia, *Cercetări arheologice de suprafață în hotarul administrativ al municipiului Timișoara și în zona periurbană (I). Repertoriul arheologic al comunei Giroc (loc. Chișoda, loc. Giroc)*, în *Banatica*, XXI, 2022, p. 640.

²³ Coordonate GPS: 45°24'40.66"N, 21°13'49.15"E.

²⁴ Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj, 1979, p. 210, punct 99.

²⁵ Idem, *Cornești (fost Jadani, com. Orțișoara, jud. Timiș)*, în *Cultura Vinča România (Origine, evoluție, legături, sinteze)*, Timișoara, 1991, p. 74-77.

²⁶ Fl. Drașovean, *Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat*, Timișoara, 1996, p. 109, punct 2.

²⁷ Ibidem, p. 110, punct 5.

²⁸ Ibidem, 1996, p. 110, punct 4.

²⁹ Fl. Drașovean, D. Țicu, M. Munteanu, Hodoni. *Locuirile neolitice și necropola medieval timpurie*, Reșița, 1996, p. 24-34.

³⁰ Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj, 1979, p. 199, punct 45.

³¹ Gh. Lazarovici, I. Stratan, *Așezarea neolitică de la Homojdia (jud. Timiș)*, în *Acta Musei Napocensis*, X, 1973, p. 455-464.

³² Fl. Drașovean, *op. cit.*, p. 111-112, punct 12.

³³ Gh. Lazarovici *Neoliticul Banatului*, Cluj, 1979, p. 188, punct 12. Așezarea apare în bibliografia de specialitate în hotarul Boldurului. Cercetările de suprafață recente care vizau reidentificarea în teren a sitului au relevat că acesta se află în hotarul administrativ al orașului Lugoj. Coordonate GPS: 45°40'52.71"N, 21°50'1.36"E.

³⁴ Ibidem, p. 201, punct 51.

³⁵ Drașovean, *op. cit.*, p. 112-113, punct 16.

³⁶ Ibidem, p. 112, punct 15.

³⁷ Ibidem, p. 113-114, punct 21.

³⁸ O.-C. Rogozea, *Noi așezări neolitice și eneolitice descoperite în județul Timiș*, în *Sargetia*, IV (XLII), S. N. 2015, p. 128-129.

³⁹ O.-C. Rogozea, B. Craiovan, *Cercetări arheologice de suprafață în hotarul administrativ al municipiului Timișoara și în zona periurbană (II). Repertoriul arheologic al comunei Sânmihaiu Român (loc. Sânmihaiu Român, loc. Utvin)*, în *Banatica*, XXXIII, 2023, p. 191.

⁴⁰ Gh. Lazarovici, *Sălbăgelul Vechi „Seliște”, com. Găvojdia, jud. Timiș*, în *Cultura Vinča România (Origine, evoluție, legături, sinteze)*, Timișoara, 1991, p. 78-80.

⁴¹ Fl. Drașovean, *op. cit.*, p. 114, punct 22.

⁴² Idem, *Cultural Relationship in the Latte Neolithic of Banat*, în (F. Drașovean), *Ten years after: The Neolithic of the Balkans, as uncovered by the last decade of research*, Timișoara, 2009, p. 261.

⁴³ Idem, *Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat*, Timișoara, 1996, p. 114, punct 23.

⁴⁴ Coordonate GPS: 45°42'12.61"N, 20°59'3.06"E.

⁴⁵ Rogozea O.-C., *Descoperiri neolitice și eneolitice recente în județul Timiș (IV)*, în *Arheovest*, IX, 1, Cluj-Napoca, 2021, 184-185, p. 193.

Pentru județul Caraș-Severin menționăm așezările de la Biniș-1⁴⁶; Duleu-Octosu⁴⁷; Jupa-Sud⁴⁸; Liubcova-Ornița⁴⁹; Moldova-Sat⁵⁰; Păltiniș-La Topliță⁵¹; Reșița-Triaș⁵²; Zorlențu Mare⁵³.

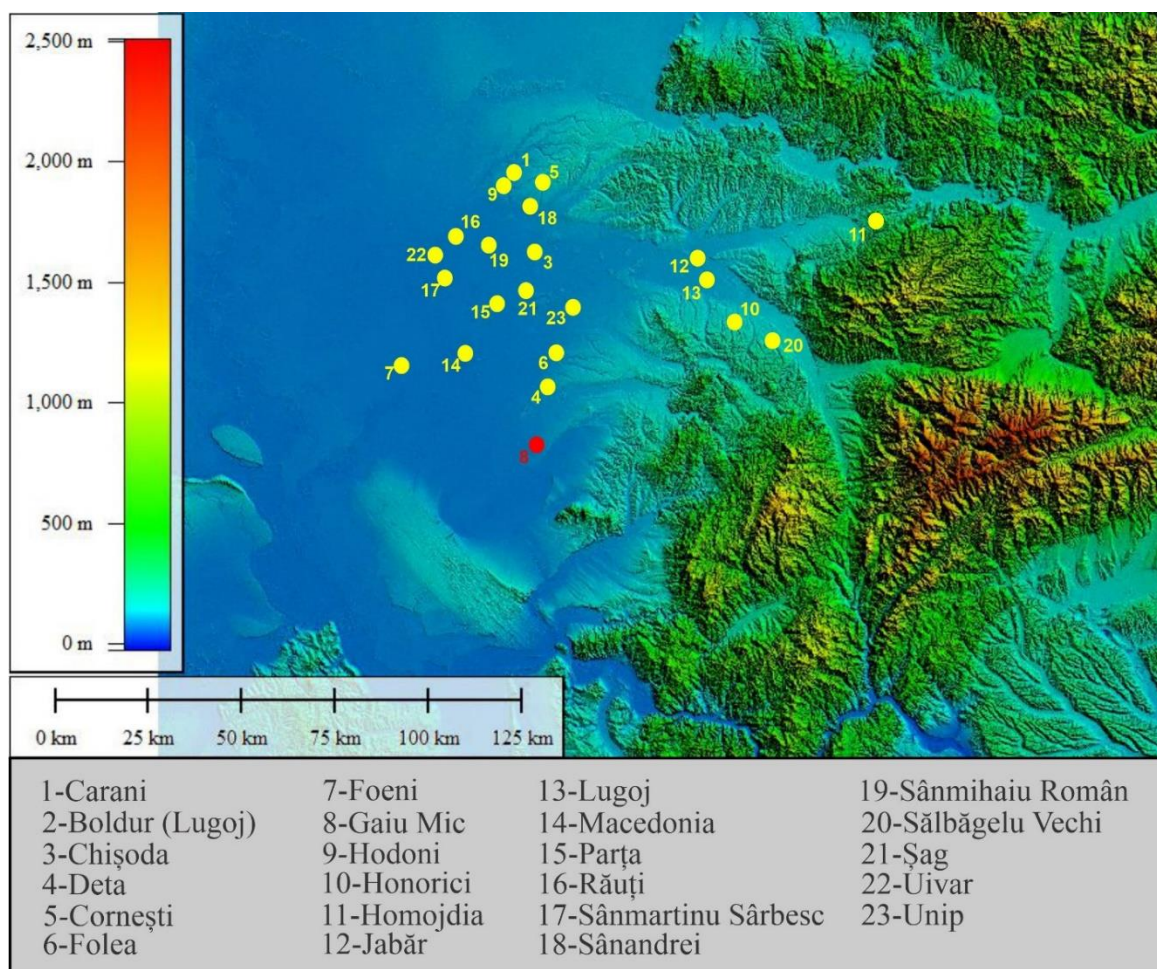

Fig. 2. Siturile din faza târzie a culturii Vinča din județul Timiș.

Enumerarea siturilor menționate anterior permite sublinierea unor concluzii legate de distribuția locuirilor din neoliticul târziu de pe teritoriul județului Timiș. O simplă analiză a distribuției (vezi Fig. 2) arată că cele mai multe situri se află amplasate în zona de câmpie. Pentru zonele mai înalte se pare că au fost preferate culoarele râurilor Bega și Timiș. Stadiul actual al cercetărilor ne obligă să considerăm aceste observații și concluzii ca preliminare.

⁴⁶ Coordonate GPS: 45°21'28.09"N, 21°39'37.01"E.

⁴⁷ R. Petrovsky, *Contribuții la repertoriul arheologic al localităților județului Caraș-Severin, din paleolitic până în secolul al V-lea î.e.n. (partea II)*, în *Banatica*, III, 1975, p. 373; Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj, 1979, p. 195-196, punct 37a-c.

⁴⁸ Gh. Lazarovici, *Balta Sărată. Din preistoria Caransebeșului*, Arad, 2020, p. 31.

⁴⁹ S. A. Luca, *Liubcova-Ornița*, Târgoviște, 1998, p. 16.

⁵⁰ Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj, 1979, p. 121.

⁵¹ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, 2020, p. 82.

⁵² Fl. Drașovean, *op. cit.*, 1996, p. 113, punct 18.

⁵³ Gh. Lazarovici, *Zorlențu Mare. 5200-4500 î. Chr.*, Timișoara, 2021.

ARCHAEOLOGICAL SURVEY IN MORAVIȚA PLAIN. THE NEOLITHIC SETTLEMENTS FORUM GAIU MIC VILLAGE (TIMIȘ COUNTY)

The archaeological survey conducted in 2023 near the village Gaiu Mic led to the discovery of a large Late Neolithic and probably Early Neolithic settlement and a smaller settlement located at 250 m NNE from the main area, belonging also to Early Neolithic. On the surface were discovered polish stone tool (two axe fragments), knapped stone tools, pottery fragments, a of anthropomorphic terracotta and loom weights fragments. Most of these artifacts belong to the late phase of Vinča culture, more precisely to the C1 subphase, but a small number of pottery fragments (chaff-tempered with red slip) belong to the Early Neolithic.

List of illustrations

Fig. 1. The Gaiu Mic-1 site (aerial view toward south, toward west and toward est).

Fig. 2. The archaeological sites belonging to late Vinča culture from Timiș county.

Pl. I. 1. The location of Gaiu Mic-1 site (topographical map of Romania, edition 1975, scale 1-25000 and Google Earth image); 2. 2D topographical plan of the the site.

Pl. II. 1a-b. Fragment of terracotta with antropomorphic features; 2. Pottery fragment belonging to the early neolithic (Starčevo-Criș culture); 3. Stone axe (fragment); 4. Flint core; 5. Pottery fragment belonging to the late neolithic.

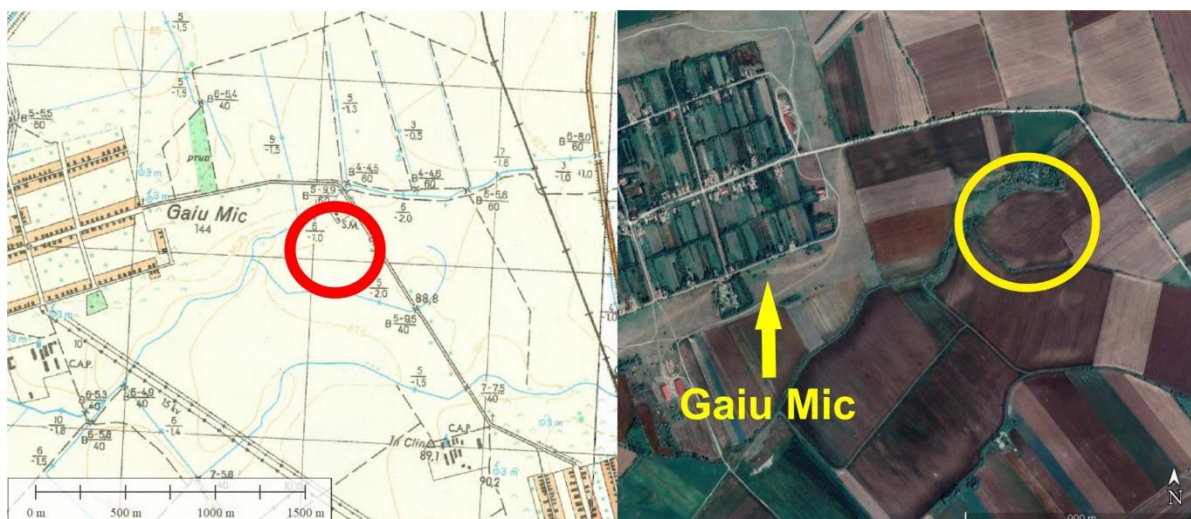
Pl. III. 1-5. Pottery fragments belonging to the late neolithic.

Pl. IV. 1. 3-7. Pottery fragments belonging to the late neolithic; 2. Fragment of a clay loom weight.

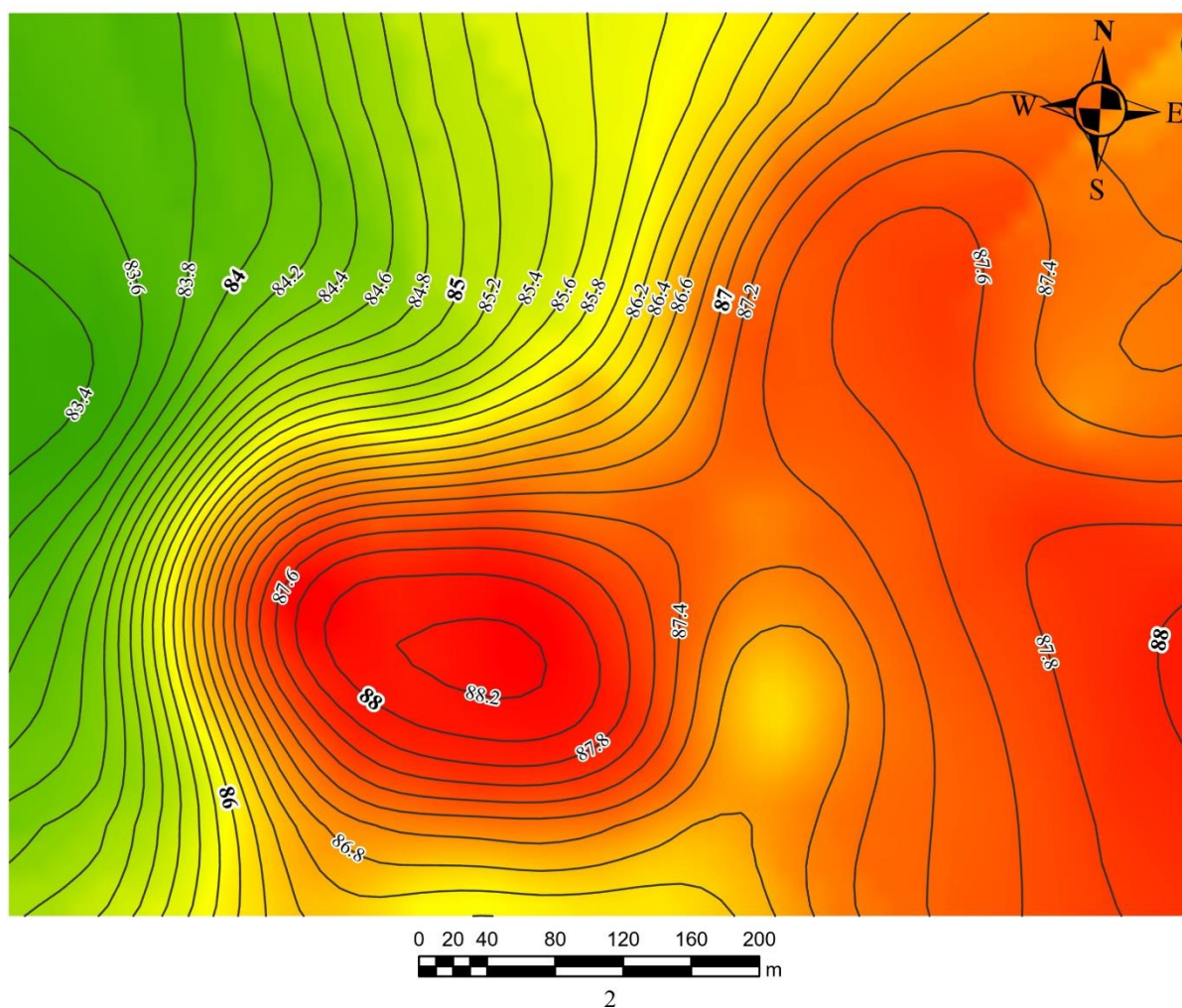
BIBLIOGRAFIE

- Ljiljana Bakić, *Findings of Coins from the Romanian Part of Banat Region in the Collection of the National Museum in Vrsac*, în *Analele Banatului (S.N.)*, V, 1997, p. 55-62.
- István Berekesszi, *Délmagyarország érmeleletei*, în *Történelemi és Régészeti Értesítő*, XXIII, 1907, p. 1-49.
- Samu Borovszky, *Temes Vármegye*, Budapest, 1909.
- Leonard Bhom, *Geschichte Des Temeser Banats*, II, Leipzig, 1861.
- Comşa Eugen, *Donées concernant la civilisation Vinča du sud-ouest de la Roumanie*, în *Dacia (N. S.)*, XIII, 1969, p. 11-44.
- Florin Draşovean, *Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat*, Timișoara, 1996.
- Florin Draşovean, *Cultural Relationship in the Late Neolithic of Banat*, în (F. Draşovean), *Ten years after: The Neolithic of the Balkans, as uncovered by the last decade of research*. Papers of Symposium Timișoara, 9-10. November 2007, Timișoara, 2009, p. 259-273.
- Florin Draşovean, Dumitru Ţeicu, Marius Munteanu, Hodoni. *Locuirile neolitice și necropola medieval timpurie*, Reșița, 1996.
- Petru Iambor, *Contribuții la istoria unor așezări fortificate din Banat (sec. IX-XIV)*, în *Patrimonium Banaticum*, I, 2002, p. 115-131.
- Ana Iepure, *Epoca de bronz în Banat*, în *Revista Institutului Social Banat*, XXXIII-XXXVI, 1940, p. 433-444.
- Slobodan Jocić, Vranin Salaš-Pančevo, în *The Neolithic of Serbia, Archaeological Research 1948-1988*, Belgrade, 1988, p. 107.
- Gheorghe Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj, 1979.
- Gheorghe Lazarovici, *Parța, OB 2 (tell 2), com. Șag, jud. Timiș*, în *Cultura Vinča în România (Origine, evoluție, legături, sinteze)*, Timișoara, 1991, p. 67-70.
- Gheorghe Lazarovici, *Sălbăgelul Vechi „Seliște”, com. Găvojdia, jud. Timiș*, în *Cultura Vinča România (Origine, evoluție, legături, sinteze)*, Timișoara, 1991, p. 78-80.
- Gheorghe Lazarovici, *Cornești (fost Jadani; com. Orțișoara, jud. Timiș)*, în *Cultura Vinča România (Origine, evoluție, legături, sinteze)*, Timișoara, 1991, p. 74-77.
- Gheorghe Lazarovici, *Balta Sărată. Din preistoria Caransebeșului*, Arad, 2020.
- Gheorghe Lazarovici, *Zorlențu Mare. 5200-4500 î. Chr.*, Timișoara, 2021.
- Gheorghe Lazarovici, Ion Stratan, *Așezarea neolitică de la Homojdia (jud. Timiș)*, în *Acta Musei Napocensis*, X, 1973, p. 455-464.
- Sabin Adrian Luca, *Contribuții la istoria artei neolitice – plastica așezării de la Liubcova-Ornița (județul Caraș-Severin)*, în *Banatica*, X, 1990, p. 6-44.
- Sabin Adrian Luca, *Liubcova-Ornița*, Târgoviște, 1998.
- Sabin Adrian Luca, *Descoperiri arheologice din Banatul Românesc, Repertoriu*, Sibiu, 2006.

- Florin Medeleț, *Contribuții la repertoriul numismatic al Banatului, Epoca Latène. Secolul IV î.Chr.-106*, în *Analele Banatului (S.N.)*, III, 1994, p. 239-308.
- Miksa György, *Magyar történelmi emlékek külföldön (Különostekintettel az egykori Erdélyre)*, Kolozsvárt, 1868.
- Kovács László, *Byzantinische Münzen im Ungran de 10. Jahrhundert*, în *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXV, 1-2, 1983, p. 211-423.
- Bódog Milleker, *Délmagyarország Régiséglelei a honfoglalás előtti időkből*, III. Rész, Kiadta A „Délmagyarországi Tört.[énelmi] és Rég.[észeti] Muzeum-Társulat“, Temesvár, Csanád-Egyházmegyei könyvnyomda, 1906.
- Bódog Milleker, *A vattinai őstelep*, în *Történelmi és Régészeti Értesítő*, XXI, 1907, p. 1-75.
- Ivana Pantović, *Vinča Amulets*, Vršac, 2013.
- Richard Petrovsky, *Contribuții la repertoriul arheologic al localităților județului Caraș-Severin, din paleolitic până în secolul al V-lea î.e.n. (partea II)*, în *Banatica*, III, 1975, p. 365-378.
- Octavian-Cristian Rogozea, *Noi așezări neolitice și eneolitice descoperite în județul Timiș*, în *Sargetia*, IV (XLII), S. N. 2015, p. 123-143.
- Octavian-Cristian Rogozea, *Descoperiri neolitice și eneolitice recente în județul Timiș (III)*, în *Patrimonium Banaticum*, VI, 2016, p. 11-32.
- Rogozea Octavian-Cristian, *Descoperiri neolitice și eneolitice recente în județul Timiș (IV)*, în *Arheovest*, IX, 1, Cluj-Napoca, 2021, p. 161-225.
- Octavian-Cristian Rogozea, Bogdan Craiovan, *Cercetări arheologice de suprafață în hotarul administrativ al municipiului Timișoara și în zona periurbană (II). Repertoriul arheologic al comunei Sânmihaiu Român (loc. Sânmihaiu Român, loc. Uțvin)*, în *Banatica*, XXXIII, 2023, p. 189-220.
- Octavian-Cristian Rogozea, Dorel Micle, Constantin Boia, *Cercetări arheologice de suprafață în hotarul administrativ al municipiului Timișoara și în zona periurbană (I). Repertoriul arheologic al comunei Giroc (loc. Chișoda, loc. Giroc)*, în *Banatica*, XXI, 2022, p. 637-690.
- Toma-Demian Nicoleta, *Repertoriul descoperirilor monetare dintre anii 275-383 p. Chr. din jud. Timiș*, în *Analele Banatului (S.N.)*, X-XI, 1, 2002-2003, p. 173-198.
- Ana-Maria Velter, *Unele considerații privind circulația monetară din secolele V-XII în Bazinul Carpatic (cu privire special asupra teritoriului României)*, în *Studii de Istorie Veche și Arheologie*, XXXIX, 3, 1988, p. 251-274.
- Mirijana Vukmanović, Nenad Radojčić, *Quantitative Analysis of the Pottery*, în *Selevec. A Neolithic Village in Yugoslavia*, Los Angeles, California, 1990.
- ***1981, *Timiș. Monografie*, (Bardea Maria, Marin Iordache, Morodan Ilie, Minda Liviu, Bălan Radu coordonatori) București, 1981.

1

2

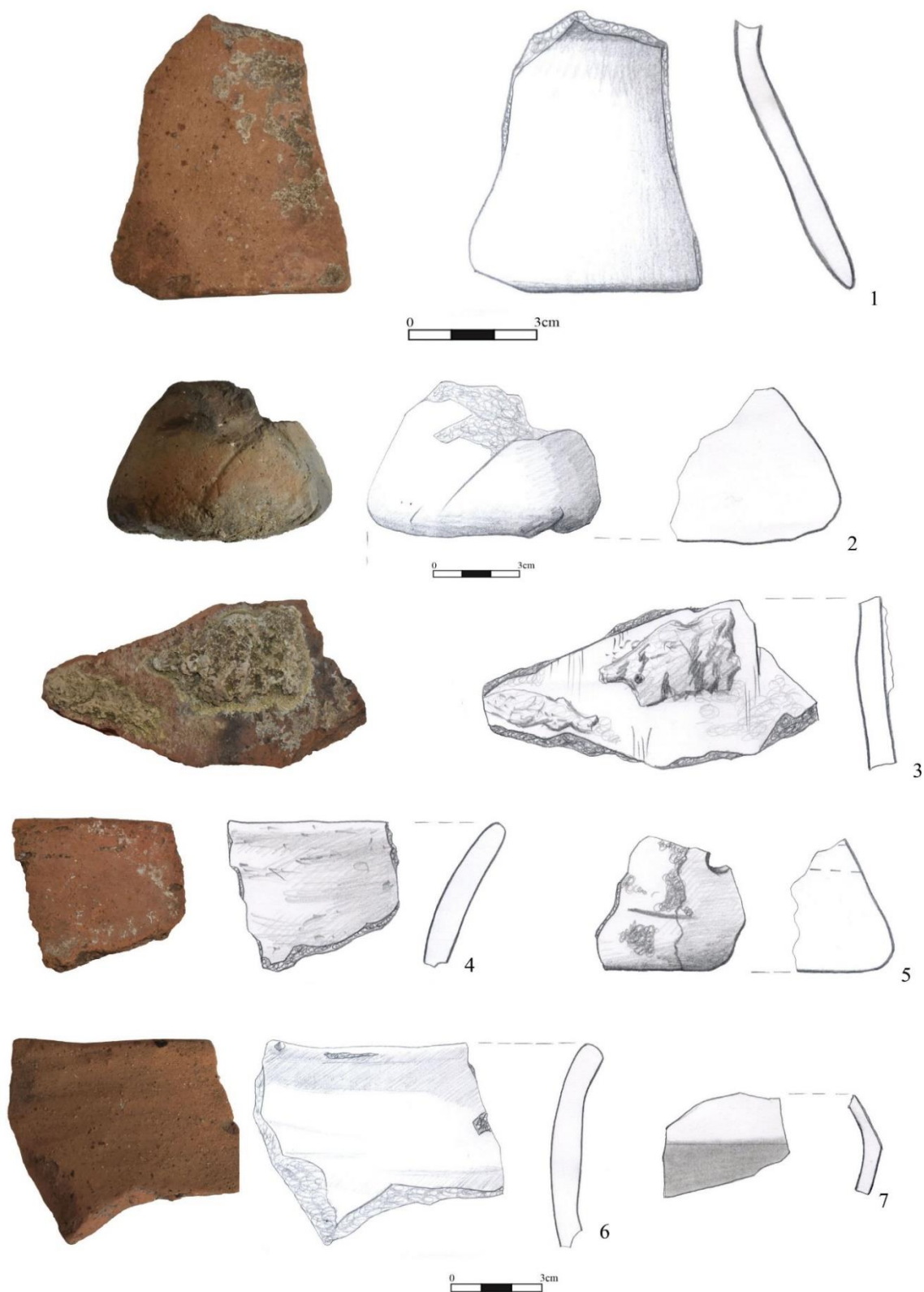
Pl. I. 1. Amplasarea sitului Gaiul Mic-1 (Harta Topografică a României, ediția 1975, scara 1-25000 și imagine satelitară Google Earth); 2. Planul topografic 2D al sitului Gaiul Mic-1.

Pl. II. 1. Idol antropomorf de la Gaiul Mic-1; 2. Fragment ceramic Starčevo-Criș de la Gaiul Mic-1; 3-4 Utilaj litic de la Gaiul Mic-1; 5. Fragment ceramic din Neoliticul Târziu de la Gaiul Mic-1.

Pl. III. 1-5. Fragmente ceramice din Neoliticul Târziu de la Gaiul Mic-1.

Pl. IV. 1, 3-7. Fragmente ceramice din Neoliticul Târziu de la Gaiul Mic-1;
2. Fragment dintr-o greutate de la războiul de țesut.

ANALIZA ARHEOLOGICĂ A GREUTĂȚILOR DE LUT ÎN FORMĂ DE SEMILUNĂ DIN AȘEZAREA CUCUTENIANĂ ROMA-BALTA LUI CIOBANU: ASPECTE MORFOLOGICE, FUNCȚIONALITATE ȘI INTERPRETĂRI CULTURALE

Mihaela BLAGOCIN*

Keywords: *crescent-shaped clay weights, Cucutenian settlement of Roma-Balta lui Ciobanu, regional analogies, cultural exchanges, textile production technologies, prehistory*

Greutățile din lut semilunare constituie artefacte arheologice cu o semnificație deosebită, descoperite în perioada Epocii Cuprului, în cadrul culturii Cucuteni, cu rădăcini care se întind până în perioada neolitică. Aceste artefacte au fost găsite în diverse situri arheologice din diferite regiuni, precum Europa Centrală și de Sud, Peninsula Balcanică și Anatolia, prezentând o varietate de forme și utilizări în diferite contexte culturale. În acest articol, accentul se pune în principal pe greutatele semilunare din cadrul culturii Cucuteni, sugerând posibile funcții și semnificații în această cultură specifică.

Literatura de specialitate referitoare la greutatele semilunare este într-adevăr bogată și cuprinzătoare, acoperind discuții ample care transcend limitele civilizațiilor neolitice și se extind până la sfârșitul epocii bronzului. Aceste discuții nu se limitează doar la aspectele tehnologice sau economice, ci vizează și diversitatea și evoluția societăților preistorice în ansamblul lor. Scopul acestor discuții este de a înțelege mai bine rolul și semnificația greutateilor semilunare în contextul cultural, social și economic al acestor comunități, contribuind astfel la o perspectivă mai completă asupra lumii preistorice.

Analiza detaliată a acestor artefacte din lut ars poate furniza informații despre tehnologia de producție a greutateilor semilunare, variabilitatea formelor și dimensiunilor acestora, precum și modul în care aceste artefacte erau utilizate în diferitele aspecte ale vieții cotidiene și rituale. De asemenea, se examinează schimburile culturale și influențele reciproce între diferitele societăți preistorice, în ceea ce privește utilizarea greutateilor semilunare.

Studiile ample referitoare la greutatele semilunare aduc o contribuție semnificativă la înțelegerea modului în care aceste artefacte au fost integrate în structura complexă a societăților preistorice. Aceste studii oferă o perspectivă valoroasă asupra evoluției umane și a dezvoltării culturale de-a lungul mileniilor. Ele evidențiază adaptabilitatea și creativitatea societăților umane în fața schimbărilor și provocărilor istorice, ilustrând modul în care oamenii au reușit să se adapteze și să inoveze în contexte variate. Astfel, analiza greutateilor semilunare oferă o fereastră fascinantă către trecutul îndepărtat al umanității și la modul în care aceasta a evoluat în decursul timpului.

Scopul și obiectivele lucrării

Această lucrare are ca scop explorarea și analiza detaliată a greutateilor din lut semilunare descoperite în așezarea cucuteniană Roma-Balta lui Ciobanu. Obiectivele acesteia includ identificarea caracteristicilor fizice și tehnice distincte ale acestor artefacte, interpretarea posibilelor funcții pe care le-au avut în cadrul comunității cucuteniene și înțelegerea semnificațiilor lor culturale și sociale. De asemenea, se dorește contextualizarea

* Doctorand, Institutul de Arheologie Iași, Blagocinm@gmail.com.

greutăților semilunare în cadrul așezării Roma-Balta lui Ciobanu și în peisajul mai larg al perioadei neolitice și a epocii bronzului.

Civilizația Cucuteni reprezintă una dintre cele mai impresionante culturi ale *Vechii Europe*¹, recunoscută ca fiind „ultima mare societate calcolitică a Europei”², care a prosperat o perioadă lungă de timp, între 4500-3100 BC³. Alături de cultura Ariușd și cultura Tripolie, aceasta formează vastul complex cultural Cucuteni-Ariușd-Tripolie (după stațiunile eponime de la Cucuteni lângă Târgul Frumos, județul Iași, Ariușd, lângă orașul Sfântul Gheorghe, județul Covasna și Tripolie, lângă Kiev, în bazinul Niprului)⁴. Complexul cultural ocupă o zonă geografică vastă de 350.000 de km², din sud-estul Transilvaniei, nord-estul Munteniei, peste toată Moldova istorică dintre Carpați și Nistru, până la silvostepa Ucrainei⁵.

Așezarea de la Roma-Balta lui Ciobanu, descoperită în anul 1980 de către profesorul M. Pave, reprezintă un important sit arheologic care este poziționat în partea central-vestică a județului Botoșani, la 12 km nord de municipiul Botoșani, având coordonatele geografice 47°49'33,00" latitudine nordică și 26°34'49,00" longitudine estică. Această așezare se găsește pe un pînten de terasă cunoscut sub denumirea de *Balta lui Ciobanu*, într-o poziție strategică între văile pârâului Barar și Cotârgaci. Situl se află în afara zonei locuite, la 850 de metri sud-vest de sat, în partea sudică a Podișului Sitna, pe interfluviul Sitna-Cotârgaci. Amplasamentul său oferă o bună vizibilitate asupra văii Cotârgaci și acces facil la surse de apă, ceea ce a creat condiții favorabile pentru locuire⁶.

Săpăturile arheologice de salvare au debutat în anii 1985 și 1986, fiind coordonate de cercetătorii Dragomir Popovici, Constantin Buzdugan și I. Alexoaie. Cu o suprafață estimată la aproximativ 2 hectare, așezarea a fost investigată cu atenție, conducând la dezvelirea unei suprafețe de 640 m² și la identificarea unei așezări extinse și bine dezvoltate din cultura Cucuteni, faza B. Această descoperire a subliniat existența unei comunități cucuteniene în regiune și a furnizat concluzii semnificative privind viața și cultura acestei comunități neolitice.

În cadrul unui proiect mai amplu, concentrat pe planimetria așezărilor culturii Cucuteni, cercetătorul Carsten Mischka a desfășurat activități de prospectare în așezarea de la Roma-Balta lui Ciobanu în anii 2022 și 2023. Prospectările efectuate au adus contribuții semnificative, la înțelegerea planimetrică a așezării cucuteniene de la Roma-Balta lui Ciobanu și au furnizat informații esențiale despre structurile existente, organizarea spațială și identificarea elementelor de interes arheologic. Planificările pentru viitor includ continuarea prospectărilor în această zonă și în anii următori, având ca obiectiv delimitarea integrală a sitului arheologic.

În timpul săpăturilor arheologice desfășurate în așezarea cucuteniană Roma-Balta lui Ciobanu, în afară de materialele ceramice care sunt esențiale pentru atribuirea culturală, s-au găsit și alte artefacte realizate din lut ars. Aceste descoperiri constituie o parte semnificativă a patrimoniului arheologic al așezării.

¹ Gimbutas, M., *The Goddesses and Gods of Old Europe, 6500-3500 BC*: University of California Press Berkeley, Los Angeles, California, 1982, p. 17; Lazarovici, C.-M. et alii, *Cucuteni. A great civilization of the Prehistoric World*, editor general Stratualat, L., Ed. Palatul Culturii, Iași, 2009, p. 10.

² Chapman, J. et alii, *The Origins of Trypillia Megaliths*. Frontiers in Digital Humanities, 2019, p. 2.

³ Lazarovici, C.-M., *Scânteia- Dealul Bodești Figural Plastic art and more*, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2022, Pl. III; Mantu, C.-M., *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis V, Piatra Neamț, 1998, p. 132; 294; Ursulescu, N., *Civilizația Cucuteni și ariile culturale învecinate. O retrospectivă bibliografică*, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2022, p. 9.

⁴ Petrescu-Dîmbovița, M., *Eneoliticul Dezvoltat, în Istoria Românilor*. vol. I, *Moștenirea timpurilor îndepărtate*, Editura Enciclopedică, București, 2010, p. 156.

⁵ Ursulescu, N., *Civilizația Cucuteni și ariile culturale învecinate. O retrospectivă bibliografică*. Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2022, p. 15.

⁶ Păunescu Al., Șadurschi, P., Chirica, V., *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, București, 1976, p. 368.

Dintre artefactele confecționate din lut ars, se remarcă o varietate de greutateți cu forme diverse, fie ele circulare, plate sau piramidale⁷. Multe dintre aceste greutateți prezintă perforații verticale, ceea ce sugerează că erau utilizate în scopuri practice, cum ar fi prinderea sau suspendarea lor în diverse contexte. În timpul săpăturilor arheologice, au fost descoperite trei de greutateți de formă semilunară, cu colțuri rotunjite și secțiune transversală ovală (o caracteristică mai puțin întâlnită în contextul descoperirilor cucuteniene), în locuința nr. 2⁸. Este cunoscut faptul că în cadrul culturii Cucuteni, greutatețile de formă semilunară sunt considerate ca fiind rare, predominante fiind greutatețile de formă circulară sau piramidală. În plus față de descoperirile din așezarea Roma-Balta lui Ciobanu, exemplare de greutateți semilunare au fost înregistrate și în alte așezări cucuteniene.

Un alt exemplar de greutate semilunară, caracterizat prin perforații la ambele capete, a fost identificat în cadrul sitului arheologic Târgu Ocna-Podei⁹. De asemenea, o piesă similară, fragmentată și cu dimensiuni puțin mai mici, a fost descoperită în locuința nr. 18 a tell-ului Poduri-Dealul Ghindaru¹⁰. La Părhăuți (com. Todirești, jud. Suceava), a fost descoperită o greutate de formă semilunară¹¹. Această piesă a fost realizată manual dintr-o pastă de lut amestecată cu pleavă. Partea superioară a greutateții este aplatizată, în timp ce partea inferioară este alungită. În zona inferioară, în dreptul orificiului, piesa a suferit daune parțiale¹².

Înțelegerea importanței greutateților din lut semilunare în cadrul așezării Roma-Balta lui Ciobanu și în contextul culturii cucuteniene este esențială pentru cercetarea arheologică. Aceste artefacte, datorită formei lor distinctive și a frecvenței lor în siturile arheologice, au devenit subiectul unor studii detaliate care au adus lumină asupra diverselor aspecte ale vieții în această perioadă.

În literatura de specialitate, există o varietate considerabilă de termeni utilizați pentru a descrie artefactele arheologice, inclusiv greutatețile de țesut. Această diversitate de termeni poate duce la lipsa unei standardizări, ceea ce poate genera confuzie în cadrul cercetărilor arheologice și dificultăți în comunicarea și compararea rezultatelor între diferite studii sau regiuni. Totuși, o contribuție semnificativă în acest sens a fost realizată de K.-H. Stærmoose Nielsen¹³, care a elaborat o clasificare preliminară a formelor greutateților de țesut, evidențiind diversitatea considerabilă a variantelor întâlnite în săpăturile arheologice. Greutatețile de țesut sunt în general clasificate în diverse categorii¹⁴, inclusiv cele piramidale, discoidale, sferice și cilindrice, conice, în funcție de forma lor.

⁷ Popovici D., Buzdugan C., Alexoiaie I. *Așezarea cucuteniană de la „Balta lui Ciobanu”, comuna Roma, județul Botoșani*. în „Cercetări arheologice”, IX, 1992, p. 14.

⁸ *Ibidem*, Pl. 9.

⁹ Matasă, C., *Așezarea eneolitică cucuteniană de la Târgu Ocna-Podei*, în „Arheologia Moldovei”, II-III, 1964, 60, Fig. 40/3.

¹⁰ Cucos, Șt., *Faza Cucuteni B în zona Subcarpatică a Moldovei*. Biblioteca Memoriae Antiquitatis VI, Piatra-Neamț, 1999, p. 72.

¹¹ Ursulescu, N., *Sur la Signification Fonctionnelle des Pièces Semi-Lunaires en Argile de la Civilisation de Cucuteni*, 1996-1997, p. 75.

¹² <http://clasate.cimec.ro/detaliu.asp?k=0258873081FB4A4ABA11B9CEA630FB28> accesat la data de 28.08.2024.

¹³ Stærmoose-Nielsen K.-H., *A Preliminary Classification of Shapes of Loom Weight used on the Warpweighted Loom*, Archaeological Textiles Newsletter, 35, 2002, p. 12.

¹⁴ Andersson Strand and M.-L. Nosch, *Tools, Textiles and Contexts*, Lassen, A. W. 2015 *Weaving with crescent shaped loom weights. An investigation of a special kind of loom weight*. In E. Andersson Strand and M.-L. Nosch (eds.), *Tools, Texties and Contexts. Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*. Ancient Textiles Series 21. Oxford and Philadelphia, 2015, p. 147, Fig. 5.1.4.

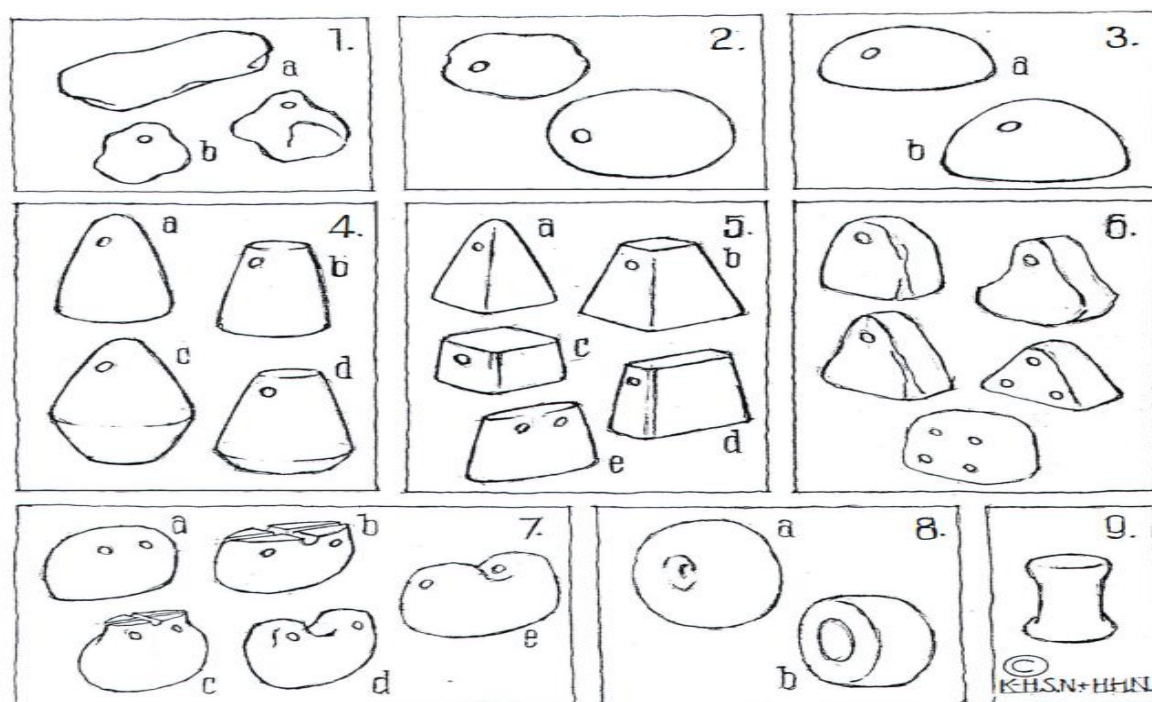

Fig. 1. Tipuri de greutate de război (apud K.-H. Stærnøse Nielsen, 2002, p. 12, Fig. 5).

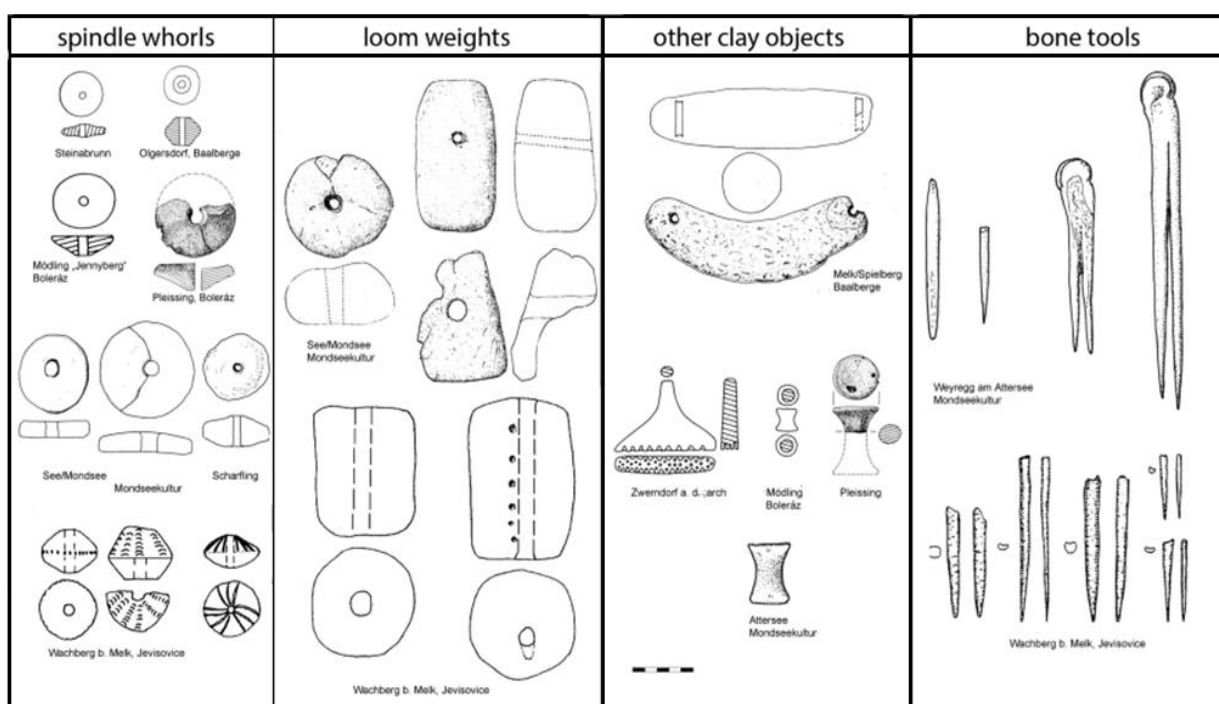

Fig. 2. Unelte textile (apud K. Grömer, 2018, p. 119, Fig. 11.1).

În conformitate cu clasificarea formelor greutăților de țesut, tipul de greutate abordat în acest articol are o configurație asemănătoare unui arc al inimii, cu două orificii la capete, prezentând o formă reminiscentă a unei șei sau a unei semiluni. Termenul „greutate semilunară” este adecvat pentru a descrie forma acestor artefacte, furnizând un cadru clar de referință în cercetările arheologice. Utilizarea acestui termen poate ajuta la evitarea confuziei

cu privire la caracteristicile specifice ale acestor artefacte și la relevanța lor în contextul culturii cucuteniene.

Prin analiza detaliată a greutăților semilunare descoperite în așezarea Roma-Balta lui Ciobanu și prin adoptarea adecvată a termenului corespunzător în acest context, se aduce o contribuție semnificativă la corpusul cunoașterii arheologice.

Metodologie

Pentru a investiga greutatea de lut semilunare din așezarea cucuteniană Roma-Balta lui Ciobanu, s-au utilizat diverse metode de cercetare pentru a obține o înțelegere comprehensivă a acestor artefacte. Aceste metode au inclus o abordare tehnologică, examinarea microscopică a materialului ceramic și fotografierea detaliată. Prin analiza compoziției argilei și a proceselor de formare și ardere, s-a urmărit obținerea unei înțelegeri mai profunde a tehnologiilor implicate în manufacturarea acestor greutăți.

Aceste aspecte au contribuit la o mai bună înțelegere a naturii și funcționalității greutăților semilunare în cadrul societăților preistorice. Analiza comparativă a acestor artefacte cu alte artefacte similare descoperite în așezările cucuteniene și în alte culturi contemporane, precum și în culturi anterioare sau ulterioare, a adus o perspectivă mai largă asupra contextului cultural și tehnologic al acestor artefacte. Această comparație a permis identificarea modelelor, similarităților și diferențelor în procesul de creare, tehnica de fabricație și funcționalitatea lor.

Analiza morfologică a acestor artefacte, împreună cu dimensiunile lor, a furnizat informații importante despre procesul lor de producție. De asemenea, analiza compoziției argilei, procesul său de formare și ardere, precum și orice elemente decorative, dacă există, au contribuit la o înțelegere mai profundă a acestor artefacte și a rolului lor în cadrul societăților preistorice.

Piesele incluse în acest studiu sunt în colecția Muzeului Județean Botoșani.

Catalog

1. Greutate semilunară: Număr de inventar: 10945.

Dimensiuni: L: 17,5 cm; l: 5,6 cm; Greutate: 655 g.

Descriere: Greutatea de formă semilunară, având capete rotunjite și secțiune ovală. Orificiile, deși perfect circulare la suprafață, nu prezintă semne de uzură, deoarece un capăt a fost probabil s-a rupt în timpul perforării unui orificiu, la suprafață, găurile sunt perfect circulare, fără caneluri. Greutate este caracterizată de o nuanță roșiatică și este confecționată dintr-o pastă de lut cu incluziuni de cioburi pisate și resturi vegetale, prezintă boabe de cereale în compoziție. Acest amestec a fost supus unui proces secundar de ardere, conferind greutatei durabilitate.

2. Greutate semilunară: Număr de inventar: 10934.

Dimensiuni: L: 17,5 cm; l: 5,5 cm ; Greutate: 655 g.

Descriere: Greutatea semilunară este definită de forma sa distinctivă, având capete rotunjite și secțiune ovală. Cu câte un orificiu circular la fiecare capăt perpendicular pe axul piesei, această greutate are o culoare roșiatică, este confecționată dintr-o pastă de lut cu incluziuni de cioburi pisate și resturi vegetale, prezintă boabe de cereale în compoziție, a fost supusă unui proces secundar de ardere. Greutatea prezintă un capăt rupt, care a fost lipit la restaurare, iar orificiile sale, inițial circulare, devin ovalizate spre interior. Această formă caracteristică a orificiilor, împreună cu canelurile observate, sugerează o posibilă utilizare a greutății semilunare într-un context de țesere, unde ar fi putut fi suspendată pentru a echilibra și a menține tensiunea adecvată a firelor în timpul procesului de țesut.

3. Greutate semilunară: Număr de inventar: 10944.

Dimensiuni: L: 17,5 cm; l: 6,5 cm ; Greutate: 600 g.

Descriere: Greutatea semilunară restaurată în laborator, prezintă caracteristici distincte, inclusiv capete rotunjite și o secțiune ovală. Fiecare capăt este prevăzut cu un orificiu circular, iar materialul din care este confecționată greutatea constă într-o pastă de lut cu incluziuni de cioburi pisate și resturi vegetale. Această compoziție a fost supusă unui proces secundar de ardere pentru a-i conferi rezistență și durabilitate. În plus, orificiile circulare inițiale au devenit ovalizate spre interior, posibil indicând o folosire repetată sau o uzură specifică. Aceste caracteristici sugerează că greutatea semilunară a fost folosită într-un context specific, cel mai probabil într-un proces de țesere.

4. Greutate de tip semilună de la Târgu Ocna-Podei¹⁵

Dimensiuni: L: 20 cm; l: 6 cm ; Greutate: 650 g.

Descriere: Greutatea în formă de semilună, rotunjită la ambele capete și cu orificii ovale ce măsoară 1,5 cm în diametru. Pasta ceramică din care este modelată piesa are incluziuni de nisip și resturi vegetale fin mărunțite, fiind bine arsă și finisată cu atenție¹⁶. Greutatea de țesut de formă semilunară din situl arheologic Târgu Ocna-Podei este expusă Muzeul de Artă Eneolitică Cucuteni Piatra Neamț.

5. Greutatea de tip semilună descoperită la Părhăuți, Dealul Muncel, comuna Todirești, județul Suceava

Dimensiuni: L: 15,8 cm; l: 5 cm ; Greutate: 384 g.

Descriere: Această piesă este confecționată din lut amestecat cu pleavă și modelată manual, prezentând o culoare gălbuie. Forma sa este semilunară, având partea superioară aplatizată și partea inferioară alungită. La capete, sunt prezente două orificii ovalizate îndreptate spre interior, indicând o folosire repetată a acestei greutăți. De-a lungul timpului, partea inferioară a suferit o deteriorare parțială, afectând orificiul din acea zonă¹⁷. Această piesă este inclusă în Patrimoniul Cultural Național, cu ordin de clasare 2248/16.04.2008, fiind considerată un tezaur cultural. Poziția sa în cadrul acestui tezaur este 192¹⁸.

Analogii și comparații cu alte culturi

Cu excepția materialelor organice dure, cum ar fi osul, cornul și fildeșul, materialele organice sunt rare în cadrul culturii materiale. Acestea sunt caracterizate de propriile lor procese de producție, iar durata lor de utilizare poate varia considerabil. Textilele, având o valoare semnificativă, sunt adesea tratate cu atenție și depozitate în sol în contexte specifice. Anumite medii, precum peșterile, mlaștinile și sanctuarele montane, pot contribui la

¹⁵ Șt. Cucos, *op.cit.*, 1999, p. 251 Fig. 25.5.

¹⁶ Matasă, C., *Așezarea eneolitică cucuteniană de la Târgu Ocna-Podei*, în *Arheologia Moldovei*, II-III, 1964, p. 60, Fig 40/3.

¹⁷ N. Ursulescu, *Sur la signification fonctionnelle des pifces semi-lunaires en argile de la civilisation de Cucuteni*, în „*Studia Antiqua et Archaeologica*”, III-IV, 1996-1997, p. 75.

¹⁸ <https://clasate.cimec.ro/Detaliu.asp?tit=greutate&k=0258873081FB4A4ABA11B9CEA630FB28> accesat la data de 16.02.2024.

conservarea acestor materiale organice. Cu toate acestea, materialele organice sunt, în general, rar recuperate din săpăturile arheologice¹⁹.

Documentarea practicilor de țesut din siturile arheologice reprezintă o provocare semnificativă din cauza perisabilității materialelor asociate acestor activități. Această problemă este evidentă și în cadrul așezării arheologice de la Roma-Balta lui Ciobanu. În multe situri arheologice, artefactele legate de meșteșugul țesutului, în special războaiele, sunt rare, mai ales în regiunile în care condițiile climatice nu favorizează conservarea materialelor organice. Drept urmare, artefactele ceramice devin principalul mijloc de studiu al practicilor de țesut din perioada neolitică din România. Această lipsă de artefacte de țesut prezintă o provocare pentru arheologi în înțelegerea și documentarea practicilor de țesut ale populațiilor preistorice. Cu toate acestea, artefactele ceramice, cum ar fi greutatea de țesut, pot oferi indicii valoroase despre tehnologiile și practicile de țesut folosite în acele perioade. Analiza detaliată a acestor artefacte, inclusiv modul în care sunt realizate, poate oferi informații despre procesul de țesut, materialele utilizate și posibilele motive sau simboluri asociate acestor activități.

Tipurile comune de greutate de țesut în formă semilunară, din Neoliticul Târziu până în Epoca Bronzului, se disting prin dimensiuni mari, greutate semnificativă și aspect compact.

În contextul arheologic al perioadei neolitice, în cadrul sitului de la Sălcuța, descoperirea greutăților în formă de semilună a avut loc în timpul săpăturilor arheologice efectuate în locuința 4 și excavarea platformei, a fost identificat un depozit situat pe un postament deasupra unei vetre. Acest depozit a inclus un total de 28 de greutăți, dintre care 16 exemplare prezintă forma specifică de șa, dintre care 14 sunt în stare completă și 2 sunt fragmentate²⁰.

La Melk-Spielberg, în Austria, în cadrul unei așezări a grupului Baalberge din Neoliticul Târziu (cultura Southern Funnel Beaker), au fost descoperite trei greutăți semilunare. Aceste greutăți aveau o lungime de aproximativ 20 cm și un diametru cuprins între 5 și 6 cm. La ambele capete ale acestor obiecte exista o perforare cu un diametru de aproximativ 0,5 cm. Pe suprafețele orificiilor, se pot observa urme de abraziune cu o lățime de 0,2 cm, indicând utilizarea sau direcția de utilizare a acestora²¹.

La granița de est a localității Bak, comitatul Zala, Ungaria, a fost descoperită o greutate de țesut semilunară într-un strat datând din Epoca Cuprului. Această greutate are o lungime de 18 cm, cu capete semicirculare și prezintă orificii la ambele capete. Greutatea prezintă semne evidente de uzură și cântărește 780 g, având o culoare gri, carbonizată²².

În faza Maliq I și II, perioada neolitică din Albania, au fost descoperite atât greutăți semilunare din lut, cu două orificii, cât și o greutate semilunară arsă cu trei orificii²³, prevăzută cu trei găuri. Aceste descoperiri sunt documentate în Tab. XXII. 38, 40²⁴ și Tab. XII. 20²⁵.

Tipologic, cele mai apropiate exemple ale acestui tip de greutate sunt găsite în grupul Shuplevec-Bakarno-Gumno din regiunea Pelagonia și în cel de la Sălcuța²⁶.

Unul dintre contextele cele mai interesante în care greutatea în formă de semilună au fost descoperite este în Melchendorf, Germania. Două astfel de greutăți, având o lungime de

¹⁹ Hurcombe, L. M., *Archaeological Artefacts as Material Culture*, Routledge, Canada, 2007, p. 139.

²⁰ Berciu, D., *Contribuții la problemele neoliticului din România în lumina noilor cercetări*, București, 1961, p. 180.

²¹ Krenn-Leeb, A., *Eine trichterbecherzeitliche Grube mit nierenförmigen Webgewichten von Spielberg bei Melk*, *Niederösterreich, Preistoria Alpina* 37, 2002, p. 302.

²² Horváth László András, *Zalai Múzeum* 6. (Zalaegerszeg, 1996), 1996, p. 161-162.

²³ Prendi, F., *Neoliti dhe eneoliti ne Shqipen (Le néolithique et l'éneolithique en Albanie)*. *Iliria* 6, 1976, p. 35; 39-40, 63, 68.

²⁴ Prendi, F., *Neoliti dhe eneoliti ne Shqipen (Le néolithique et l'éneolithique en Albanie)*. *Iliria* 6, 1976, p. 89.

²⁵ *Ibidem*, p. 99.

²⁶ *Ibidem*, p. 68.

20 de centimetri fiecare, au fost găsite într-o groapă funerară alături de scheletul unui bărbat în vârstă de 40 de ani²⁷.

În situl El Malah din provincia Granada, Spania, datând din Neoliticul Târziu și începutul Epocii Cuprului, în anul 1975, în urma săpăturilor arheologice au fost descoperite un număr de 30 de greutateți în formă de semilună. Acestea au fost găsite atât în interiorul locuinței F, cât și în afara locuinței C. Greutatețile au o lungime de 26 de centimetri și sunt perforate la capetele lor, având o secțiune circulară și au fost interpretate ca greutateți de război²⁸.

În cadrul sitului arheologic Lagozza di Besnate, localizat în nordul Italiei și atribuit perioadei Neoliticului Târziu, au fost identificate mai multe greutateți de formă semilunară cu capete rotunjite. Aceste greutateți prezintă o perforații perpendiculare pe lungimea lor și au o greutate cuprinsă între 690 și 730 de grame²⁹. Ele au fost descoperite într-o groapă menajeră, alături de o spirală de ax. Această tipologie de greutate pentru războiul de țesut este frecvent întâlnită în contextul cronologic al Lagozzei (3800-3600 B.C.), sugerând că acesta ar putea fi punctul de origine al difuzării greutateților semilunare în Europa Centrală. Această răspândire pare să coincidă cu perioada de început a dezvoltării tehnologiei timpurii a cuprului în regiune³⁰.

Localizat în centrul regiunii Alentejo, situată în sudul Portugaliei, situl arheologic São Pedro este atribuit Epocii Cuprului, conform datării prin carbon³¹. Așezarea este documentată ca fiind locuită pe parcursul mai multor faze în timpul Neoliticului târziu și Epocii Cuprului.

În sectorul D al sitului, au fost descoperite un total de 50 de greutateți de formă semilunară. Majoritatea acestor greutateți au fost descoperite fragmentate, iar 14 dintre ele, aproape complete, au fost depuse în partea de vest a unei gropi de umplere³².

În Sardinia, în timpul Neoliticului final și al perioadei Eneolitice, arheologii au descoperit greutateți de formă semilunară în diverse situri, precum Monte Majore-Thiesi, Pranu Sisinni (Sardara) și Coddù-Canelles-Selargius³³, Monte d'Accoddi³⁴ și Conca Illonis³⁵.

În tell-ul Razkapanica, Bulgaria, au fost descoperite și documentate greutatețile de țesut în formă de semilună³⁶.

²⁷ Grömer K., *Late Neolithic weaving tools from Melk-Spielberg in Austria: experiments with crescent-shaped weights*. In: M. Siennicka, L. Rahmstorf, A. Ulanowska (eds.), *First textiles. The beginnings of textile production in Europe and the Mediterranean*. Ancient Textiles Series Vol. 32, Oxford and Philadelphia: Oxbow, 2018, p. 118.

²⁸ A. Arribas Palau, F. Molina de la Torre, T. Nájera, L. Sáez Pérez, *De la Edad del Cobre de El Malagón (Cúllar-Baza, Granada). Campaña de 1975*, publicado en Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada, Vol. 3 1978, p. 84.

²⁹ Margarita Gleba and Ulla Mannering, *Textiles and Textile Production in Europe from Prehistory to AD 400*, Published by Oxbow Books, Oxford, UK, 2012, p. 211; E. J. W. Barber, *Prehistoric Textiles: The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages with Special Reference to the Aegean*, Published by Princeton University Press, 1992, p. 100.

³⁰ Grömer K., *Late Neolithic weaving tools from Melk-Spielberg in Austria: experiments with crescent-shaped weights*. In: M. Siennicka, L. Rahmstorf, A. Ulanowska (eds.), *First textiles. The beginnings of textile production in Europe and the Mediterranean*. Ancient Textiles Series, Vol. 32, Oxford and Philadelphia: Oxbow, 2018, p. 118.

³¹ Rui Mataloto, Catarina Costeira and Diana Nukushina, *Local Shop for Local People. Resource Management During the 3rd Millennium BCE at São Pedro (Redondo, Portugal)* Key Resources and Sociocultural Developments in the Iberian Chalcolithic, Tübingen, Germania, 2017, p. 143.

³² Costeira, C. and Mataloto, R., *Loom Weights and Weaving at the Archaeological Site of São Pedro (Redondo, Portugal)*. In: M. Siennicka, L. Rahmstorf and A. Ulanowska, eds. *The First Textiles: The Beginnings of Textile Production in Europe and the Mediterranean*. Oxford: Oxbow Books. 2018, p. 59-68.

³³ Melis, M. G., *Lo strumentario tessile della Preistoria. I pesi telaio della Sardegna*. Sassari, 2014, Planșa V, VI.

³⁴ *Ibidem*, p. 218, Planșa XXV.

³⁵ *Ibidem*, Planșa XXIV.

³⁶ Borrello, M. A., *The Lagozza Culture (3rd millennium B.C.) in Northern and Central Italy*. Studi Archaeologici 3. Bergamo, p. 39; Vanya Petrova, 2015, *History of the warp-weighted loom from the Neolithic till the end of Antiquity (according to archaeological data from the present-day Bulgarian lands)* în Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis Tome 5, 1984, p. 206, Fig. 13. 9,10.

În Slovacia au fost descoperite greutateți în formă de semilună cu perforații la capete, care ar putea fi asociate cu cultura ceramicii liniare (faza timpurie) din perioada neolitică. Un exemplu poate fi observat în descoperirea din Zbudza, situată în estul Slovaciei³⁷.

Greutățile de țesut în formă de semilună, cunoscute pentru utilizarea lor în Europa Centrală, au fost folosite în Anatolia încă din Epoca Bronzului Timpuriu și Mijlociu. Aceste greutateți, al căror uz s-a diminuat la sfârșitul Epocii Bronzului Târziu, au fost găsite în diferite situri arheologice în Anatolia, cele mai multe dintre acestea datează, din Epoca Bronzului Mijlociu. Situl arheologic Karahöyük³⁸ se remarcă în mod special în ceea ce privește descoperirile acestor artefacte. Aici, cercetătorii au găsit un număr impresionant de 310 exemplare de greutateți de țesut în formă de semilună, evidențiind importanța și distribuția acestor obiecte în regiune.

De asemenea, aproximativ 175 dintre aceste exemplare sunt marcate cu amprente de sigilii³⁹, contribuind astfel la adăugarea unei noi dimensiuni de interes și complexitate acestor artefacte.

În afară de Karahöyük, alte situri arheologice din Anatolia au adus contribuții semnificative la înțelegerea acestor artefacte. La Demircihüyük s-au descoperit 74 de exemplare în stratul din Epoca Bronzului, 23 de exemplare au fost decorate și ștampilate⁴⁰. Descoperirea a două exemplare miniaturale de greutateți semilunare indică faptul că există și versiuni mai mici ale acestor obiecte. Acestea ar putea avea utilizări diferite sau pot fi asociate cu alte contexte sau practici culturale.⁴¹

La Beycesultan, în locuința 13, au fost identificate un total de 31 de exemplare de greutateți de război în formă de semilună, având orificii la ambele capete⁴². Greutățile de țesut semilunare de la Beycesultan se evidențiază printr-un proces elaborat de fabricație, fiind bine arse și lustruite pentru a minimiza permeabilitatea la apă și umiditate⁴³. Aceste caracteristici tehnice sugerează că aceste instrumente ar putea fi servit atât ca greutateți de pescuit, datorită rezistenței la apă, cât și ca greutateți pentru războiul de țesut, datorită formei și caracteristicilor lor fizice.

În situl arheologic Kusura, în stratul datat în perioada C, au fost descoperite 30 de exemplare de greutateți semilunare confecționate din lut ars la roșu. Aceste greutateți se caracterizează prin prezența unui miez gri și sunt perforate cu două orificii la ambele capete. În plus, aceste artefacte sunt decorate cu modele ștampilate (Fig. 23), iar unele dintre ele prezintă și două orificii suplimentare⁴⁴. Datorită caracteristicilor lor, inclusiv perforațiile duble și decorul cu modele ștampilate, există ipoteza că aceste greutateți ar fi putut avea un scop mai mult decât funcțional în contextul cultural al perioadei. Se presupune că unele dintre aceste artefacte ar fi putut servi drept amulete, având o semnificație specială sau ceremonială.

În situl arheologic din Tarsus au fost descoperite 26 de greutateți. Dintre acestea, 12 exemplare au fost găsite împreună cu o greutate de formă piramidală, au fost utilizate cu

³⁷ Karrinn-Lebb, A., *Eine trichterbecherzeitliche Grube mit nierenförmigen Webgewichten von Spielberg bei Melk, Niederösterreich*, Preistoria Alpina, 2001, v. 37, p. 304.

³⁸ Alp, S., *Zylinder- und Stempelsiegel aus Karahöyük bei Konya*. Türk Tarih Kurumu Yayinlari, V26. Ankara, 1968, p. 74-75.

³⁹ *Ibidem*, p. 224-225.

⁴⁰ Korfmann M., *Demircihüyük: Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978. Band I: Architektur, Stratigraphie und Befunde*. Mainz am Rhein. 1983, p. 200.

⁴¹ Kull, B., *Demircihüyük. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978. V. Die mittelbronzezeitliche Siedlung*. Mainz, 1988, p. 200-205.

⁴² Lloyd S., *Beycesultan*, Vol. III Part I, Published by The British Institute of Archaeology at Ankara 140, Cromwell Road, London, 1972, p. 12.

⁴³ Rahmstorf, L., *An introduction to the investigation of archaeological textile tools*, Andersson Strand & M-L Nosch (red), Tools, Textiles and Contexts. Investigating textile production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age. Oxbow Books, 2015, p. 8.

⁴⁴ Lamb, W., *Excavations at Thermi in Lesbos*. Cambridge. Cambridge University Press, 1936, p. 58.

precădere pentru ponderarea războiului cu urzeală, având orificii la ambele capete. Celelalte 14 greutateți semilunare, și ele cu orificii la ambele capete, erau folosite pentru echilibrarea plaselor de pescuit⁴⁵.

Alaca Höyük este un sit arheologic important situat în provincia Çorum din Turcia, la aproximativ 35 km nord-est de Boğazköy. Cercetările arheologice desfășurate acolo au fost conduse de o serie de arheologi, printre care H. Koşay, R.O. Arık și M. Akok, pe parcursul mai multor perioade: 1935-1939, 1940-1948 și 1963-1978. Acest sit a fost locuit începând cu sfârșitul Epocii Cuprului și a continuat să fie locuit până în epoca fierului. În situl Alaca Höyük, au fost descoperirea greutateți de război de țesut în formă de semilună, vârfuri de fus din ceramică, ace din os și bronz în proximitatea sau în interiorul unui atelier asociat cu activități de prelucrare a metalelor sugerează posibilitatea desfășurării unor activități conexe producției textile. Aceste activități ar putea include confecționarea pieselor de îmbrăcăminte sau a accesoriilor textile⁴⁶.

Descoperirile de la Alişar Höyük⁴⁷ sunt cruciale pentru înțelegerea utilizării greutateților de țesut în producția textilă din Anatolia în Epoca Bronzului Mijlociu. În special, cele 12 greutateți de țesut în formă semilunară găsite în colțul de nord-vest al secțiunii 7 din Complexul I au adus lumină asupra modului în care aceste artefacte au fost folosite. Artefactele au fost, de asemenea, marcate cu ștampile sigiliu, sugerând posibile detalii despre procesul de producție sau conexiuni culturale distinctiv⁴⁸.

În nivelul VIIa, de la Troia, arheologii au identificat o greutate de război de formă semilunară cu două orificii la ambele capete⁴⁹. Aceste artefacte prezintă o tehnică de fabricație și utilizare similară cu cele găsite în alte situri arheologice din Anatolia, cum ar fi Alişar⁵⁰.

În cadrul sitului arheologic Tiryns (EH), au fost identificate un total de nouă exemplare de greutateți semilunare, dintre care șapte sunt fragmentare, iar două sunt aproape întregi⁵¹. Dimensiunile maxime măsurate pentru aceste artefacte sunt de 16 cm și, respectiv, 16,8 cm pentru lungime, și de 4,8 cm și, respectiv, 5,8 cm pentru diametru. Diametrul perforațiilor în cele două artefacte complet conservate este de 0,9 cm. Distanța între găurile de la fiecare capăt al acestor două artefacte este de 13 cm. Greutatea unei „semilune” complete este de 592 g, în timp ce greutatea estimată a celeilalte, mai mici, este de aproximativ 480 g⁵². Lucrate grosier din lut cu nuanțe de roșu-maroon sau portocaliu-roz, reflectă atenția acordată procesului de producție și prelucrare, cu suprafețe netezite și o ardere uniformă⁵³.

Prin compararea greutateților de formă semilunară din Anatolia cu greutatețile de război semilunare europene, se remarcă faptul că cele din Anatolia sunt semnificativ mai mici și mai ușoare. Aceste diferențe pot fi înțelese în contextul variației naturale întâlnite în dimensiune și greutatea greutateților de război europene. Această constatare se aliniază cu caracteristicile fibrelor utilizate în țesături, evidențiate de analiza amprentelor textile găsite pe ceramică. Aceste amprente indică prezența firelor extrem de subțiri, probabil compuse din materiale

⁴⁵ Goldman H., *Excavations at Gözli Kule, Tarsus. From the Neolithic through the Bronze Age*. Princeton, 1956, p. 319.

⁴⁶ Bonacchi A., *Textile Production in Central Anatolia between the 2nd and the 1st Millennium BC: Analysis of Tools and Contexts*. Asia Antiqua. Journal of Ancient Near Eastern Cultures 2, 2020, p. 55-56.

⁴⁷ Schmidt E., *The Alishar Hüyük. Seasons of 1928 and 1929*. Part I. Chicago, 1932, p. 122.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 122, Fig. 149, p.149, Fig. 189.

⁴⁹ Blegen C. W. 1958, *Troy: Settlements VIIa, VIIb and VIII*. Princeton 1958, p. 18.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ Weißhaar, J.-H., *Ausgrabungen in Tiryns 1978–1979*. Bericht zur frühhelladischen Keramik, Archäologischer Anzeiger, 1981, p. 237; p. 231, Fig. 77.7; p. 239, Fig. 82.7.

⁵² Rahmstorf, L., *An introduction to the investigation of archaeological textile tools*. Andersson Strand & M-L Nosch (red), Tools, Textiles and Contexts. *Investigating textile production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*. Oxbow Books, 2015, 1-23, p. 272.

⁵³ Siennicka, M., *Textile production in Early Helladic Tiryns*, in Nosch, M.-L. and Laffineur, R. (eds), KOSMOS. Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age, Liège. Peeters, 2012, p. 70.

precum bumbacul, inul sau fibrele de lână, cunoscute pentru utilizarea lor în țesăturile cu război de țesut în epoca bronzului.

Identificarea artefactelor semilunare în Europa Centrală și de Sud, alături de similitudinile evidente între acestea și greutatea de război semilunare din cultura Cucuteni, sugerează că acestea ar fi putut fi instrumente practice dezvoltate independent pentru facilitarea procesului de fabricare a textilelor similare. Este posibil ca aceste artefacte să fi fost asociate cu războaiele de țesut ponderate de urzeală, într-o manieră similară cu cea observată în cazul greutatea din aria Cucuteni. Această observație sugerează existența unor practici tehnologice și de producție textile care au fost răspândite și adaptate în diverse regiuni geografice și culturale în timpul perioadei preistorice.

Evoluția paralelă a inovației culturale în domeniul arheologiei și antropologiei este un fenomen bine documentat, care indică dezvoltarea independentă a uneltelor și tehnologiilor similare în diverse regiuni geografice, fără contact direct între culturi. De exemplu, suveicile pentru războiul de țesut, spiralele, pieptenii de țesut și cadrul unui război de țesut sunt instrumente care au fost dezvoltate independent în regiuni distincte ale lumii în forme extrem de similare. Aceste similitudini între uneltele de țesut sunt relevante pentru înțelegerea procesului evolutiv al tehnologiilor umane și a modului în care comunitățile umane au abordat aceleași probleme tehnice în moduri similare, chiar și în absența unor schimburi culturale directe. Această recunoaștere a evoluției paralele a inovației culturale ne ajută să înțelegem mai bine diversitatea și convergența culturală umană, evidențiind universalitatea unor soluții tehnice și adaptările locale ale acestora în funcție de nevoile și condițiile specifice ale diferitelor comunități.

Funcționalitate

Diversitatea formelor greutatea semilunare sugerează posibile funcții diferite în societățile preistorice, subliniind necesitatea unei cercetări continue și a unei analize detaliate pentru a înțelege mai bine aceste artefacte complexe. Contribuția lui Manfred Korfmann la înțelegerea funcționalității acestor artefacte prin clasificarea lor în grupuri formale și ornamentale⁵⁴ a oferit o perspectivă mai clară asupra diversității și semnificațiilor lor în contextul arheologic și cultural specific al societăților preistorice.

Formele și dimensiunile variate ale greutatea semilunare sugerează că acestea ar fi putut servi la scopuri diverse în afară de echilibrarea pentru războaiele ponderate cu urzeală. Artefactele mai mici, sub 15 cm, sunt asociate cu amulete sau obiecte de cult, cum ar fi exemplul artefactului găsit într-un mormânt al unui copil de aproximativ 4 ani la Demircihüyük⁵⁵. Aceste greutatea ar fi putut fi utilizate în practici rituale sau spirituale, având un scop sacru sau simbolic în cadrul comunităților preistorice.

Pe de altă parte, greutatea semilunare mai mari, între 15 și 25 cm, ar fi putut fi folosite în alte scopuri practice, cum ar fi greutatea de război sau pentru pescuit. De asemenea, s-a sugerat că aceste artefacte ar fi putut servi drept „mânere,” pentru transportul încărcăturilor sau pentru alte activități practice în comunitățile preistorice, așa cum indică exemplul de la Alişar Höyük⁵⁶.

În plus, față de aceste ipoteze, există și alte interpretări, cum ar fi cea propusă de S. Alp, conform căreia greutatea semilunare ar fi putut servi drept dispozitive comerciale pentru marcare și etichetare. Totuși, simetria preponderentă a marcărilor sugerează mai degrabă un scop decorativ decât utilitar. De exemplu, un număr impresionant de greutatea semilunare din aşezarea Karahöyük au fost marcate cu tăieturi incizate, stele, puncte, cercuri și alte modele

⁵⁴ Karrinn-Lebb, A., *Eine trichterbecherzeitliche Grube mit nierenförmigen Webgewichten von Spielberg bei Melk, Niederösterreich*, Preistoria Alpina, 2001, p. 37.

⁵⁵ Kull, B., *Demircihüyük. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978*. V. Die mittelbronzezeitliche Siedlung. Mainz, 1988, p. 20, Abb. 25 und 26, T. 34/1-15).

⁵⁶ Schmidt E., *The Alishar Hüyük. Seasons of 1928 and 1929. Part I*. Chicago, 1932, p. 84.

geometrice simple⁵⁷, indicând un posibil scop estetic sau simbolic în cadrul comunității preistorice.

Greutățile de război cu formă semilunară au avut un impact semnificativ în istoria Europei Centrale și de Sud la sfârșitul mileniului al IV-lea și începutul mileniului al III-lea î. Hr. Aceste artefacte au fost concepute și utilizate în războaiele de țesut ponderat cu fire de urzeală⁵⁸.

Caracteristicile distinctive ale acestor greutateți includ o formă relativ plată, care poate varia de la forme late și plate în V sau U la forme semilunare curbate mai mici sau mai largi. De asemenea, aceste artefacte pot prezenta orificii situate în partea superioară a fiecărui capăt, permițându-le să fie montate pe războaie sau alte dispozitive textile. În plus, unele greutateți pot avea o secțiune rectangulară, în timp ce altele prezintă o formă circulară sau semicirculară, adăugând și mai mult la diversitatea lor morfologică⁵⁹.

Diversitatea mare în formele și dimensiunile acestor greutateți este influențată și de materialele folosite în fabricație, cum ar fi lutul complet ars, ușor ars sau lut uscat la soare. Aceste materiale au contribuit la varietatea observată în greutatea, dimensiunea și aspectul acestor artefacte. De exemplu, greutatețile pot varia semnificativ în dimensiune și greutate, începând de la exemplare cu o greutate medie sub 100 de grame și orificii mici de aproximativ 3 până la 5 milimetri, până la exemplare care depășesc 500-700 de grame⁶⁰, având orificii mai mari.

Studiile din domeniul arheologiei experimentale au furnizat dovezi concludente cu privire la utilizarea predominantă a artefactelor de formă semilunară din lut în cadrul activităților de țesut pe războaie cu fir de urzeală. Aceste artefacte au demonstrat capacitatea de a menține o tensiune stabilă a firului de urzeală și de a asigura un echilibru optim în timpul procesului de țesut pe un război încărcat cu fir de urzeală⁶¹.

Prin urmare, aceste concluzii susțin ipoteza că greutatețile semilunare din lut au jucat un rol esențial în optimizarea procesului de țesut și în creșterea eficienței acestuia în cadrul activităților de producție textilă.

⁵⁷ Weingarten, J., *The Sealing Structure of Karahoyuk and Some Administrative Links with Phaistos on Crete*, *Oriens*, Antiquus 29, 1990, p. 65.

⁵⁸ Lassen, A. W., *Weaving with Crescent Shaped Loom Weights. An Investigation of a Special Kind of Loom Weight*. In: E. A. Strand and M. L. Nosch, eds. *Tools, Textiles and Contexts: Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*. Oxford: Oxbow Books, 2015, p. 127; Costeira, C. and Mataloto, R., 2018. *Loom Weights and Weaving at the Archaeological Site of São Pedro (Redondo, Portugal)*. In: M. Siennicka, L. Rahmstorf and A. Ulanowska, eds. *First Textiles: The Beginnings of Textile Manufacture in Europe and the Mediterranean*. Oxford: Oxbow Books. p. 59; Grömer, K., 2018. *Late Neolithic Weaving Tools from Melk-Spielberg in Austria: Experiments with Crescent-Shaped Weights*. In: M. Siennicka, L. Rahmstorf and A. Ulanowska, eds. *First Textiles: The Beginnings of Textile Manufacture in Europe and the Mediterranean*. Oxford: Oxbow Books., p. 118; Ergün, G., *Late Bronze Age Spindle Whorls and Loom Weights from Beycesultan in Western Anatolia: New Findings, New Observations*. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 20 (2), 2020, p. 5.

⁵⁹ Yilmaz, M.L., Kalkan, E., *Weaving Tools from the Uşak Protohistoric Survey Project (UPDAP)*, *Cedrus* IX, 2021, p. 47; p. 56 -57 (Pl. 2; Pl.3).

⁶⁰ Ulanowska, A., *Experimenting with Loom Weights. More Observations on the Functionality of Early Bronze Age Textile Tools from Greece*. In: M. Siennicka, L. Rahmstorf and A. Ulanowska, eds. *First Textiles: The Beginnings of Textile Manufacture in Europe and the Mediterranean*. Oxford: Oxbow Books, 2018, p. 166.

⁶¹ Lassen, A. W., *Weaving with Crescent Shaped Loom Weights. An Investigation of a Special Kind of Loom Weight*. In: E. A. Strand and M. L. Nosch, eds. *Tools, Textiles and Contexts: Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*. Oxford: Oxbow Books, 2015, p. 136-137; Grömer K., *Late Neolithic weaving tools from Melk-Spielberg in Austria: experiments with crescent-shaped weights*. In: M. Siennicka, L. Rahmstorf, A. Ulanowska (eds.), *First textiles. The beginnings of textile production in Europe and the Mediterranean*. *Ancient Textiles Series*, vol. 32, Oxford and Philadelphia: Oxbow, 2018, p. 126; Ulanowska, A., *Experimenting with Loom Weights. More Observations on the Functionality of Early Bronze Age Textile Tools from Greece*, In: M. Siennicka, L. Rahmstorf and A. Ulanowska, eds. *First Textiles: The Beginnings of Textile Manufacture in Europe and the Mediterranean*. Oxford: Oxbow Books, 2018, p. 170.

În contextul așezărilor din Europa Centrală și de Sud, Anatolia și zona Mediteraneană, greutatea de țesut în formă de semilună au fost atestate în contexte arheologice care acoperă perioade variind de la neolitic până la epoca bronzului.

Deși greutatea de țesut sunt deseori asociate cu activitățile de prelucrare a materialelor textile, cercetările arheologice au relevat că aceste artefacte sunt întâlnite într-o diversitate de contexte, sugerând o funcționalitate mai amplă în cadrul comunităților antice.

De regulă, se presupune că greutatea fac parte din războiul de țesut atunci când sunt aliniate și formează o configurație ordonată, exemplu Demircihüyük⁶². Totuși, configurația ideală a greutatea de țesut, aliniate ordonat pe podea, este rar întâlnită în practică. Această aranjare uniformă poate fi interpretată ca rezultat al unui eveniment sau proces de distrugere a războiului de țesut sau a spațiului în care erau depozitate aceste greutatea.

Cu toate acestea, este remarcat faptul că aceste artefacte din aria culturii Cucuteni sunt adesea găsite dispersate în interiorul unei locuințe, atelier meșteșugăresc sau pe teritoriul așezării. Acest aspect sugerează că există multiple modalități de utilizare și distribuție a acestor artefacte în cadrul comunităților respective. Această distribuție neuniformă poate indica diverse scenarii posibile. Unul dintre acestea ar putea fi că greutatea de țesut erau utilizate în cadrul proceselor locale de producție și, ulterior, uitate sau pierdute în timpul utilizării. O altă ipoteză plauzibilă este că aceste artefacte au avut o semnificație culturală sau rituală și au fost distribuite strategic în spațiul comunitar pentru a îndeplini un anumit scop simbolic sau practic.

Analiza atentă a contextului arheologic în care sunt descoperite aceste artefacte poate furniza o mai bună înțelegere a modului lor de utilizare și a semnificației lor în cadrul comunităților preistorice. Dacă greutatea sunt găsite exclusiv în contexte libere în aceste situri, informațiile despre organizarea producției de textile și despre rolul textilului în cultura locală și economie sunt limitate.

Concluzii

Greutatea semilunare de țesut descoperite în diverse așezări din Epoca Cuprului reprezintă artefacte cu o importanță remarcabilă pentru înțelegerea practicilor tehnologice și a vieții cotidiene în acele comunități preistorice. Artefactele precum greutatea semilunare de țesut transcend simpla lor funcționalitate utilitară, devenind indici esențiali pentru înțelegerea subtilităților sociale, economice și culturale din acea perioadă.

Studiile arheologice și analizele multidisciplinare dezvăluie nu doar funcționalitatea greutatea de țesut, ci și semnificațiile lor sociale și culturale. Acestea au servit ca suport și stabilizator al firelor de urzeală pe războiul de țesut, reflectând în același timp practici culturale și sociale mai complexe, cum ar fi sistemul de valori și rolul femeilor în producția textilă.

Identificarea impresiunilor textile pe vasele ceramice găsite în așezarea cucuteniană Roma-Balta lui Ciobanu confirmă utilizarea activă a războiului de țesut și subliniază importanța producției textile în cadrul societății cucuteniene. Totuși, numărul limitat de piese descoperite în această așezare poate genera întrebări cu privire la interpretarea lor exactă ca unelte destinate exclusiv procesului de țesut. Există posibilitatea ca aceste greutatea să fi avut o destinație specială sau să fi îndeplinit roluri multiple în cadrul comunității, cum ar fi folosirea lor în contexte ceremoniale sau rituale, sau chiar ca piese de cult.

Pentru aprofundarea cercetării, este esențial să recurgem la o gamă variată de metode și tehnici, cum ar fi analiza arheologică, arheometria, paleobotanica și studiile experimentale. Aceste abordări complementare permit o evaluare mai detaliată a rolului și funcțiilor greutatea semilunare în cadrul societății cucuteniene și contribuie la o înțelegere mai profundă a tehnologiilor și practicilor textile din acea perioadă.

⁶² Vogelsang-Eastwood, G., *Crescent loom weights?*, *Oriens Antiquus* 29, 1990, p. 102.

ARCHAEOLOGICAL ANALYSIS OF CRESCENT-SHAPED CLAY WEIGHTS FROM THE CUCUTENIAN SETTLEMENT ROMA-BALTA LUI CIOBANU: MORPHOLOGICAL ASPECTS, FUNCTIONALITY AND CULTURAL INTERPRETATIONS

Abstract: This study focuses on the investigation of the crescent-shaped clay weights discovered in the Cucutenian settlement of Roma-Balta lui Ciobanu. These artifacts are contextualized through analogies identified in Central and Southern Europe, Anatolia, and the Mediterranean region. By employing scientific methods and detailed comparisons, the research aims to analyze both the similarities and differences between textile weights found in various regions, with particular emphasis on their functionality, artifact shape, and cultural significance. The findings of the study suggest that, despite geographical diversity, semilunar weights from different regions share common characteristics, indicating cultural and commercial exchanges among prehistoric populations. Furthermore, the research delves into possible reciprocal influences between regions concerning textile production technologies and cultural practices associated with these artifacts. Through the integration of experimental studies and comparisons, this study contributes to a deeper understanding of the evolution of prehistoric societies in the mentioned regions, shedding light on cultural and commercial connections within a broader context. The scientific approach adopted in this work offers new insights into the study of technological evolution and cultural practices during prehistoric periods. It enriches our understanding of interactions among different human communities of that time and establishes a solid foundation for future research in this field.

BIBLIOGRAFIE

- Alp 1968 , S. Alp, *Zylinder- und Stempelsiegel aus Karahöyük bei Konya*. *Türk Tarih Kurumu Yayinlari* V26, Ankara, 1968.
- Andersson Strand and Nosch 2015, Andersson Strand, M.-L.Nosch, *Tools, Textiles and Contexts* Lassen, A. W. *Weaving with crescent shaped loom weights. An investigation of a special kind of loom weight*. în E. Andersson Strand and M.-L. Nosch (eds.), *Tools, Texties and Contexts. Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*. *Ancient Textiles*, Series 21, Oxford&Philadelphia, 2015.
- Arribas Palau, Molina de la Torre, Nájera, Sáez Pérez 1978, A. Arribas Palau, F. Molina de la Torre, T. Nájera, L. Sáez Pérez , *De la Edad del Cobre de El Malagón (Cúllar-Baza, Granada)*. *Campaña de 1975*, publicado en Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada, vol. 3, 1978.
- Barber 1992, E. J. W. Barber, *Prehistoric Textiles: The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages with Special Reference to the Aegean*, Published by Princeton University Press, 1992.
- Berciu 1961, *Contribuții la problemele neoliticului din România în lumina noilor cercetări*, București, 1961.
- Blegen 1958, C. W. Blegen, *Troy: Settlements VIIa, VIIb and VIII*, Princeton, 1958.
- Bonacchi 2020, A. Bonacchi, *Textile Production in Central Anatolia between the 2nd and the 1st Millennium BC: Analysis of Tools and Contexts*. *Asia Anteriore Antica*. *Journal of Ancient NearEastern Cultures* 2: 2020, p. 53-77.
- Chapman 2019, J.Chapman, B. Gaydarska, M. Nebbia, *The Origins of Trypillia Megasites*. *Frontiers*, in Digital Humanities, 2019, p. 1-20.
- Costeira and Mataloto 2018, C. Costeira and R. Mataloto, 2018. *Loom Weights and Weaving at the Archaeological Site of São Pedro (Redondo, Portugal)*, In: M. Siennicka, L. Rahmstorf and A. Ulanowska, eds. *First Textiles: The Beginnings of Textile Manufacture in Europe and the Mediterranean*. Oxford: Oxbow Books. 2018, p. 59-68.
- Cucoș 1999, Șt. Cucoș, *Faza Cucuteni B în zona Subcarpatică a Moldovei*. *Biblioteca Memoriae Antiquitatis* VI, Piatra-Neamț, 1999.
- Ergün 2020, G. Ergün, *Late Bronze Age Spindle Whorls and Loom Weights from Beycesultan in Western Anatolia: New Findings, New Observations*. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 20 (2), 2020, p. 1-16.
- Gimbutas 1982. M. Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe, 6500-3500 BC*: University of California Press Berkeley, Los Angeles, California, 1982.
- Gleba and Mannering 2012, M. Gleba and U. Mannering *Textiles and Textile Production in Europe from Prehistory to AD 400*, Published by Oxbow Books, Oxford, UK, 2012.
- Goldman 1956, H. Goldman, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus. From the Neolithic through the Bronze Age*. Princeton, 1956.
- Grömer K. (2018). *Late Neolithic weaving tools from Melk-Spielberg in Austria: experiments with crescent-shaped weights*. In: M. Siennicka, L. Rahmstorf, A. Ulanowska (eds.), *First textiles. The beginnings of textile production in Europe and the Mediterranean*. *Ancient Textiles Series* Vol. 32, Oxford and Philadelphia: Oxbow. 2018, p.117-128.
- Horváth 1996, L. A. Horváth, *Zalai Múzeum* 6. (Zalaegerszeg, 1996), p. 161-166.
- Hurcombe 2007, L. M. Hurcombe, *Archaeological Artefacts as Material Culture*, Routledge, Canada, 2007.

- Korfmann 1983, M. Korfmann Demircihüyük: *Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978*. Band I: Architektur, Stratigraphie und Befunde. Mainz am Rhein. 1983.
- Krenn-Leeb 2002, A. Krenn-Leeb, *Eine trichterbecherzeitliche Grube mitnierenförmigen Webgewichten von Spielberg bei Melk*, Niederösterreich, *Preistoria Alpina* 37, 2002, p 287-331.
- Kull 1988, B. Kull, Demircihüyük. *Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978*. V. Die mittelbronzezeitliche Siedlung. Mainz, 1988.
- Lamb, W.1936. W. Lamb, *Excavations at Thermi in Lesbos*. Cambridge. Cambridge University Press, 1936.
- Lassen 2015, A. W. Lassen, *Weaving with Crescent Shaped Loom Weights. An Investigation of a Special Kind of Loom Weight*. In: E. A. Strand and M. L. Nosch, eds. *Tools, Textiles and Contexts: Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*. Oxford: Oxbow Books. 2015, p. 127-137.
- Lazarovici 2009, C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, S. Turcanu, *Cucuteni. A great civilization of the Prehistoric World*, editor general L. Stratualt, Ed. Palatul Culturii, Iași. Cucuteni. A great civilization of the Prehistoric World, editor general Stratualt, L.: Ed. Palatul Culturii, Iași, 2009,
- Lazarovici 2022, C.-M. Lazarovici, Scânteia- Dealul Bodești Figural Plastic art and more, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava. Pl. III, 2022.
- Lloyd 1972, S. Lloyd, *Beycesultan*, vol. III, Part I, Published by The British Institute of Archaeology at Ankara 140, Cromwell Road, London, 1972.
- Mantu 1998, C.-M. Mantu, *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis V, Piatra Neamț, 1998.
- Mataloto, Costeira and Nukushina, 2017, Rui Mataloto, Catarina Costeira and Diana Nukushina, *Local Shop for Local People. Resource Management During the 3rd Millennium BCE at São Pedro (Redondo, Portugal)* Key Resources and Sociocultural Developments in the Iberian Chalcolithic, Tübingen, Germania, 2017.
- Matasă 1964, C. Matasă, *Așezarea eneolitică cucuteniană de la Târgu Ocna-Podei*, în *Arheologia Moldovei* II-III, 1964, p. 97-133.
- Melis 2014, M. G. Melis, *Lo strumentario tessile della Preistoria. I pesi telaio della Sardegna*. Sassari, 2014.
- Păunescu, Al., P. Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, București, 1976.
- Petrescu-Dîmbovița 2010, M. Petrescu-Dîmbovița, *Eneoliticul Dezvoltat*, în *Istoria Românilor*. vol. I, Moștenirea timpurilor îndepărtate, Editura Enciclopedică, București, 2010.
- Petrova 2015, V. Petrova, *History of the warp-weighted loom from the Neolithic till the end of Antiquity (according to archaeological data from the present-day Bulgarian lands)*, în *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis* Tome 5, 2015, p. 206(Fig. 13. 9,10).
- Popovici et alii 1992, Dr. Popovici, C. Buzdugan I. Alexoiaie, *Așezarea cucuteniană de la "Balta lui Ciobanu", comuna Roma, județul Botoșani*, în *Cercetări Arheologice*, IX, 1992, p.12-28.
- Prendi 1976, F. Prendi, *Neoliti dhe eneoliti ne Shqipen (Le néolithique et l'éneolithique en Albanie)*, Iliria 6, 1976, p. 21-77.
- Rahmstorf 2015, L. Rahmstorf, *An introduction to the investigation of archaeological textile tools*. Andersson Strand & M-L Nosch (red), *Tools, Textiles and Contexts. Investigating textile production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*. Oxbow Books, 2015, p.1-23.
- Stærnøse-Nielsen 2002, K.-H. Stærnøse-Nielsen, *A Preliminary Classification of Shapes of Loom Weight used on the Warpweighted Loom*, *Archaeological Textiles Newsletter*, 35, 2002.
- Schmidt 1932, E. Schmidt, *The Alishar Hüyük. Seasons of 1928 and 1929*, Part I. Chicago, 1932.
- Siennicka 2012, M. Siennicka, *Textile production in Early Helladic Tiryns*, in Nosch, M.-L. and Laffineur, R. (eds), *Kosmos. Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age*, Liège. Peeters, 2012, p. 65-75.
- Ursulescu 1996-1997, N. Ursulescu, *Sur la signification fonctionnelle des pifces semi-lunaires en argile de la civilisation de Cucuteni*, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, III-IV, 1996-1997, p.75-82.
- Weingarten, 1990, J. Weingarten, *The sealing structure of Karahöyük and some administrative links with Phaistos on Crete*, *Oriens Antiquus* 29, 1990, p. 63-95.
- Weiβhaar 1981, J.H. Weiβhaar, *Ausgrabungen in Tiryns 1978-1979. Bericht zur frühhelladischen Keramik*, *Archäologischer Anzeiger*, 1998, p.220-256.
- Ulanowska 2018, A. Ulanowska, *Experimenting with Loom Weights. More Observations on the Functionality of Early Bronze Age Textile Tools from Greece*, In: M. Siennicka, L. Rahmstorf and A. Ulanowska, eds. *First Textiles: The Beginnings of Textile Manufacture in Europe and the Mediterranean*. Oxford: Oxbow Books, 2018.
- Ursulescu 2022, N. Ursulescu, *Civilizația Cucuteni și ariile culturale învecinate. O retrospectivă bibliografică*, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2022.
- Yilmaz, Kalkan 2021, M. L. Yilmaz, E., *Kalkan Weaving Tools from the Uşak Protohistoric Survey Project (UPDAP)*, *Cedrus* IX, 2021, p. 37-63.

Anexe

Fig. 3. Harta localizării Roma-Balta lui Ciobanu.

Fig. 4. Roma-Balta lui Ciobanu, captură satelitară Google Earth.

Fig. 5. Roma-Balta lui Ciobanu, impresiune textilă.

Fig. 6. Roma-Balta lui Ciobanu, impresiune textilă.

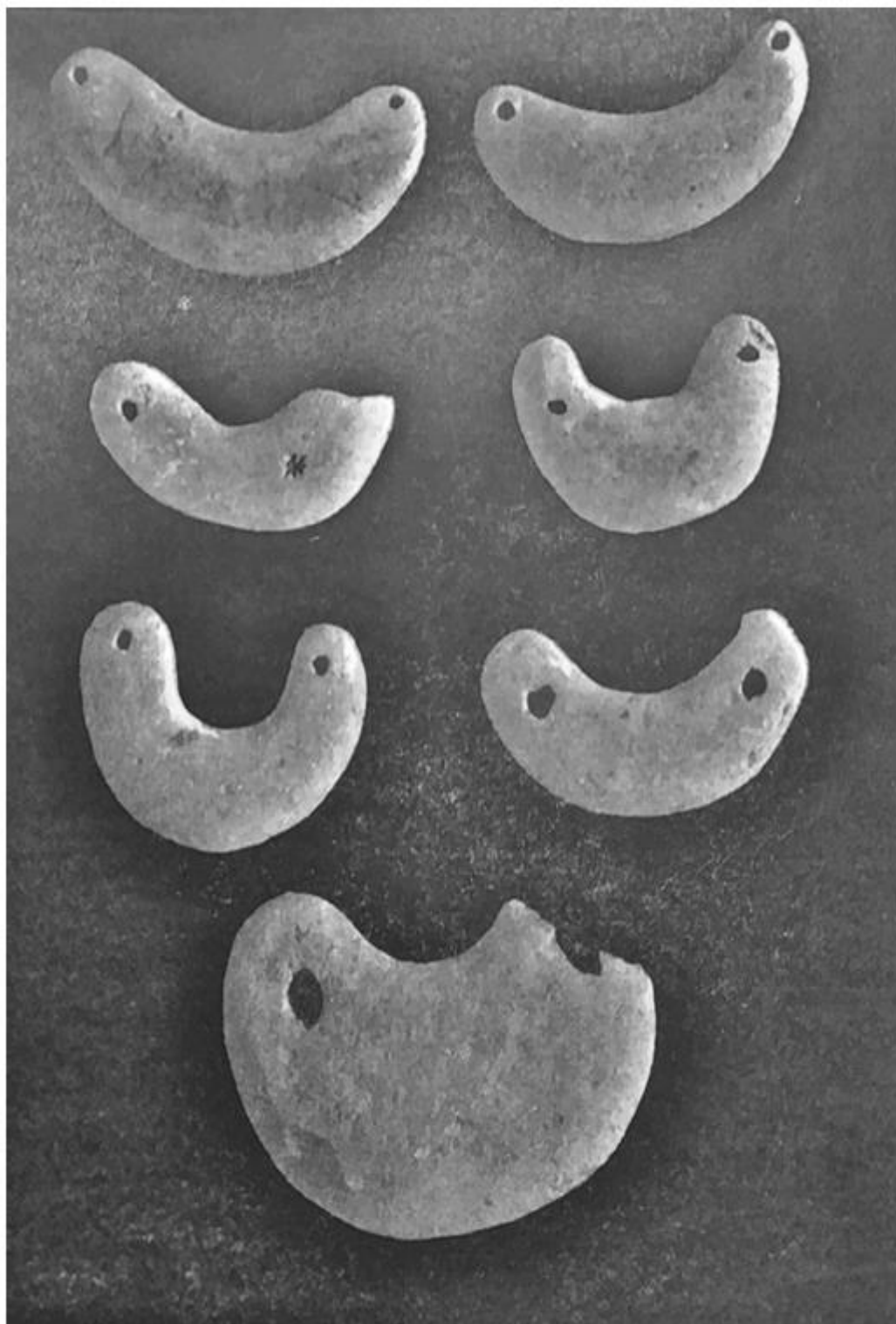

Fig. 7. Greutăți semilunare din straturile hitite, *Alaca Höyük*, apud Alice Bonacchi (2020) , p. 72, Fig. 3.

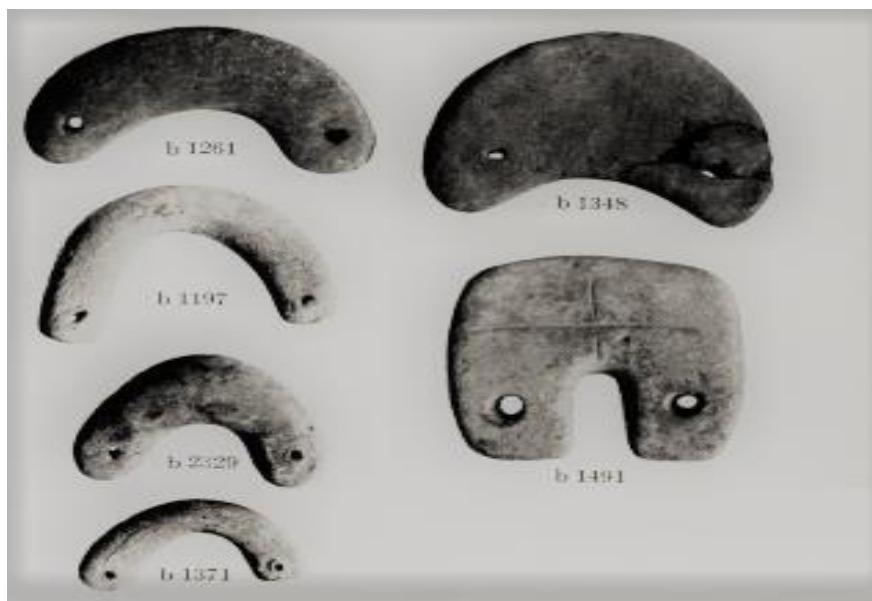

Fig. 8. Greutăți semilunare, Alişar Höyük, *apud* Schmidt E.1932. (Fig. 149).

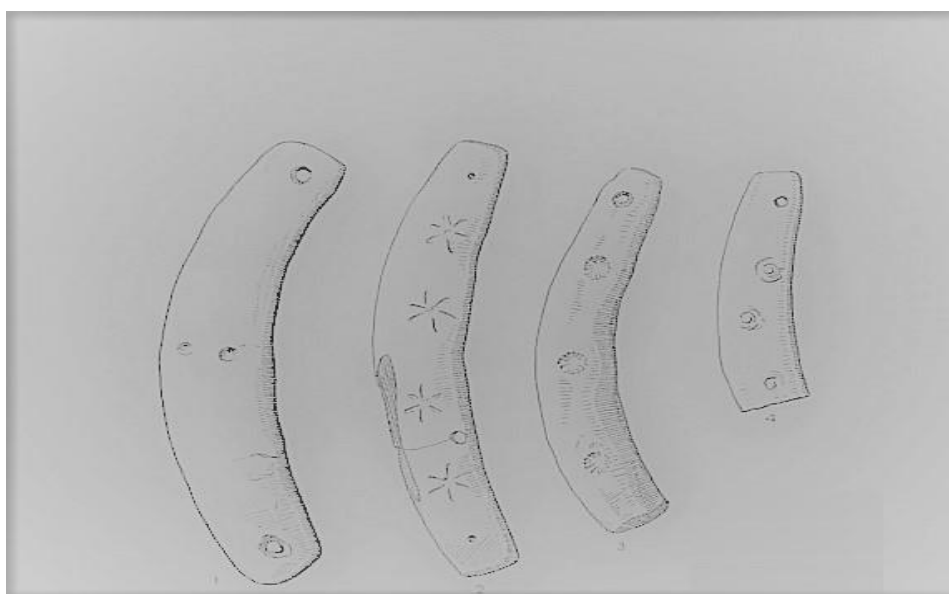

Fig. 9. Greutăți de formă semilunară, *apud* Lumb, p. 60.

CONSIDERAȚII PRIVIND ÎNTRECERILE ATLETICE ÎN ANTICHITATEA GREACĂ

Adelina PICIOR*

Keywords: *Ancient greek sports, athletic competition, equestrian race, pankration, pentathlon*

Educația în Grecia antică era strâns legată de practicarea sportului și a gimnasticii, care pentru greci nu reprezenta doar o formă de divertisment, ci era marcată de un ansamblu de preocupări igienice, medicale, estetice și etice¹. De asemenea, educația fizică în lumea greacă reprezenta o preocupare esențială a stilului de viață civilizat. Alături de gramatică, muzică și artele plastice, gimnastica era o disciplină importantă în cadrul educației, considerată a fi „potrivită spre a forma curajul”², a menține sănătatea și vigoarea trupului.

După cum reiese din ideile formulate de Aristotel, în *Politica*, educația adolescenților trebuia să reprezinte „unul din obiectele de căpetenie ale grijii legiuitorului”³. În formarea tânărului grec, pe lângă instruirea rațiunii, se urmărea formarea deprinderilor prin antrenarea corpului, ce asigura individului o bună constituție asociată unui spirit superior. Idealul *kalokagatheia* (καλοκαγαθία), întâlnit la grecii din Antichitate, se referă întocmai la spiritul desăvârșit într-un corp bine dezvoltat. Acest ideal îl regăsim în concepția lui Platon, când îl descrie pe Charmides⁴, care scoate în evidență importanța frumuseții fizice și a valorii spirituale reflectată în înțelepciune.

Aristotel face distincția între curaj și ferocitate, în privința educației tinerilor, considerând că practicarea sportului agresiv împiedica grația și dezvoltarea firească a trupului. În acest sens contrapune educația spartanilor dată tinerilor, care „îi fac brutali sub pretext de a-i face curajoși”, modului superior de instruire prin implicarea rațiunii⁵.

După Aristotel, arta *pedotribului* (παιδοτρίβης), însărcinat cu educarea tinerilor în domeniul gimnasticii, trebuia să comporte unele limitări spre a nu împiedica dezvoltarea corpului. Astfel, până la vârsta adolescenței, exercițiile trebuiau să implice un grad scăzut de dificultate și un regim alimentar echilibrat, pentru a nu deregla creșterea corpului. După încheierea perioadei de adolescență, tinerii urmau să fie supuși exercițiilor ce căpătau o intensitate mai mare bazată pe un regim mai sever. Prin aceste recomandări, se urmărea menajarea de epuizare a celor instruiți și protejarea spiritului prin antrenarea trupului⁶.

Homer este cel dintâi care precizează formele de activitate, menținute și mai târziu în cadrul întrecerilor sportive. Programul concursurilor era alcătuit din cursa de care (*ίπποδρομία*), cursa de alergare (*στάδιον*), lupta corp la corp (*πάλη*), pugilatul (*πυγμαχία*), pancrațiul (*παγκράτιον*) și pentatlonul (*πένταθλον*), compus din aruncarea discului (*δίσκος*), săritura în lungime (*άλμα*), aruncarea suliței (*ἄκων*), cursa de un stadiu (*στάδιον*) și luptele corp la corp (*πάλη*)⁷.

* Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Facultatea de Istorie; picioradelina@gmail.com.

¹ H.-I. Marrou, *Istoria educatiei în Antichitate*, vol. I: *Lumea greacă*, traducere și cuvânt înainte de Stella Petecel, Editura Meridiane, București, 1997, p. 189.

² Aristotel, *Politica*, Cartea 5, traducere E. Bezdechi, Editura Cultura Națională, București, 1924, p. 159.

³ *Ibidem*, p. 157.

⁴ Platon, *Opere*, vol. I, ediție îngrijită de P. Creția și C. Noica, studiu introductiv de I. Banu, traducere S. Noica, colecție îngrijită de I. Segall, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1975, p. 180.

⁵ Aristotel, *op. cit.*, Cartea 5, p. 162.

⁶ *Ibidem*, p. 163.

⁷ M. Golden, *Sport in the Ancient World from A to Z*, Routledge, London, 2004, p. 116.

Cursele ecvestre au fost o componentă fundamentală a festivalurilor antice, fapt dovedit și de locul pe care l-au ocupat la ceremoniile funerare dedicate lui Patrocles despre care amintește Homer⁸.

Hipodromul, gândit asemenea stadionului, era spațiul destinat curselor ecvestre, după cum ne sugerează chiar denumirea, alcătuită din lexemele *hippos* (ἵππος) și *dromos* (δρόμος)⁹. Arena era amplasată într-o câmpie deschisă, la poalele unui deal, unde versanții formau tribuna spectatorilor. Distanța unei curse de cai, de la o extremitate la cealaltă, varia, în funcție de mărimea hipodromului, măsurând între două și opt stadii. Linia de start era marcată de doi piloni și era prevăzută, ca la cursele de alergare, cu un sistem care anunța semnalul de pornire (*hysplex* / ὕσπληξ), acțiune însoțită de semnalul sonor¹⁰.

Programul competițiilor ecvestre cuprindea șase evenimente, trei pentru cai și trei pentru mânji, în cadrul cărora existau care trase de un cal, de o pereche de doi cai și o echipă formată din patru cai. Privitor la distanță, carele trase de patru cai parcurgeau douăsprezece ture, în timp ce proba carelor trase de doi cai sau de mânji străbăteau opt ture¹¹.

În cursele grecești au fost utilizate două tipuri distincte de care. Carul tras de doi cai, denumit *synoris* (συνωρίς), avea un cadru ușor, prevăzut cu spațiu doar pentru vizitiu¹². În schimb, cvadriga sau carul cu patru cai, denumit *tethrippon* (τέθριππον), oferea spațiul în care patronul și vizitiul, de regulă sclav sau birjar plătit, stăteau unul lângă altul¹³. Partea din spatele carului lipsea în cazul ambelor tipuri, pentru a conferi ușurință la descălecare. Birjarii, spre deosebire de atleți, care concureau nud, purtau chiton și manevrau frâiele cu ambele mâini, stând în picioare (Fig. 1)¹⁴.

Caii și carele nu erau introduse după numele indivizilor, ci a statelor, deoarece deținerea și creșterea cabalinelor presupunea un însemnat sacrificiu financiar. Astfel, victoria unei curse ecvestre aducea onoare statului, oferind cinstire tuturor celor ce participau la antrenarea cailor. Existau și cazuri în care concursa proprietarul însuși sau un membru al familiei. În *Isthmianica întâi*, Pindar aduce laude lui Herodotos din Teba, cel care nu și-a încredințat carul nimănui: „Însă eu acum lui Herodotos cinstire/ Aducându-i, pentru a sa cvadrigă, ce n-a fost/ Strunită de hățuri stăine”¹⁵.

Întrecerile atletice pe stadion s-au bucurat de o mare popularitate în rândul grecilor, fiind printre probele care au marcat, încă din 776 a.Chr., istoria Jocurilor Olimpice. Pe lângă cursa de un stadiu, ce desemna atât proba, cât și pista utilizată, măsurând în jur de 200 m, se numărau și alte probe, precum cursa dublă, de două stadii, cursa de patru stadii și cursa pe distanță lungă, care varia între 7 și 24 de stadii¹⁶.

Din reprezentările de pe vase se poate observa că existau diferite tehnici de alergare. În timp ce, la întrecerile de viteză, atleții pot fi remarcați prin deschiderea largă a brațelor și a picioarelor, cu călcâiele și genunchii ridicați (Fig. 2), alergătorii de curse pe distanțe lungi își țineau brațele mai apropiate de corp, îndoite, cu pumnii strânși (Fig. 3).

În cadrul cursei duble, numită *diaulos* (δίαυλος), desfășurată pe linii delimitate, concurenții alergau în sensul invers acelor de ceasornic, în jurul unui stâlp, întorcându-se apoi în linie dreaptă. Prima atestare a curselor duble o regăsim în lista câștigătorilor la Jocurile

⁸ S.G. Miller, *Ancient Greek Athletics*, Yale University Press, New Haven-London, 2004, p. 75.

⁹ M. Golden, *op. cit.*, p. 83.

¹⁰ *Ibidem*, p. 83-84.

¹¹ I. Weiler, *Der Sport bei den Völkern der alten Welt. Eine Einführung. Mit dem Beitrag Sport bei den Naturvölkern*, von Christoph Ulf, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1988, p. 205.

¹² M. Golden, *op. cit.*, p. 160.

¹³ *Ibidem*, p. 162.

¹⁴ *Ibidem*, p. 35-36.

¹⁵ Pindar, *Ode III: Nemeene, Isthmianice si Fragmente*, traducere de Ioan Alexandru, îngrijire de ediție, introducere și note de Mihail Nasta, Editura Univers, București, 1977, p. 58.

¹⁶ H.-I. Marrou, *op. cit.*, p. 194-195.

Olimpice, alcătuită de Hippias din Elida, care menționează că, în 724 a.Chr., Hypenus din Pisa câștigă proba *diaulos* (δίανλος)¹⁷ la cea de-a 14-a Olimpiadă a Jocurilor Olimpice.

Alergarea pe distanțe lungi (*dolichos* / δολιχός), introdusă după cursa dublă, este atestată prin victoria lui Acanthus din Sparta, în 720 a.Chr.¹⁸. Izvoarele antice indică diferite distanțe pentru această probă, care varia între 7 și 24 de stadioi, cursa de la Olimpia fiind probabil cea mai lungă.

Metaforele despre luptele corp la corp abundă în literatura greacă implicând subiecte mitologice, iar scenele de pe ringul de luptă le regăsim și în arta artistică, prin diferitele reprezentări de pe ceramică.

Tehnica de luptă presupunea mult antrenament pentru obținerea tehnicii și stilului. Aruncarea adversarului la sol era luată în considerare doar dacă concurentul ce-l domina pe celălalt nu cădea și el la pământ. Lupta prevedea trei reprize în cadrul cărora erau admise tehnici de apucare a brațelor, a gâtului sau a corpului¹⁹.

În palestre, luptele se desfășurau în locuri special amenajate. Luptele la sol se organizau într-un spațiu adăpostit, pământul fiind udat până devenea un loc nămolos, sporind dificultatea de prindere. În alte cazuri luptele aveau loc pe un teren nisipos, afânat și nivelat.

Legat de mijloacele folosite de sportivi pentru doborârea adversarului, piedicile și prinderea picioarelor puteau reprezenta tehnici de provocare a dezechilibrului. Totuși, în absența unor mărturii clare despre regulile luptelor, aceste aspecte pot fi deduse doar din scrierile anticilor și din reprezentări (Fig. 4). După cum menționează Platon în *Legile*: „[...] lupta dreaptă constă în anumite încovoieri ale gâtului, ale mâinilor și coapselor [...]”²⁰.

Pugilatul sau boxul prevedea absența ringului, ce descuraja lupta corp la corp sau încheștarea. Având în vedere că adversarul nu putea fi prins, sportivii puneau accentul pe tactica defensivă. Detenta în tehnica boxerilor era esențială în obținerea avantajului. Eschivele și disimulările oboseau adversarul, care putea fi lovit într-un moment de neatenție.

Competițiile de box erau deschise tuturor categoriilor de luptători, însă pugilatul a avut tendința de a fi proba sportivilor masivi, cu o constituție robustă. Cu atât mai mult cu cât luptătorii trebuiau să dea dovadă de forță în lovitura cu pumnul, de duranță la atacurile lansate de oponent și rezistență la efort îndelungat.

Pancrațiul a reprezentat forma asociată luptelor barbare. Obiectivul acestei probe, ca și în cazul pugilatului, era de forțare a oponentului să-și recunoască înfrângerea. Victoria putea fi obținută prin orice fel de mijloace, având în vedere caracterul brutal al luptelor. Pancrațiul presupunea și existența unui regulament ce era pus în aplicare de antrenori sau oficialii competițiilor.

Proba luptelor în forma agresivă impunea rezistență și o bună condiție fizică. Luptătorii din cadrul acestei discipline sunt recunoscuți drept practicanți ai unui stil de luptă periculos. Aceștia trebuiau să exceleze în diferitele tehnici de aruncare, mai ales proiectările pe spate, care implicau un grad ridicat de dificultate, sau în mijloacele de imobilizare a adversarului, care puteau cauza și moartea. De altfel, sugrumarea, răsucirile încheieturilor sau loviturile în zona articulațiilor erau admise, excepție făcând mușcăturile și scoaterea ochilor, care se numărau printre procedeele interzise²¹.

În privința interzicerii mușcăturilor și împunsăturilor ȧesuturilor moi, într-o serie de reprezentări apar scene în care oficialul aplică sancțiuni cu nuiua luptătorilor care încălcau regulamentul (Fig. 5, 6). Luptătorii, grupați câte doi, sunt reprezentați în timpul încheșărilor, fiind evidențiată încercarea de dominare a adversarului.

¹⁷ Golden, *op. cit.*, p. 116.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ H.-I. Marrou, *op. cit.*, p. 198.

²⁰ Platon, *Legile, Cartea VII*, traducere E. Bezdechi, Editura IRI, București, 1995, p. 207.

²¹ I. Weiler, *op. cit.*, p. 182.

Pentatlonul a fost o competiție complexă, introdusă în 708 a.Chr., care a combinat cinci probe a căror ordine a variat²². Atestarea acestor demonstrații apare pe una dintre inscripțiile ce îi aparține lui Simonides din Ceos, care îl menționează pe Diophon, fiu al lui Philo, câștigător la jocurile de la Isthmia și Pythia la săritura în lungime, la alergare, aruncarea cu discul, aruncarea cu sulița și lupta²³.

Proba aruncării discului, a suliței și a săriturii în lungime erau specifice pentatlonului, care, în corelație cu alergarea și lupta, erau reprezentative pentru întreaga pregătire fizică a grecilor. Pentatletul, catalogat drept sportivul desăvârșit, dădea dovadă de calități fizice și psihice superioare. Aristotel descria frumusețea fizică a unui tânăr ca având „[...] un corp util pentru muncile obositoare și pentru eforturile în vederea cursei ori a violenței [...]”²⁴.

În privința aruncării discului, unii cercetători au asociat această disciplină sportivă cu practicile magice, datorită reprezentărilor asemănătoare cu simbolul solar de pe unele discuri descoperite²⁵. Alte explicații cu privire la originile acestui tip de activitate sportivă fac trimitere la simpla aruncare cu pietre și alte obiecte, la vânătoare și război, considerată etapa preliminară pentru disciplina competitivă²⁶.

Deși în vremea lui Homer săriturile erau catalogate ca exerciții de recreere, cu timpul săritura în lungime a devenit una dintre probele sportive inclusă în competiții. Un aspect caracteristic lumii grecești, în privința săriturii în lungime, este folosirea greutăților, care cântăreau în medie 2-3 kg. Utilizarea greutăților, asemănătoare unor gantere, facilitau aterizarea fermă a atletilor determinând, prin forța exercitată de balansare a halterelor, un salt mai bun²⁷.

Discul din piatră sau metal nu pare să fi avut nici o legătură cu vreo curea. Placa circulară din piatră sau metal, solidă, mai groasă în centru decât la circumferință, apare ca forma comună a discului în reprezentările de pe artefactele din secolul al VI-lea a.Chr. (Fig. 7). Pe de o parte, discurile metalice au intrat în uz la sfârșitul secolului al VI-lea a.Chr., fiind utilizate, cu preponderență, în secolul al V-lea a.Chr. Pe de altă parte, cele din piatră, din cauza eroziunii, nu au supraviețuit decât într-o mică măsură. Pe baza unor astfel de obiecte păstrate, diametrul măsoară cca 30 de cm și greutatea putea atinge aprox. 7 kg (Fig. 8). Un alt exemplar, realizat din metal, este cel dedicat de Publius Asclepiades la Olimpia, în anul 241 p.Chr., având o greutate de cca 6 kg, apropiată de cea a discului din piatră (Fig. 9). Restul specimenelor din metal cunoscute variază în diametru, între 16-23 cm, cu greutatea între 2-4 kg²⁸.

Aruncarea suliței a avut la bază acțiunea specifică a vânătorilor și militarilor. Sulița reprezenta în lumea Antichității o armă pe care fiecare luptător sau tânăr trebuia să învețe să o folosească. Din vremea Războiului peloponesiac (431-404 a.Chr.), când a început să se acorde o atenție mai mare asupra valorii trupelor militare, au luat amploare și antrenamentele, în cadrul cărora aruncarea suliței a reprezentat o prioritate. Observarea performanțelor la care puteau ajunge cei instruiți a hotărât includerea acestui tip de activitate printre probele competitive din cadrul jocurilor sportive. De asemenea, antrenamentele militare care includeau aruncarea suliței printre preocupările în dezvoltarea tehnicii de luptă au conturat o disciplină distinctă.

În *Iliada* apare cea mai veche mărturie despre aruncarea suliței, în pasajul unde este menționat Aias Oilidul, vestitul aruncător cu sulița, care, datorită statutului de comandant al oștirii locriene, participă la majoritatea bătăliilor din războiul troian: „Pe Locrieni îi ducea fiul

²² N. Faulkner, *A visitor's guide to the ancient Olympics*, Yale University Press, New Haven-London, 2012, p. 211.

²³ <http://www.attalus.org/poetry/simonides.html> accesat pe 20.02.2024.

²⁴ Aristotel, *Retorica*, Cartea I, traducere, studiu introductiv și index M.-C. Andrieș, note și comentarii Ș.-S. Maftai, Editura IRI, București, 2004, p. 115.

²⁵ I. Weiler, *op. cit.*, p. 162.

²⁶ *Ibidem*, p. 163.

²⁷ S.G. Miller, *op. cit.*, p. 64.

²⁸ S.G. Miller, *op. cit.*, p. 63.

lui Oileu – micul Aias, / Iute, dar mult mai mărunț decât Aias cel al lui Telamon: / Nici de departe cât el, scund de tot, și de în cu pieptarul, / Dar multvestit lăncier, între toți Panhellenii și-Aheii”²⁹.

De asemenea, printre cei vestiți în mânăuirea sulitei îi regăsim și pe Idomeneu, „sulițaș vestit, la Cretani era domnul”³⁰, „Tlepolemos Heraclidul, viteazul cel tare și mare [...] lance vestită”³¹ și Piram cel „vestit pentru lance”³².

Sulița, cel mai frecvent obiect întâlnit în reprezentări (Fig. 10), era asemenea unei prăjini drepte din lemn, de grosimea unui deget, fiind prevăzută la una din extremități cu o săgeată din metal, care permitea străpungerea pământului. Sulița antică, față de cea a atletismului modern, măsura între 1,5 – 2 m lungime, fiind mai ușoară decât sulița folosită la vânatoare sau în război, detalii pe care le menționează și Lucian, în dialogul său *Anacharsis*, atunci când condamnă echipamentul folosit la întrecerile sportive. El le consideră mai mult ca pe niște jucării, pentru că nu simulează pericolul ce ar trebui să fie un element în instruirea tinerilor³³.

O caracteristică a sulitei folosită în atletismul din Antichitate este cureaua din piele numită *ankyle* (αγκύλη)³⁴, asemănătoare unui lasou, care era înfășurată în jurul centrului de greutate aflat la mijlocul sulitei, numită *akon* (ἄκων). În acest mod, se forma un spațiu de prindere, prin care sportivul putea manipula sulița (Fig. 11)³⁵. Acest echipament era ținut de atlet cu degetul mijlociu și arătător, asigurându-se că încheietura era flexată înainte de aruncare. Astfel, pe lângă impulsul mare dat proiectării, echipamentul numit *ankyle* (αγκύλη) încetinea viteza de rotație, determinând plutirea sulitei.

Instituția jocurilor și concursurilor atletice reprezenta în Antichitate un control oficial din partea statului, care se asigura de evoluția performanțelor tinerilor, atât din punct de vedere sportiv, cât și disciplinar sau educativ. Jocurile erau integrate sărbătorilor colective ale cetății, reprezentând o sancțiune oficială. Altfel spus, sistemul educației elenice se definește printr-un învățământ care implica sancțiuni din partea statului prin intermediul organizării competițiilor³⁶. Integrarea în viața publică presupunea participarea tinerilor la ceremoniile și ritualurile dedicate în cinstea zeităților cetății. Aceasta reprezenta o sancțiune morală la care prezența era cerută prin lege, un principiu enunțat și în *Politica*: „legea trebuie să reglementeze educația și educația trebuie să fie publică”³⁷.

Considerații finale

Asemenea literaturii, muzicii, dansului sau științelor exacte, educația fizică a fost inclusă în ciclul disciplinelor care trebuiau urmate spre desăvârșirea caracterului. Având în vedere diversitatea probelor, care au fost dezvoltate pe parcursul istoriei, sportul a reprezentat o disciplină ce a presupus norme, tehnici, principii de care atleții au trebuit să țină cont în pregătirea athletică. Armonia corpului era o caracteristică importantă în mentalitatea vechilor greci, deoarece spiritul desăvârșit era asociat unui trup frumos și echilibrat. Activitățile fizice s-au dezvoltat în strânsă legătură cu antrenamentele militare, care urmăreau pregătirea soldaților. Caracterul competitiv al întrecerilor a diminuat agresivitatea luptelor, care aveau

²⁹ Homer, *Iliada, Cântul II*, 525, tradusă în hexametri, cu o postfață, bibliografie și indici de D. Slușanschi și ilustrată de M. Coșulețu, Humanitas, București, 2012, p. 111.

³⁰ Homer, *op. cit., Cântul II*, 640, p. 117.

³¹ *Ibidem*, 655, p. 119.

³² *Ibidem*, *Cântul IV*, 45, p. 163.

³³ Lucian, *The works of Lucian in eight volumes*, vol. IV, 32, edited and translated by A. M. Harmon, K. Kilburn and M. D. Macleod, Loeb Classical Library, 1961, p. 52-53.

³⁴ M. Golden, *op. cit.*, 2004, p. 10.

³⁵ I. Weiler, *op. cit.*, 1988, p. 167.

³⁶ H.-I. Marrou, *op. cit.*, p. 188.

³⁷ Aristotel, *Politica, Cartea 5*, traducere E. Bezdechi, Editura Cultura Națională, București, 1924, p. 158.

loc în timpul războiului, și a instituit mai curând o rivalitate ce se baza pe depășirea adversarului în privința capacităților atletice.

Festivalurile dedicate întrecerilor competitive, pe lângă caracteristicile religioase, au reprezentat modalitatea prin care statul și-a exercitat controlul asupra modului de instruire oferit de gimnaziarii. Performanțele sportivilor aveau o mare influență asupra cetății de unde proveneau datorită eforturilor financiare și materiale pe care cetățenii erau dispuși să le ofere în cinstea celui ce aducea glorie și prestigiu. Divertismentul era, de asemenea, parte integrantă atmosferei ce se crea în jurul celor mai reputeate sărbători, admiratorii întrecerilor nelipsind de la marile competiții sportive.

Educația fizică a înglobat un set complex de exerciții, care a fost transpus în probe competitive cu scopul de a evalua performanțele atleților, constituind, totodată, modalitatea prin care s-a instituit o nouă formă de divertisment.

Performanțele atleților au manifestat interes încă din cele mai vechi timpuri, având în vedere listele învingătorilor întocmite. Asemenea oamenilor literați, sportivii erau încununați de cinste și laude pentru eforturile depuse, ocupând un loc important în societate.

CONSIDERATIONS ON ATHLETIC COMPETITIONS IN GREEK ANTIQUITY

The objective of this paper is to define the ancient Greeks' conception of athletic education and how it came to be an inseparable part of the history of ancient Greek civilization. In Greece, sport became a fundamental part of culture, where male citizens of all classes regularly practiced athletic activities. Sports games in ancient Greece were one of the most common forms of education with the aim of training and disciplining individuals. Athletic festivals represented a significant unifying factor in the Athenian society having influence over the governance, self-consciousness and spirit. The chariot race (ἵπποδρομία), running race (στάδιον), wrestling (πάλη), boxing (πυγμαχία), pankration (παγκράτιον) and pentathlon (πένταθλον) had an important role in the programme aimed at expressing ambitions, unity and confidence.

Lista ilustrațiilor

- Fig. 1. Cvadriga condusă de un birjar, acoperit cu chiton, ilustrată pe o amforă panathenaică (anii 410-400 a.Chr.) (https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1866-0415-249 04.03.2024).
- Fig. 2. Cursa de viteză (M. Andronicos, *Olympie*, trad. Nelly Andrikopoulou, EKDOTIKE ATHENON S.A., Athènes, 2001, p. 11).
- Fig. 3. Cursa de distanță lungă (<https://shorturl.at/tXZ08> 04.03.2024).
- Fig. 4. Lupta corp la corp reprezentată pe o amforă panathenaică (W. Decker, J.-P. Thuillier, *Le sport dans l'Antiquité, Égypte, Grèce et Rome*, Picard, Paris, 2004, p. 118).
- Fig. 5. Scenă reprezentativă pentru sancționarea luptătorilor care încalcă regulamentul (N. Faulkner, *A visitor's guide to the ancient Olympics*, Yale University Press, New Haven – London, 2012, p. 153).
- Fig. 6. Pancratist sancționat pentru încălcarea regulamentului (N.E. Gardiner, D. Litt, *op. cit.*, p. 214).
- Fig. 7. Aruncător cu discul reprezentat pe un vas de băut (cca. 500-450 a.Chr.) (<https://collections.mfa.org/objects/153699> 05.03.2024).
- Fig. 8. Disc din piatră păstrat în colecția lui E.P. Warren (N.E. Gardiner, *op. cit.*, p. 155).
- Fig. 9. Discul din metal dedicat de Publius Asclepiades (<https://www.akg-images.co.uk/archive/-2UMDHUF7RT31.html> 05.03.2024).
- Fig. 10. Aruncători cu sulița reprezentați pe o amforă panathenaică (cca. 530-520 a.Chr.) (https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1842-0314-1 05.03.2024).
- Fig. 11. Ilustrații care arată cum era folosită cureaua pentru aruncarea suliței (N. E. Gardiner, *op. cit.*, p. 171).

List of illustrations

- Fig. 1. Quadriga led by a charioteer, covered with chiton, illustrated on a Panathenaic amphora (410-400 BC)(https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1866-0415-249 04.03.2024).
- Fig. 2. Running race(M. Andronicos, *Olympie*, trad. Nelly Andrikopoulou, Ekdotike Athenon S.A., Athènes, 2001, p. 11).
- Fig. 3. Long distance race (<https://shorturl.at/tXZ08> 04.03.2024).
- Fig. 4. The wrestling depicted on a Panathenaic amphora(W. Decker, J.-P. Thuillier, *Le sport dans l'Antiquité, Égypte, Grèce et Rome*, Picard, Paris, 2004, p. 118).
- Fig. 5. Representative scene for sanctioning fighters who break the rules(N. Faulkner, *A visitor's guide to the ancient Olympics*, Yale University Press, New Haven – London, 2012, p. 153).
- Fig. 6. Pancratis sanctioned for breaking the rules(N.E. Gardiner, D. Litt, *op. cit.*, p. 214).
- Fig. 7. Discus thrower depicted on a drinking vessel (ca. 500-450 BC)(<https://collections.mfa.org/objects/153699> 05.03.2024).
- Fig. 8. Stone disc preserved in the collection of E.P.Warren(N.E. Gardiner, *op. cit.*, p. 155).
- Fig. 9. Metal disc dedicated by Publius Asclepiades(<https://www.akg-images.co.uk/archive/-2UMDHUF7RT31.html> 05.03.2024).
- Fig. 10. Spear throwers depicted on a Panathenaic amphora (c. 530-520 BC)(https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1842-0314-1 05.03.2024).
- Fig. 11. Illustrations showing how the spear throwing belt was used(N.E. Gardiner, *op. cit.*, p. 171).

BIBLIOGRAFIE

- Andronicos, M., *Olympie*, trad. Nelly Andrikopoulou, Ekdotike Athenon S.A., Athènes, 2001.
- Aristotel, *Politica*, traducere E. Bezdechi, Editura Cultura Națională, București, 1924.
- Aristotel, *Retorica*, traducere, studiu introductiv și index M.-C. Andrieș, note și comentarii Ș.-S. Maftai, Editura IRI, București, 2004.
- Decker, W., Thuillier, J.-P., *Le sport dans l'Antiquité, Égypte, Grèce et Rome*, Picard, Paris, 2004.
- Faulkner, N., *A visitor's guide to the ancient Olympics*, Yale University Press, New Haven-London, 2012.
- Gardiner, N.E., Litt, D., *Athletics of the Ancient World*, The Clarendon Press, Oxford, 1930.
- Golden, M., *Sport in the Ancient World from A to Z*, Routledge, London, 2004.
- Homer, *Iliada*, tradusă în hexametri, cu o postfață, bibliografie și indici de D. Slușanschi și ilustrată de M. Coșulețu, Humanitas, București, 2012.
- Lucian, *The works of Lucian in eight volumes*, vol. IV, edited and translated by A.M.Harmon, K. Kilburn and M.D. Macleod, Loeb Classical Library, 1961.
- Marrou, H.-I., *Istoria educatiei în Antichitate*, I: Lumea greacă, trad. și cuvânt înainte de Stella Petecel, Editura Meridiane, București, 1997.
- Miller, S.G., *Ancient Greek Athletics*, Yale University Press, New Haven-London, 2004.
- Pindar, *Ode III: Nemeene, Isthmianice si Fragmente*, trad. Ioan Alexandru, îngrijire de ediție, introducere și note de Mihail Nasta, Editura Univers, București, 1977.
- Platon, *Opere, I*, ediție îngrijită de P. Creția și C. Noica, studiu introductiv de I. Banu, traducere S. Noica, colecție îngrijită de I. Segall, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1975.
- Platon, *Legile*, traducere E. Bezdechi, Editura IRI, București, 1995.
- Weiler, I., *Der Sport bei den Völkern der alten Welt. Eine Einführung. Mit dem Beitrag Sport bei den Naturvölkern*, von Christoph Ulf, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1988.

Surse web

- <http://www.attalus.org/poetry/simonides.html>
- https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1866-0415-249
- https://www.bmimages.com/preview.asp?image=00192463001&fbclid=IwAR2_B_Z0Zpz0ZkeHr6zPrpSeCZFzfD4vQapaLIq03pu-ss02hF7PAdSDxmU
- <https://collections.mfa.org/objects/153699>
- <https://www.akg-images.co.uk/archive/-2UMDHUF7RT31.html>
- https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1842-0314-1

Fig. 1. Cvadriga condusă de un birjar, acoperit cu chiton, ilustrată pe o amforă panathenaică (anii 410-400 a.Chr.).

Fig. 2. Cursa de viteză.

Fig. 3. Cursa de distanță lungă.

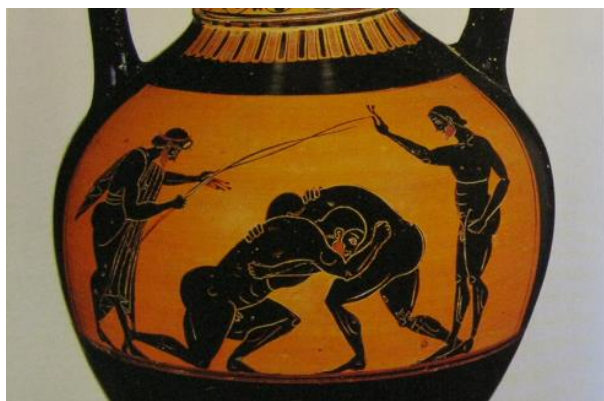

Fig. 4. Lupta corp la corp reprezentată pe o amforă panathenaică.

Fig. 5. Scenă reprezentativă pentru sancționarea luptătorilor care încalcă regulamentul.

Fig. 6. Pancratist sancționat pentru încălcarea regulamentului.

Fig. 7. Aruncător cu discul reprezentat pe un vas de băut (cca. 500-450 a.Chr.).

Fig. 8. Disc din piatră păstrat în colecția lui E.P.Warren.

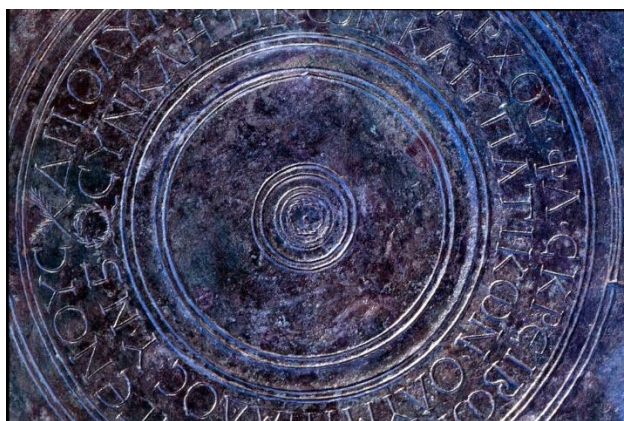

Fig. 9. Discul din metal dedicat de Publius Asclepiades.

Fig. 10. Aruncători cu sulița reprezentați pe o amforă panathenaică (cca. 530-520 a.Chr.).

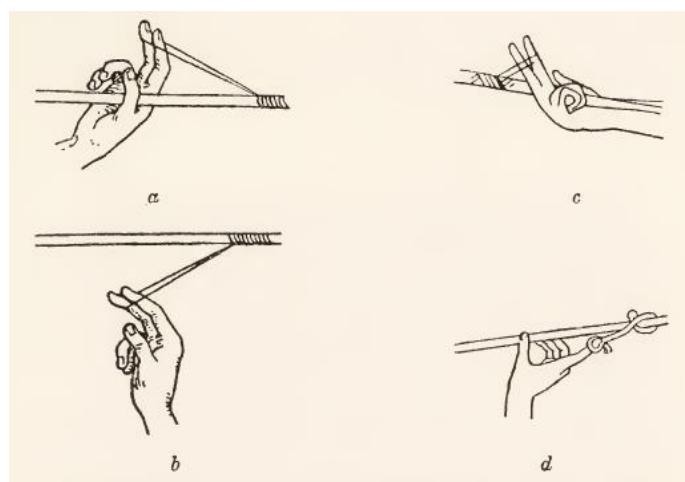

Fig. 11. Ilustrații care arată cum era folosită cureaua pentru aruncarea suliței.

FIBULE „SINUOASE” (*geschweifte Fibeln*) LA POIANA

Daniel SPÂNU*

Keywords: *Kostrzewski M and N fibulae, Almgren 2 and 18 fibulae, Romania, Late La Tène, Early Roman period*

Denumirea germană *geschweifte Fibeln*¹ face referire la o anumită „familie tipologică” de fibule de schemă La Tène târziu, răspândite în Europa centrală, central-nordică și de est. Arcul este puternic curbat spre exterior, iar piciorul este ușor curbat spre interior. Astfel, traiectul corpului este sinuos². Trecerea de la picior la arc poate fi cursivă sau frântă și poate fi marcată sau nu de o proeminență. Din această categorie fac parte tipurile Kostrzewski M și N, Almgren 2 și 18.³ Majoritatea exemplarelor au fost realizate din bronz, dar există și exemplare din fier sau, rar, din argint și aur. Frecvența mare a exemplarelor din bronz trebuie pusă în legătură cu perfecționarea și intensificarea tehnicilor de manufacturare prin turnare a fibulelor în perioada târzie a La Tène-ului.

Asemeni încadrării cronologice și culturale a fibulelor Nauheim, cea a fibulelor „sinuoase” a fost strâns legată de preocupările pentru periodizarea La Tène-ului târziu central-european. Primele tatonări și sugestii prețioase au fost formulate încă de la începutul secolului XX.⁴ Expresivitatea particulară a fibulelor sinuoase pentru periodizarea din Europa central-nordică și Scandinavia (în special cultura Jastorf), dar și unele diferențe regional-cronologice au fost relevate cu perspicacitate de către Rolf Hachmann⁵. Fibulele sinuoase erau percepute ca forme specifice celei mai târzii etape a fazei recente a epocii preromane a fierului din centrul și nordul Germaniei⁶. Absența fibulelor cu arc sinuos din așezarea de la Manching și frecvența lor în mormintele de incinerare din sud-vestul Bavariei i-a îngăduit lui Werner Krämer să propună o periodizare bipartită a La Tène-ului târziu⁷. Fibulele sinuoase deveneau fosila directoare a unei faze post-Manching (respectiv faza LT D2), interpusă între etapa finală a locuirii din acest oppidum (LT D1) și cucerirea romană a regiunilor nord-alpine.

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: hazdrik@yahoo.com

¹ Formulări ca „*Form (...) mit leichter Schweifung*” (formă cu o ușoară sinuozitate) sau „*Fibeln mit (...) geschweiftem Bügel*” (fibulă cu corp sinuos) au fost folosite de Beltz 1911, 688-689 pentru descrierea fibulelor din fig. 56 (tipul L) și respectiv 61 (un exemplar de la Gurina). Termenul „*geschweifte Fibeln*” a fost consacrat de către Krämer 1962, 308 prin distingerea orizontului La Tène D2 din Bavaria, denumit explicit „*Horizont der geschweiften Fibeln (D2)*”. Košćević 1980, 12 traduce „*fibulae with a smooth bow*”; Božić 2008, 49 și 96 folosește un termen englez mai puțin sugestiv: „*the arched fibula*” (slov.: „*usločenihi fibul*”).

² Formulări sugestive la Hachmann 1960, 238 („*Spätlatènefibel (...) mit harfenförmiger Schweifung*” – fibule La Tène târziu cu sinuozitate în formă de harpă) sau Döhlert-Albani 2014, 226 („*S-förmig geschweifte Fibeln*” – fibule sinuoase în formă de S).

³ Kostrzewski 1919, 37-39, fig. 23-25; Almgren 1923, 4. Asupra perspicacității, dar și a limitărilor viziunii lui Oscar Almgren: Völling 1998, 39.

⁴ Schwantes 1909, 156; cf. Hachmann 1960, 14.

⁵ Hachmann 1960, 81-82: „*Wesentlich jünger als die Spätlatènefibel Var. K und die Mittellatènefibeln Var. D/E, F und G/H sind die Spätlatènefibel Var. J, die Nauheimer Fibel und deren drahtförmige Variante. Zugleich sind diese Fibeln im östlichen Mitteleuropa zweifellos älter als die verschiedenen Varianten der geschweiften Spätlatènefibel. (...) Spätlatènefibeln der Varianten M-O bezeichnen den jüngsten Abschnitt der jüngeren vorrömischen Eisenzeit im Osten Mitteleuropas, den Abschnitt D.*”

⁶ Hachmann 1960, 102. Faza târzie a necropolei de la Groß Romstedt avea să fie echivalată în cercetarea ulterioară cu „Orizontul Großromstedt B” (Peschel 1999, 91-92; Peschel 2005, 214; cf. Völling 1995, 78-80; Hülsen 2001, 280-281; Döhlert 2009, 422-423); cf. Döhlert-Albani 2014, 239-240.

⁷ Krämer 1962. Mai recent, Hülsen 2001 dezbate plenar corelările dintre faza LT D2 din Bavaria și orizontul Großromstedt din Germania centrală; cf. Rieckhoff 2008, 5.

Chiar dacă reperele cronologice absolute aveau să fie revizuite ulterior, distincția cronologică relativă a lui Werner Krämer avea să fie validată plenar în cercetările ulterioare din Europa centrală și din alte regiuni mai mult sau mai puțin învecinate⁸. Așa cum observa însă Rolf Hachmann și așa cum avea să fie reiterat în cercetările ulterioare (cf. *infra*), unele forme ale fibulelor sinuoase au fost perpetuate și în epoca romană timpurie⁹.

Clasificarea fibulelor sinuoase a fost rafinată treptat de la tipologiile generale ale lui Robert Beltz, Józef Kostrzewski și Oscar Almgren¹⁰, până la studiile semnate de Sabine Rieckhoff și Thomas Völling¹¹. În ciuda criticilor¹², consistența interpretărilor lui Thomas Völling decurge din viziunea sa supraregională. Morfologia și variabilele mecanismului diferitelor forme de fibule sinuoase ilustrează în mod exemplar tranziția de la caracteristicile La Tène târziu la cele specifice Principatului timpuriu. Mai precis, pe o morfologie inovată în barbaricum se suprapun diferite inovații ale atelierelor de fibule din lumea romană, așa cum sunt placa de protecție a resortului și cârligul de ancorare a coardei. Aceste elemente sunt decisive în clasificarea fibulelor sinuoase.

Cu excepția câtorva exemplare din necropola de tip Poienesti-Lucașeuca de la Dolineani¹³, tipurile Kostrzewski M și N nu au fost recunoscute și dezbătute în literatura românească¹⁴.

Confuzia dintre fibulele filiforme La Tène târziu (*spätlatènezeitlichen Drahtfibeln*) și fibulele „militare” a făcut o îndelungată carieră¹⁵, dar nu s-a observat că traiectul corpului multora dintre acestea prezintă sinuozitatea specifică tipurilor Kostrzewski M și N¹⁶. Raportarea exemplarelor din România („spațiul care ne interesează”¹⁷) la problematica a fibulelor (nu numai sinuoase) din culturile cu necropole de incinerare ale fazei recente a epocii preromane a fierului (Jastorf, Przeworsk, Zarubincy, Poienesti - Lucașeuca) a fost trecută cu vederea.

Cu totul alta este situația cu anumite subtipuri ale formei Almgren 2 și 18 (mai precis, 2a și 18 a din clasificarea lui Thomas Völling)¹⁸: acestea au fost recunoscute la Brad, Răcățau,

⁸ Rieckhoff 2008, 5-9; cf. Božić 2008, p. 49 și 144-148, tab. 5; Schönfelder 2021, 123.

⁹ Hachmann 1960, 109: „Die geschweifte Fibel ist die gängige Fibel der ausgehenden vorrömischen Eisenzeit; allenthalben in Mitteleuropa kommt sie jedoch auch noch in frühkaiserzeitlichen Zusammenhängen vor.”

¹⁰ Beltz 1911, p. 688-689; Kostrzewski 1919, 37-39.

¹¹ Rieckhoff 1995, p. 56-62; Völling 2005, 114-128 și 137-143 (cu trimiteri consistente la dezbaterile din literatura central-europeană). Clasificarea mai ambiguă a lui Leifeld 2007, p. 96-106 este relevantă doar pentru regiunea treveră.

¹² Rieckhoff 2007, 422-423, notele 81-82; Döhlert 2009, 419-420; Döhlert-Albani 2014, 235, nota 56 și 239, nota 80.

¹³ Babeș 1993, 96-97, tipurile III.2 (= Kostrzewski M) și III.3 (= Kostrzewski N); cf. Zirra 2017, 79-80. Studiul Iarmulski, Munteanu 2022 evidențiază că în ultimele trei decenii nu au mai fost descoperite noi fibule Kostrzewski M și N în conteste Poienesti-Lucașeuca. Alte fibule sinuoase din spațiul Prut-Nistru provin din morminte sarmatice (cf. Hellström 2018, 62).

¹⁴ Rustoiu 1997, 39, nota 86 raporta cu ambiguitate exemplarele tipului său 6 la o serie de forme central-europene printre care se numără și „einsernen Drahtfibeln mit ... 'geschweiftem' Bügel” (Rieckhoff 1975, 14-15). Teodor, Țau 1997, 62 evocă „Geschweifffibeln” (sic!), fără să recunoască prezența lor la Poiana.

¹⁵ Mircea Babeș (acceptat de Rustoiu 1997, 42) sesiza confuzia lui Ambroz 1966, 23-25 dintre fibulele „militare” și tipurile Kostrzewski fig. 15 (= Hachmann 1960, pl. 2/22) și Almgren 15 (Babeș 1975, p. 134, nota 39). Datarea timpurie a acestora din urmă, propusă pe baza unui context discutabil de la Cărlomănești, fusese de fapt inspirată de Hachmann 1960, 78-79: „Was für die Spätlatènefibel Var. J gilt, dürfte auch für die in Wilanow vertretene Nauheimer Fibel, sowie für die mit dieser nahe verwandte Spätlatènefibel Kostrzewski Abb. 15 zutreffen. Alle diese Fibeln müssen etwas älter als die geschweiften Fibeln sein ...” (cf. Döhlert-Albani 2014, 239: fibulele Kostrzewski fig. 15 apar încă de la sfârșitul fazei LT D1 / orizontul Jastorf B). Pentru fibulele „militare” și lor datarea începând cu domnia lui Claudius și până în vremea Flaviilor: Riha 1969, 59-61, tipul 1.6 (cf. Rustoiu 1997, 42, tipul 9). Confuzia dăinuie la Teodor, Țau 1997, 64 sau Cociș et al. 2022, 330-333.

¹⁶ E.g. Spănu 2023, p. 264 și 251 fig. 3/4-5 (două fibule de la Snagov).

¹⁷ Rustoiu 1997, 39. Aceste legături transcontinentale fuseseră semnalate încă de Hachmann 1960, 120-124.

¹⁸ Völling 1994, 179-188, 222-226.

Sighișoara și Șimleu Silvaniei de către Aurel Rustoiu care le-a redenumit „fibulele cu «arcul frânt»”, respectiv subtipurile 22a și 22b¹⁹. Criteriile de identificare nu au fost precizate și absența lor a generat inconsecvențe. Vasile Iarmulschi și Octavian Munteanu au atras pe bună dreptate atenția că unele dintre fibulele „tipului 22” pot fi omologate tipului Kostrzewski O.²⁰ Cititorul mai puțin avizat cu subtilitățile clasificărilor fibulelor de la răspântia dintre ere poate să rămână nedumerit. În aceste condiții, o prezentare sintetică a problemelor clasificării, datării și încadrării culturale a fibulelor sinuoase este pe cât de utilă, pe atât de necesară.

Tipurile Kostrzewski M și N. Diferența dintre tipurile Kostrzewski M și N este indicată de poziția coardei: peste arc în cazul tipului M și pe sub arc în cazul tipului N²¹. În cadrul tipului Kostrzewski M au fost distinse două variante. Exemplarele variantei M-a au portagrafa joasă, triunghiulară, în timp ce exemplarele variantei M-b prezintă o portagrafă mai înaltă, patrulateră. Varianta M-a este mai timpurie și a fost încadrată în orizontul II din periodizarea lui Thomas Völling, sincron fazei LT D2²². Varianta M-b este mai târzie, apare la finele orizontului II (LT D2b) și continuă în orizontul III (echivalat epocii augusteice)²³.

În cadrul tipului Kostrzewski N au fost distinse trei variante separate în funcție de forma și secțiunea corpului (a arcului și a piciorului). Corpul acestor fibule poate fi filiform (varianta N-a), bandiform îngust (varianta N-b) și bandiform lată fațetată (varianta N-c). Tipul N este curent în faza LT D2 și în epocă augusteică (orizonturile II-III/Völling, Jastorf C-D/Brand)²⁴ și se regăsește chiar și în contexte datate după mijlocul secolului I p. Chr. Thomas Völling propune o eșalonare cronologică convingătoare a variantelor tipului N. Dacă arcul filiform al variantei N-a reprezintă încă o caracteristică La Tène târziu, lărgirea și fațetarea arcului variantei N-c își regăsește analogii în cazul unor tipuri provinciale. Fibulele Kostrzewski N-a au cunoscut o largă răspândire în *Germania Magna*, dar concentrările cele mai importante se regăsesc în nordul Germaniei și al Poloniei. Exemplare izolate se regăsesc în Scandinavia, în regiunile alpine și în spațiul nord-pontic.²⁵

Tipul Almgren 18. Față de tipurile Kostrzewski M-N, fibulele Almgren 18 se disting printr-o noutate morfologică particulară: placa de protecție a resortului. Acest element avea să fie reprodus și amplificat în cazul multor tipuri de fibule provinciale. Exemplarele cu coarda liberă și formează subtipul Almgren 18a (cu trei variante regionale: Altenburg, Dünsburg și Wederath)²⁶. Majoritatea cercetătorilor sunt de părere că fibulele Almgren 18a au fost concepute în regiunile est-alpine (nord-adriatice)²⁷. De aici, subtipul s-a răspândit în Germania centrală și de vest. Sabine Rieckhoff pledează însă pentru localizarea centrelor de producție în zonele de maximă concentrare a fibulelor Almgren 18a din Germania Centrală²⁸. Fibulele Almgren 18a prezintă particularități ornamentale comune cu unele tipuri de fibule provinciale (de exemplu, ajururile separate de nervuri zigzagate ale portagrafei). Așadar, indiferent unde au fost produse, la nord sau la est de Alpi, fibulele Almgren 18a reflectă influența manufacturilor provincial-romane.

¹⁹ Rustoiu 1997, 56, 113, lista 19, p. 222, fig. 66/4-8 ilustrează doar exemplare de la Brad și Sighișoara.

²⁰ Iarmulschi, Munteanu 2022, 203.

²¹ Termenul germ. *Armbrustkonstruktion* (construcție în arbaletă) indică petrecerea coardei pe sub arc; cf. Almgren 1923, 3; Babeș 1975, 134; Völling 2005, 124. Pentru Zirra 2017, 75, 79, 82, termenul *arbaletă* ar desemna doar resortul cu anvergură mare, indiferent de poziția coardei.

²² Cf. Brandt 2001, 91; Bockius, Łuczkiewicz 2004, 59.

²³ Völling 2005, 121-124; cf. Leifeld 2007, 100.

²⁴ Brandt 2001, 62; cf. Döhlert-Albani 2014, 239.

²⁵ Völling 2005, 125, harta 13.

²⁶ Völling 1998, 42-43; Völling 2005, 115-116.

²⁷ Völling 1998, 42, nota 10 cu literatura mai veche.

²⁸ Rieckhoff 1995, 60.

Exemplarele subtipului 18b, răspândite în sud-vestul Germaniei, sunt caracterizate de o altă inovație de sorginte mediteraneeană: cârligul de ancorare a corzii.²⁹ Acest element avea să fie perpetuat plenar în manufactura fibulelor romane cu resort bilateral. Originea subtipului Almgren 18b trebuie căutată în regiunea treveră sau în cea alpină.³⁰ Atât subtipul 18a, cât și subtipul 18b au fost specifice fazei LT D2 din Europa centrală și au rămas în uz în epocă augusteică (orizonturile II și III din periodizarea lui Thomas Völling)³¹.

Tipul Almgren 2. Fibulele Almgren 2 au fost percepute ca descendentele cele mai târzii ale „familiei” tipologice a fibulelor sinuoase și au fost încadrate în epoca timpurie a Principatului (în special în faza B1a și mai rar în faza B1b, respectiv în orizonturile Völling III și IV)³². Piciorul prezintă o frângere imediat după proeminență. Încovoierea arcului acestor fibule este extremă și domină expresia estetică a formei generale, astfel încât sinuozitatea tranziției arc-picior nu mai pare caracteristică. Aceste trăsături pot fi percepute ca o continuare a „evoluției” de la sinuozitatea moderată a fibulelor mai timpurii Kostrzewski M, la sinuozitatea pronunțată a fibulelor Kostrzewski N și Almgren 18.³³ Aspectul general al corpului fibulelor Almgren 2 prezintă asemănări semnificative cu variantele timpurii ale fibulelor Aucissa. Datarea târzie (post-La Tène!) și morfologia sensibil diferită l-au determinat pe Thomas Völling să nu mai omologheze fibulele Almgren 2 ca „sinuoase”.³⁴

Încă din 1968, Paul Glüsing a distins două variante ale tipului Almgren 2³⁵. Varianta Almgren 2a prezintă o coardă petrecută pe sub arc (asemeni tipului Kostrzewski N) și reunește două sub-variante distinse, la rândul lor, de Thomas Völling în 1994³⁶: Almgren 2aI – cu corp de secțiune rotundă (sub-variantă echivalată cu tipul Kostrzewski O) și Almgren 2aII – cu arc masiv, de secțiune triunghiulară sau în forma literei D, decorat pe axul median cu un șir de perle pseudogranulate.³⁷ Exemplarele variantei Almgren 2a au fost concepute și manufacturate cel mai probabil în regiunile est-alpine (Noricum, Pannonia), de unde s-au răspândit în Germania centrală (aici au fost probabil reproduse local), precum și în Boemia și Polonia.³⁸

Exemplarele variantei Almgren 2b³⁹ sunt caracterizate de prezența cârligului de ancorare a coardei și a plăcii, asemenea tipului Almgren 18b. Traiectul piciorului și cel al arcului sunt însă diferite (sinuozitatea a fost amplificată) și, în general, corpul fibulelor poate fi bandiform. Exemplarele variantei Almgren 2b au fost produse în ateliere provinciale (Noricum, Pannonia), dar probabil și în Boemia.

Fibule sinuoase descoperite în România au fost clasificate sub denumirea de tipul Rustoiu 22. Din perspectiva revizuirilor și aprofundărilor evocate mai sus, o serie de exemplare pot fi și trebuie reîncadrate adecvat. De exemplu, una dintre fibulele de la Brad⁴⁰ are arcul de secțiune rotundă și piciorul frânt sub proeminență, dar este lipsită atât de placa protectoare a resortului, cât și de cârligul de ancorare a coardei. Aceste particularități corespund variantei Almgren 2aI, respectiv tipului Kostrzewski O. O altă fibulă de la Brad și un exemplar de la Sighișoara⁴¹ prezintă un picior sinuos, coarda este petrecută pe sub arc, dar

²⁹ Distincția între variantele Almgren 18a și 18b îi aparține lui Glüsing 1968, 6-7 (citat de Völling 1998, 42). Cf. Feugère 1985, 18; Völling 2005, 118-119.

³⁰ Völling 1998, 43; Völling 2005, 120.

³¹ Völling 2005, 117; cf. Rieckhoff 1995, 186.

³² Völling 1994, 229; Völling 1998, 40-42.

³³ Döhlert-Albani 2014, 239.

³⁴ Völling 2005, 138.

³⁵ Glüsing 1968 citat de Völling 1998, 39.

³⁶ Völling 1994, 222.

³⁷ Motivul apare și pe exemplare ale variantei Titelberg a sub-tipului Almgren 18b; Völling 2005, 119, fig. 32.

³⁸ Völling 1998, 40-42; cf. Völling 1995, 38, harta 4.

³⁹ Völling 2005, 140-143.

⁴⁰ Rustoiu 1997, 222, fig. 66/4. Acesta este exemplarul recunoscut ca tipul Kostrzewski O de către Iarmulski, Munteanu 2022, 203.

⁴¹ Rustoiu 1997, 222, fig. 66/5-6.

nu au nici placă de protecție, nici cârlig. Aceste caracteristici sunt specifice tipului Kostrzewski N. Deficiențele documentare (absența secțiunilor), precum și conservarea incompletă a portagrafelor nu îngăduie determinarea certă a variantei (N-a, N-b sau N-c). Tot în cadrul tipului Kostrzewski N pot fi încadrate și câteva fibule de la Răcățu⁴². Două fibule de la Brad⁴³ au piciorul frânt, placă de protecție a resortului și cârlig de ancorare a coardei; aceste caracteristici corespund variantei Almgren 2b. Se poate pune întrebarea dacă exemplarul de la Ocnița, identificat ca „fibulă cu corpul frânt” („*Knickfibel mit weichem Bügelumbruch*” / tipul Almgren 20 / Riha 2.7)⁴⁴ ar putea fi reinterpretat ca mostră a variantei Almgren 2b, deoarece piciorul nu este lățit, ci bandiform.

Aceste exemple evidențiază viabilitatea modestă a tipului Rustoiu 22 care, de fapt, reunește diferite forme târzii ale fibulelor sinuoase. Recursul la terminologia devenită tradițională în cercetarea central- și vest-europeană (nomenclatura după Oscar Almgren sau Józef Kostrzewski) este preferabil, deoarece diferitele tipuri de fibule sinuoase își au originea în regiuni îndepărtate, iar „spațiul care ne interesează” trebuie să transceadă granițele moderne.

În repertoriul fibulelor de la Poiana pot fi identificate câteva exemplare corespunzătoare unora dintre tipurile grupei fibulelor sinuoase. Exemplarele din figura 3/1-2 ilustrează fibule cu corp sinuos și cu coarda petrecută pe sub arc și pot fi considerate tipice pentru varianta Kostrzewski N-a⁴⁵. Foarte probabil, aceste două fibule sunt produsul unor ateliere din ariile culturilor Jastorf sau Przeworsk. Aceeași încadrare ar putea fi acceptată și pentru exemplarele din figura 3/3-4. În aceste cazuri, aspectul mai precar al manufacturii ar putea indica însă și o imitație locală. Alte fibule cu o constituție filiformă și corp sinuos de la Poiana⁴⁶ ar putea fi interpretate, la rândul lor, ca imitații locale ale modelului oferit de fibulele Kostrzewski N. Calea de pătrundere a modelului oferit de aceste fibule „germanice” nu a fost alta decât cea deschisă cu mai bine de două secole mai devreme de purtătorii culturii Poienești – Lucașeuca. Această legătură între Poiana și regiunile sud-baltice este cu atât mai semnificativă cu cât în perioada de folosire a fibulelor Kostrzewski N-a, tradiția ritualului funerar Poienești – Lucașeuca își manifesta cele din urmă reverberații⁴⁷. Această relație între centrul de la Poiana și lumea grupele necropolelor de incinerare din faza târzie a epocii preromane a fierului nu constituia o noutate. Tot la Poiana a fost descoperită și o fibulă de tip Zarubincy a cărei încadrare în faza de început a La Tène-ului târziu (LT D1) este cât se poate de plauzibilă.

Portagrafa exemplarului din figura 3/5 prezintă o decupare rectangulară, dar și o perforație circulară. O astfel de combinație este specifică multor exemplare ale variantelor Almgren 2aI și 2aII⁴⁸, dar apare și pe fibule ale unor tipuri sincrone⁴⁹ sau cu o datare mai timpurie, așa cum este fibula Kostrzewski K de la Kobyls în Boemia⁵⁰. Arcul exemplarului figura 3/5 este însă de secțiune circulară: o caracteristică a sub-variantei Almgren 2aI. Exemplarul din figura 3/6 are un arc puternic încovoiat, cu secțiune în forma literei „D”, decorat cu un canal median cu perline pseudofiligranate; portagrafa prezintă ajururi intercalate de nervuri în zigzag; coarda

⁴² Căpitanu 1984, 78, fig. 5/1, 3, 7, 10-11.

⁴³ Rustoiu 1997, 222, fig. 66/7-8.

⁴⁴ Cociș et al. 2022, p. 337-338, 335, pl. II/12a-b. Despre aceeași fibulă, Sîrbu, Măndescu 2022, 220 afirmă că este „apropiată de Almgren 20 și Rustoiu 22a”. Ori, Rustoiu 1997, 56 echivala sub-tipul său 22a cu tipul Almgren 18a care, prin definiție (Völling 2005, p. 114-116), este lipsit de cârligul de ancorare a coardei. Fibula de la Ocnița (Cociș et al. 2022, 335, pl. II/12a-b = Sîrbu, Măndescu 2022, p. 253, fig. 2/6) are cârlig și placă de protecție a resortului, dar corpul nu are aspect de tije (ca la fibula Almgren 18b), ci este bandiform și, astfel, este mai apropiat de exemplarele care exemplifică tipul Almgren 2b (e.g. Völling 2005, p. 140-143, fig. 53). Astfel de dileme ale determinărilor tipologice nu vor înceta să îi frământă pe cercetători.

⁴⁵ Cf. Völling 2005, 124, fig. 38.

⁴⁶ Teodor, Țau 1997, 76-77 și 87, fig. 10/1 și 13-15, fig. 11/5, 13, 16, fig. 21/11.

⁴⁷ Babeș 1993, 142 și 153-154.

⁴⁸ Völling 1998, 40; Völling 2005, 138, fig. 51.

⁴⁹ E.g. o fibulă de tip Idrija de la Sisak/Siscia: Tonc 2018, 257, fig. 4.

⁵⁰ Hachmann 1960, 114, fig. 37/10.

petrecută pe sub arc. Aceste caracteristici corespund variantei Almgren 2aII. Astfel determinate, exemplarele Almgren 2a de la Poiana (fig. 3/5-6) pot fi interpretate ca importuri aduse din regiunea norico-panonică. De altfel, la Poiana sunt atestate și alte tipuri originare din aceeași regiune, precum fibulele Almgren 236 sau fibule cu protomă canidă pe arc.⁵¹ Nu trebuie exclusă posibilitatea ca fibulele Almgren 2a să fi fost imitate local. În acest sens sunt sugestive câteva exemplare mici, lucrate neîngrijit (posibile rebuturi?) de la Poiana⁵².

Răspândirea fibulelor sinuoase „timpurii” (Kostrzewski N) reflectă conexiunile trans-regionale ale unei lumi încă neprihănite de imixtiunea Romei⁵³. În schimb, fibulele sinuoase „târzii” (Almgren 2a) indică o reorientare semnificativă a contactelor supraregionale ale centrului de la Poiana. Indiferent unde își au originea (regiunea est-alpină sau vestul Germaniei), fibulele Almgren 2a au fost manufacturate în ateliere aflate în sfera culturală romană. În repertoriul fibulelor de la Poiana nu sunt atestate fibule Almgren 18. Se poate pune întrebarea dacă absența acestui tip datat în perioada de trecere de la La Tène-ul târziu la epoca imperială timpurie corespunde tocmai momentului de restructurare a rețelei de relații supra-regionale la care a fost conectat centrul de la Poiana. Această reorientare coincide cu debutul intensificării procesului de aculturație a comunităților locale la modelele mediteraneene gestionate de Principatul în expansiune.

Exemplarele Almgren 2a de la Poiana pot fi incluse printre cele mai timpurii tipuri de fibule „romane” importate nu numai în situl de pe Siret, ci și în Dacia preromană, așa cum sunt și fibulele Alesia și Jezerine,⁵⁴ sau fibulele leontomorfe Feugère 18b1⁵⁵. Aceste fibule inovate și manufacturate în ateliere provinciale vest- și central-europene oglindesc caracterul cultural și tehnologic al expansiunii romane. Aceste tipuri au fost importate la Poiana cu aproape un secol înaintea detașării unei cohorte de hispanici la Piroboridava, așa cum o atestă papirusul Hunt⁵⁶. Dincolo de caracterul aparent abstract al clasificărilor și periodizărilor materialului arheologic, studiul fibulelor alogene are un potențial deosebit pentru înțelegerea unor conjuncturi cultural-antropologice particulare. Alături de celelalte numeroase importuri ceramice sau din sticlă și de monede⁵⁷, fibulele descoperite la Poiana pledează consistent pentru interpretarea așezării de aici ca *emporium* al comerțului roman din *barbaricum* în perioada Principatului timpuriu. Acest *emporium* nu s-a constituit însă pe un teren virgin. Conexiuni culturale complexe pot fi sesizate și anterior epocii augusteice. Fibulele „sinuoase” (*geschweifte Fibeln*) deslușesc numai în parte spectaculoasele conexiuni culturale care au legat centrul de la Poiana de regiuni îndepărtate ale Europei la răspântia dintre ere.

SINUOUS FIBULAE (*GESCHWEIFTE FIBELN*) IN POIANA

The spread of "early" sinuous fibulae (Kostrzewski N type) reflects the cross-regional connections of a world still vindicated by the intrusion of Rome. Very likely, the Kostrzewski N fibulae from Poiana were imported from those regions of north-central Europe where this type experienced a significant spread in the later stage of the Iron Age. In contrast, the sinuous "late" fibulae (Almgren 2a) indicate a significant reorientation of the supraregional contacts of the Poiana center. Regardless of where they originated (the eastern Alpine region or western Germany), the Almgren 2a fibulae were manufactured in workshops within the Roman cultural sphere. In the repertoire of fibulae from Poiana, the Almgren 18 type is not attested. The question can be raised whether the absence of this type dated during the transition period from the late La Tène to the early Roman period corresponds precisely to the moment of restructuring of the network of supraregional relations to which the Poiana center was connected.

⁵¹ Spânu 2019; Spânu 2022.

⁵² Teodor, Țau 1997, 78 și 91, fig. 11/2 și 14, fig. 25/6.

⁵³ Łuczkiewicz, Schönfelder 2008, 199.

⁵⁴ Rustoiu 1995; Rustoiu 1997, 51 (tipul 17) și 59-60 (tipul 28).

⁵⁵ Spânu 2020; Cociș et al. 2022, p. 334-335, pl. II/9; Sirbu, Măndescu 2022, 217, fig. 1/6.

⁵⁶ Fink 1958, 113-114; Syme 1959, 32-33.

⁵⁷ Popescu 2013, 26, Diagramm 2; Boțan 2015, 142; Mitrea 2011.

Lista figurilor

- Fig. 1. Sintetizarea criteriilor morfologice determinante pentru definirea variantelor de fibule sinuoase (după Völling 2005, 114-128 și 137-143).
- Fig. 2. Raportarea schematică a fibulelor sinuoase la orizonturile cronologice relative distinse de Völling 2005, 114-128 și 137-143.
- Fig. 3. Exemple de fibule sinuoase de la Poiana din bronz: 1-4: varianta Kostrzewski N-a; 5: varianta Almgren 2aI; 6: varianta Almgren 2aII. Pentru descrierea tehnică și sura desenelor: 1: Teodor, Țau 1997, 99, nr. 161, fig. 15/2; 2: eabid., 97, nr. 114, fig. 11/1; 3: eabid., 96, nr. 60, fig. 6/2; 4: eabid., 104, nr. 376, fig. 22/8; 5: eabid., 103, nr. 330, fig. 25/1; 6: eabid., 102, nr. 288, fig. 22/6. Fotografii: Daniel Spănu.

BIBLIOGRAFIE

- Almgren 1923, O. Almgren, *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Funde*, Mannus-Bibliothek 32, 2, Leipzig, 1923.
- Ambroz 1966, A. K. Ambroz, *Fibuly yuga Evropeyskoy chasti SSSR. II v. do n. e. – IV v. n. e.*, Arkheologiya SSSR D1-30, Moskva, 1966.
- Babeș 1975, M. Babeș, *Problèmes de la chronologie de la culture géto-dace à la lumière des fouilles de Cărlomănești*, Dacia 19, 1975, 125-140.
- Babeș 1993, M. Babeș, *Die Poienesti-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte in Raum östlich der Karpaten inden letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Bonn, 1993.
- Beltz 1911, R. Beltz, *Die Latènefibeln. 5. Bericht über die Tätigkeit der von der Deutschen Anthropologischen Gesellschaft gewählten Kommission für prähistorische Typenkarten*, Zeitschrift für Ethnologie 43, 1911, 664–817; 930–943.
- Bockius, Łuczkiwicz 2004, R. Bockius, P. Łuczkiwicz, *Kelten und Germanen im 2.-1. Jahrhundert vor Christus: archäologische Bausteine zu einer historischen Frage*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz. Monographien, Band 58, Mainz, 2004.
- Boțan 2015, S.-P. Boțan, *Vase de sticlă în spațiul dintre Carpați și Prut (secolele II a. Chr. – II p. Chr.) / Glass Vessels between the Carpathian Mountains and the Prut River (2nd Century BC - 2nd Century AD)*, Cluj-Napoca, 2015.
- Božič 2008, D. Božič, *Poznolatensko-rimsko grobišče v Novem mestu. Ljubljanska cesta in Okrajno glavarstvo: študije o fibulah in o relativno kronologiji pozne latenske dobe/ Late La Tène-Roman cemetery in Novo mesto. Ljubljanska cesta and Okrajno glavarstvo: studies on fibulae and on the relative chronology of the late La Tène period*, Katalogi in monografije 39, Ljubljana, 2008.
- Brandt 2001, Brandt 2001: J. Brandt, *Jastorf und Latène. Kultureller Austausch und seine Auswirkungen auf soziopolitische Entwicklungen in der vorrömischen Eisenzeit*, Internationale Archäologie 66, Rahden/Westfalen, 2001.
- Căpitanu 1984, V. Căpitanu, *Fibulele de tip Latène descoperite în așezarea de tip dava de la Răcățău, comuna Horgești, jud. Bacău*, Carpica 16, 1984, 61-83.
- Cociș et al. 2022 S. Cociș, C. A. Bărbulescu, O. V. Udrescu, *Din istoriile unui sit arheologic: fibule recuperate de la Ocnița-Buridava*, in: M.-M. Ștefan, A. Popa, D. Ștefan (eds.), *Arheologia trecherii de la epoca târzie a fierului la epoca romană în Dacia: contacte și conflicte în secolele I-II p. Chr.*, Târgoviște, 2022, 325-372.
- Döhlert 2009, N. Döhlert, *Die Datierung der Großromstedter Kultur Zum Forschungsstand anhand der Gräberfelder von Großromstedt und Schkopau*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Festschrift für Sabine Rieckhoff, Band 2, Bonn 2009, 417–437.
- Döhlert-Albani 2014, N. Döhlert-Albani, *Zum Ende der Jastorkultur – Der späte Abschnitt der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und Übergang zur frühen römischen Kaiserzeit*, in: J. Brandt, B. Rauchfuß (eds.), *Das Jastorf-Konzept und die vorrömische Eisenzeit im nördlichen Mitteleuropa Beiträge der internationalen Tagung zum einhundertjährigen Jubiläum der Veröffentlichung „Die ältesten Urnenfriedhöfe bei Uelzen und Lüneburg“ durch Gustav Schwantes 18.–22.05.2011 in Bad Bevensen*, Hamburg, 2014, 223-244.
- Feugère 1985, M. Feugère, *Les Fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du Ve siècle après J.-C.*, Revue Archéologique Narbonnaise, Suppl. 19, Paris, 1985, 382-416.
- Fink 1958, O. Fink, *Hunt's Pridianum*, *British Museum Papyrus 2851*, The Journal of Roman Studies 48, 1958, 102-116.
- Glüsing 1968, Glüsing 1968: P. Glüsing, *Studien zur Chronologie und Trachtgeschichte der Spätlatène- und frühen römischen Kaiserzeit*, Dissertation, Kiel, 1968.

- Hachmann 1960, R. Hachmann, *Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. Zum Stand der Forschung im nördlichen Mitteleuropa und in Skandinavien*, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 41, 1960, 1-276
- Hellström 2018, K. Hellström, *Fibeln und Fibeltracht der Sarmatischen Zeit im Nordschwarzmeergebiet (2. Jh. v. Chr. – 3. Jh. n. Chr.)*, Archäologie in Eurasien 39, Bonn, 2018.
- Hüssen 2001, C.-M. Hüssen, *Endlatènezeitliche Fundstellen im oberbayerischen Donauraum*, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 81, 2000 (2001), 237-302.
- Iarmulschi, Munteanu 2022, V. Iarmulschi, O. Munteanu, *Fibulele de schemă La Tène târziu din spațiul pruto-nistean / Die Fibeln der Spätlatène Schema aus dem Pruth-Dnjestr Gebiet*, in: A. Zanoci, M. Băț, *Descoperiri vechi și abordări noi în arheologia epocii fierului din spațiul tiso-nistean. Materialele colloquium-ului de vară de la Saharna. Saharna, 28 iulie – 31 iulie 2022 / Old discoveries and new approaches to the Archaeology of the Iron Age in the Tisa-Dniester area. Proceedings of the Saharna Summer Colloquium Saharna, July 28 th - July 31st 2022*, Chișinău, 2022, 191-210.
- Koščević 1980, R. Koščević, *Antičke fibule s područja Siska*, Odjel za arheologiju Centra za povijesne znanosti Zagreb, Zagreb, 1980.
- Kostrzewski 1919, J. Kostrzewski, *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, Leipzig, Würzburg, 1919.
- Krämer 1962, W. Krämer, *Manching II. Zu den Ausgrabungen in den Jahren 1957 bis 1961*, Germania 40, 1962, 293-316
- Leifeld 2007, H. Leifeld, *Endlatène- und älterkaiserzeitliche Fibeln aus Gräbern des Trierer Landes: eine antiquarisch-chronologische Studie*, Bonn, 2007.
- Łuczkiwicz, Schönfelder 2008, P. Łuczkiwicz, M. Schönfelder, *Untersuchungen zur Ausstattung eines späteisenzeitlichen Reiterkriegers aus dem südlichen Karpaten- oder Balkanraum*, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 47, 2008, 159-210.
- Mitrea 2011, B. Mitrea, *Monedele descoperite în cetățuia geto-dacă de la Poiana*, Arheologia Moldovei 34, 2011, 187-219.
- Peschel 1999, K. Peschel, s.v. *Großromstedt*, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 13 (*Greifvögel - Hardeknot*), 1999 (ed. 2), 89-95.
- Peschel 2005, K. Peschel, *Großromstedt: Bemerkungen zum Belegungsbeginn – Zeitmarken – Wiederbelegung*, Alt-hüringen 38, 2005, 213-230.
- Popescu 2013, M.-C. Popescu, *Hellenistic and Roman Pottery in Pre-Roman Dacia (2nd century B.C. - 1st century A.D.)*, Bucarest, 2013.
- Rieckhoff 1975, S. Rieckhoff, *Münzen und Fibeln aus dem Vicus des Kastells Hufingen (Schwarzwald-Baar Kreis)*, Saalburg Jahrbuch 32, 1975, 3-104.
- Rieckhoff 1995, S. Rieckhoff, *Süddeutschland im Spannungsfeld von Kelten, Germanen und Römer*, Studien zur Chronologie der Spätlatènezeit im südlichen Mitteleuropa, Trierer Zeitschrift, Beiheft 19, 1995.
- Rieckhoff 2007, S. Rieckhoff, *Wo sind sie geblieben? – Zur Archäologischen Evidenz der Kelten in Süddeutschland im 1. Jahrhundert v. Chr.*, in: H. Birkhan (ed.), *Kelten-Einfälle an der Donau. Akten des Vierten Symposiums deutschsprachiger Keltologinnen und Keltologen. Philologische-Historische-Archäologische Evidenzen. Konrad Spindler (1939–2005) zum Gedenken. (linz/Donau, 17.–21. Juli 2005)*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften 345, Wien, 2007, 409-440.
- Rieckhoff 2008, S. Rieckhoff, *Geschichte der Chronologie der Späten Eisenzeit in Mitteleuropa und das Paradigma der Kontinuität*, Leipziger online-Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie. Herausgegeben von Sabine Rieckhoff, Wolf-Rüdiger Teegen und Sabine Wolfram 30, Leipzig, 2008, 1-11.
- Riha 1969, E. Riha, *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, Forschungen in Augst 3, Augst, 1979.
- Rustoiu 1995, A. Rustoiu, *Le premier horizon de fibules romaines en Dacie préromaine*, Thraco-Dacica 16, 1-2, 1995, 211-219.
- Rustoiu 1997, A. Rustoiu, *Fibulele din Dacia Preromană*, Bibliotheca Thracologica 22 (București 1997).
- Schönfelder 2021 M. Schönfelder, *Absolute Chronologie der Spätlatènezeit: Fragen und Anregungen aus einem überregionalen Ansatz*, in: E. Sava, V. Iarmulschi, A. Zanoci, M. Băț, O. Munteanu (eds.), *Die Chronologie der vorrömischen Eisen- und frühen Kaiserzeit in Mittel- und Südosteuropa: Probleme und Perspektiven: Humboldt-Kolleg: Chronologie in den archäologischen Forschungen*, Chișinău, 08.-09. November 2018, Chișinău, Berlin, 2021, 115-128.
- Schwantes 1909, G. Schwantes, *Die Gräber der ältesten Eisenzeit im östlichen Hannover*, Praehistorische Zeitschrift 1, Heft 2, 1909, 140-162.
- Sîrbu, Măndescu 2022, V. Sîrbu, D. Măndescu, *„Tezaurul” de fibule descoperit în zona Ocnele Mari / Ocnița, jud. Vâlcea*, Istros 28, 2022, 213-255.
- Spănu 2019, D. Spănu, *Fibulae with Canid Protome (Tierkopffibeln) in Romania*, in: O. Munteanu, V. Iarmulschi (eds.), *Interdisciplinary Study of the Pre-Roman and Roman Iron Age in Central and South Eastern European Barbaricum. Dedicated to Professor Michael Meyer*, Plural. Journal of the History and

- Geography Department „Ion Creangă” Pedagogical State University, History, Culture. Society. Seria Archaeologica II, 7/2, Chişinău, 2019, 111-128.
- Spănu 2020, D. Spănu, *Two Leontomorphic fibulae from Poiana*, in: A. Brezovan (ed.), *Studia Praehistorica et Antiqua. Miscellanea in honorem Silvia Teodor*, Iaşi, 2020, 175-188.
- Spănu 2022, D. Spănu, *Almgren 236 fibulae from Poiana*, in: O. Munteanu, V. Iarmulschi (eds.), *Social Structure in Central and Southeastern Europe in the pre-Roman Iron Age (6th – 1st century BC): concepts, methods and research. Dedicated to Professor Mircea Babeş*, Plural. Journal of the History and Geography Department „Ion Creangă” Pedagogical State University, History, Culture. Society. Seria archaeologica III (Chişinău), vol. 10, nr. 1, 2022, 161-176.
- Spănu 2023, D. Spănu, *Import şi imitaţie. Strecurători hemisferice pentru filtrarea vinului în Dacia pre-romană / Import and imitation: hemispherical colanders for wine in pre-Roman Dacia*, in: A. Zancu şi M. Băţ (eds.), *Artefacte, tehnologii şi materii prime în spaţiul tiso-nistean în epoca fierului. Materialele colloquium-ului de vară de la Saharna. Saharna, 27 iulie - 30 iulie 2023 / Artifacts, Technology and Raw Material in the Tisza-Dniester region in the Iron Age. Proceedings of the Saharna Summer Colloquium. Saharna, July 27 th - July 30 th 2023, Saharna Summer Colloquium8, 2023, 243-286.*
- Syme 1959, R. Syme, *The Lower Danube under Trajan*, The Journal of Roman Studies 49, 1959, 26-33.
- Teodor, Ţau 1997S. Teodor, S. Ţau, *Obiecte de port şi podoabă din aşezarea geto-dacică de la Poiana, jud. Galaţi (I). Fibule*, Arheologia Moldovei 19, 1996 (1997), 57-105.
- Tonc 2018, A. Tonc, *Nova moda, novi ljudi – O porijeklu nekih fibula iz Siska / New fashion, new people – On the provenance of some fibulae from Sisak*, in: I. Drnić (ed.), *Segestika i Siscija – od ruba imperija do provincijskog Središta/ Segestika and Siscia – from the periphery of the Empire to a provincial center*, Zagreb, 2018, 247-266.
- Völling 1994, T. Völling, *Studien zu Fibelformen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und ältesten römischen Kaiserzeit*, Bericht der Römisch-Germanische Kommission 75, 94, 147-282.
- Völling 1995, T. Völling, *Frühgermanische Gräber von Aubstadt im Grabfeldgau (Unterfranken)*, Materialhefte zur bayerische Vorgeschichte 67, Kullmünz, 1995.
- Völling 1998, T. Völling, *Die Fibeln Almgren Fig. 2, 18, 19, 22*, in: Jürgen Kunow (ed.), *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.-28. Mai 1997 Kleinmachnow, Land Brandenburg*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5, Wünsdorf, 1998, 39-54.
- Völling 2005, T. Völling, *Germanien an der Zeitenwende. Studien zum Kulturwandel beim Übergang von der vorrömischen Eisenzeit zur älteren römischen Kaiserzeit in der Germania Magna. Herausgegeben von Holger Baitinger, Alexandru Popa und Gabriele Rasbach*, British Archaeological Reports, International series 1360, Oxford, 2005.
- Zirra 2017, V.V. Zirra, *Fibulele de schemă La Tène din România*, Târgu Jiu, 2017.

<i>corp sinuos cu aspect de tije</i>	<i>coarda peste arc</i>		Kostrzewski M
	<i>coarda pe sub arc</i>		Kostrzewski N
	<i>placă la resort</i>		Almgren 18a
	<i>cârlig pentru coardă</i>		Almgren 18b
<i>arc mai încovoiat și cu picior ușor frânt</i>	<i>coarda pe sub arc</i>	<i>secțiunea arcului: O</i>	Almgren 2aI
		<i>secțiunea arcului: Δ / D</i>	Almgren 2aII
	<i>corp ușor lățit, placă și cârlig</i>		Almgren 2b

Fig. 1. Criterii.

Orizonturi	Kostrzewski M-a	Kostrzewski M-b	Kostrzewski N-a	Kostrzewski N-b	Kostrzewski N-c	Almgren 18a	Almgren 18b	Almgren 2a	Almgren 2b	
I										~ La Tène D1
II										~ La Tène D2a
III										~ La Tène D2b
IV										~ epoca romană B1a
V										~ epoca romană B1b

Fig. 2. Orizonturi.

Fig. 3 – Fibule sinuoase.

DESPRE FUNCȚIONALITATEA GREUTĂȚILOR DIN LUT DESCOPERITE ÎNTR-O LOCUINȚĂ GETICĂ DE LA ROȘIORI (JUD. NEAMȚ)

George-Dan HÂNCEANU*

Keywords: *getic settlement, dwelling, clay weights, pottery, the structure fitted with heated clay weights, the 1st century BC*

Introducere

Cercetarea arheologică sistematică din situl pluristratificat de la Roșiori (punctul *Țarina Veche*), comuna Dulcești, județul Neamț, a început în anul 2004¹. Din punct de vedere stratigrafic, nivelurile getice (secolele III – I a.Chr.) și dacic (secolele II – III p.Chr.) ne-au atras atenția, în mod deosebit, prin complexele arheologice și descoperirile adiacente.

Campania arheologică din anul 2019 a avut în vedere zona sectorului de nord a sitului, de pe terasa superioară a râului Moldova, prilej cu care au fost trasate două secțiuni, prescurtate S.XIII (22,00 m x 3,00 m) și S.XIV (22,00 m x 1,50 m). În S.XIII (orientată NE 25° - SV 205°) a fost descoperită și investigată, în nivelul getic, o locuință adâncită (notată L.2), de formă rectangulară, cu colțurile rotunjite, suprapusă în mare parte de o locuință dacică (abreviată L.1) (Pl. 1; 2). Situată la 1,20 m adâncime, L.2 avea circa 8,00 m x 2,50 m. Complexul dispunea de o vatră spre est, iar spre vest avea o structură amenajată încălzită. Pentru cercetarea ultimei structuri amintite s-a deschis o casetă (notată Cas. 2), în dreptul carourilor 6-7, pe latura de est (1,70 m x 0,40 m).

Descrierea structurii amenajate

Datorită suprapunerii celor două complexe de locuire, zona de alimentare a structurii (focarul) locuinței L.2 (situată spre vest) nu s-a păstrat foarte bine, fiind semnalată prin amprenta de pământ ars la roșu (cu resturi de cărbune și cenușă pe suprafața sa), care indică întrebuințarea sursei de foc aproape și sub respectiva amenajare. Întreaga structură era rectangulară (circa 2,00 m x 0,80 m), dispusă pe un suport din lut, păstrat parțial, deschis pe latura vestică, unde era focarul (Pl. 7). Suportul a fost lutuit, peste care s-au așezat cel puțin 20 de greutateți din lut, la rândul lor acoperite cu lutuială. Spargerea în timp a lutuiei a permis observarea unora dintre greutateți (Pl. 3/1, 3; 4/1, 2; 5; 6). Acestea au fost așezate pe una dintre părți, pentru a forma o suprafață plană. În locul liber dintre ele s-au pus fragmente ceramice (Pl. 3/2; 4/3) ori crengi lutuite, pentru a umple și fixa greutatețile. În față și sub acest suport era sursa de foc, care permitea încălzirea suportului și implicit a greutateților, pentru asigurarea unui loc de odihnă încălzit sau pentru a emana căldură în restul locuinței (Pl. 13); asemenea altor situații, pe care le vom prezenta pe parcurs. Toate greutatețile sunt arse secundar pe partea dispusă spre interior (zona focului), mai rar pe cea dinspre exterior ori pe bază. Ele erau în amestec cu fragmente ceramice getice (castroane, vase-borcan), aspect care argumentează ideea semnalată anterior. Caracteristicile pastei și formele olăriei getice, nu doar a fragmentelor prinse în structura descrisă, dar și a celor din interiorul locuinței (inclusiv din preajma vetrei poziționată spre est), indică folosirea L.2 în secolul I a.Chr.

* Muzeul de Istorie Roman – Complexul Muzeal Național Neamț, georgehanceanu@yahoo.com.

¹ În 2003, a fost descoperit de subsemnatul printr-o perieghetă.

Prezentarea greutăților din lut

Dintre cele 20 de greutateți, 19 sunt întregi (unele restaurate)² și doar de la una s-a păstrat un fragment. Nu excludem posibilitatea, ca bucățile de dimensiuni reduse, găsite alături de celelalte, să provină de la alte exemplare deteriorate; situație, probabil datorată intensității focului. Greutățile tronconice sunt de tipul celor cu colțurile rotunjite, bombate și instabile, neavând aspectul clasic, geometric, al exemplarelor de tip piramidă³. La partea superioară dispun de o perforație transversală. Potrivit urmelor de pe suprafața lor⁴, putem spune că nu au fost lucrate special, pentru a fi întrebuințate la amenajarea structurii respective, ci dimpotrivă, sunt greutateți din lut de la războiul de țesut refofolosite în scop secundar. Obiectele sunt similare celor din așezarea de la Poiana-Dulcești (punctul *Varniță*)⁵.

Dacă forma lor este oarecum aceeași, dimensiunile sunt diferite, motiv pentru care le-am grupat; bazându-ne îndeosebi pe *criteriul înălțimii*:

Grupa 1: patru greutateți (inv. 44.808, 44.809, 44.821, 44.824) cuprinse între 13,50-14,50 cm înălțime (Pl. 8). Perforația transversală este la toate de 2 cm, doar baza este diferită: 11,00 x 11,00 cm (inv. 44.821, 44.824), 10,50 x 11,50 cm (inv. 44.808) ori 10,00 x 11,00 cm (inv. 44.809).

Grupa 2: șase greutateți (inv. 44.810, 44.811, 44.816, 44.817, 44.819, 44.825) de 15,50 cm înălțime (Pl. 9; 10/1, 2). Similar situației anterioare, perforația transversală este tot de 2 cm, doar baza variază: 11,50 x 10,00 cm (inv. 44.810), 11,00 x 9,00 cm (inv. 44.811), 10,00 x 10,00 cm (inv. 44.816), 10,50 x 10,50 cm (inv. 44.817), 13,00 x 10,50 cm (inv. 44.819) sau 11,50 x 11,50 cm (inv. 44.825).

Grupa 3: șapte greutateți (inv. 44.807, 44.812, 44.814, 44.815, 44.818, 44.820, 44.822) cuprinse între 16,00-16,50 cm înălțime (Pl. 10/3, 4; 11; 12/1). La fel, perforația transversală este de 2 cm, însă baza diferă: 11,00 x 10,00 cm (inv. 44.807, 44.812), 10,50 x 11,00 cm (inv. 44.814), 12,50 x 11,00 cm (inv. 44.815), 10,00 cm x 10,00 cm (inv. 44.818), 12,00 x 10,50 cm (inv. 44.820) ori 12,00 x 11,50 cm (inv. 44.822).

Grupa 4: două greutateți (inv. 44.813, 44.823) de 17,00 cm înălțime (Pl. 12/2, 3). Perforația transversală este de 2 cm, dar baza variază: 11,50 x 13,00 cm (inv. 44.813) sau 11,00 x 11,50 cm (inv. 44.823).

Fragmentul rămas de la una din greutateți (Pl. 12/4) nu permite o încadrare într-una din grupele anterioare. Cele mai multe greutateți sunt în grupele 3 și 2, cu înălțimi cuprinse între 15,50 cm și 16,50 cm. Din totalul lor, se poate observa că doar câteva exemplare au laturile egale – șase (10,00 x 10,00 cm, 10,50 x 10,50 cm, 11,00 x 11,00 cm, 11,50 x 11,50 cm), la restul (13) fiind diferite, variind între 9,00/10,00 cm și 12,50/13,00 cm. Pe lângă șanțuirile prezente la majoritatea exemplarelor, dispuse liniar, de la perforație în sus, spre capătul superior (inv. 44.807-44.813, 44.815, 44.816, 44.818-44.820, 44.822-44.825), câteva au adâncituri circulare ori creștături, anterioare sau posterioare arderii, aflate pe capătul superior (inv. 44.813, 44.820, 44.821, 44.822).

² Desene efectuate de muzeograf Dan Spătaru, de la Muzeul de Istorie Roman – Complexul Muzeul Național Neamț, căruia dorim să-i mulțumim.

³ Asemenea celor din așezarea de la Săbăoani; consultă V. Ursachi, *Săbăoani. Monografie arheologică* (vol. I), Casa Editorială Demiurg, Iași, 2007, p. 303-305 (Pl. 34/4, 6; 35/1, 3, 4; 36/1, 3, 5).

⁴ Diferite adâncituri dispuse pe capătul superior, dar și șanțuiri, inclusiv în zona perforațiilor, întinse spre vârful greutateților (probabil de la firele cu care au fost legate și agățate la războiul de țesut).

⁵ Gh. Bichir, *Cultura carpică*, Editura Academiei Române, București, 1973, p. 247 (Pl. XXXI/1-2).

Analogii și interpretări

În majoritatea cetăților getice și așezărilor dacice din aria carpato-dunăreană au fost descoperite greutăți din lut⁶, considerate de arheologi ca fiind de la războiul de țesut ori pentru plasele de pescuit. Cunoscute încă din neo-eneolitic, uneori, acestea au fost refolosite secundar în antichitate, fiind considerate de specialiștii „epocii dacice” (pe baza analogiilor etnografice) drept „căței de vatră”⁷, suporturi pentru vasele ceramice sau elemente de încălzire a locuințelor⁸, eventual a celor fără vatră de foc⁹. Consultarea literaturii de specialitate denotă că refolosirea unei greutăți din lut ca și „cățel de vatră” nu pare să fie o soluție convingătoare, în condițiile în care acest tip de piesă era de regulă lucrat din metal (precum obiectul din cetatea de la Ocnița)¹⁰, iar cei din lut (diferiți ca formă) erau decorați cu reprezentări zoomorfe. Ideea susținerii vaselor din lut a fost uneori abandonată, argumentându-se faptul că forma piramidală nu ar putea susține recipientele¹¹; însă, greutățile puteau fi așezate pe o parte pentru stabilitate ori utilizate exemplarele teșite la capete. O astfel de situație este semnalată în locuințele așezării celtice de la Tápioszele (Ungaria), în care s-a descoperit un număr apreciabil de greutăți, considerate suporturi de vase¹². În privința ipotezei legată de încălzirea locuințelor antice, presupunem că în inventarul acestora ar trebui să se găsească un număr apreciabil de greutăți, cu dimensiuni mari, de minimum 20 cm¹³ (pentru menținerea pe termen mai lung a căldurii)¹⁴, nu doar două-trei cum au fost descoperite în cele mai multe cazuri.

Pentru greutățile de dimensiuni mai mari, în literatura de specialitate au fost propuse și alte funcționalități: de fixare a stufului de pe acoperișul locuințelor¹⁵ ori de încălzire a apei, în vase din lut sau lemn¹⁶. Piese de dimensiuni reduse au fost considerate greutăți pentru cântar¹⁷.

Cu funcționalitate secundară sunt și cele descoperite în L.2 de la Roșiori, care permiteau prin intermediul structurii descrise să încălzească membrii familiei și implicit interiorul locuinței. Un posibil rol similar, dar de această dată fiind utilizate prin încălzirea pe vatră și dispunerea lor în preajma instalației de foc ori în locuință, puteau să aibă greutățile descoperite în cetățile getice de la Poiana (jud. Galați)¹⁸ și Pecica (jud. Arad)¹⁹. În primul caz, cele 18 greutăți piramidale, perforate și arse, erau situate în semicerc, în apropierea unei vetre

⁶ Selectăm câteva exemple din cetățile getice de la Popești, Bâta, Răcățau, Zargidava, Poiana și din așezarea dacică de la Poiana-Dulcești: R. Vulpe, *Așezări getice*, Editura Meridiane, București, 1966, p. 35; A. Buzilă, *Despre ceramica daco-getică lucrată cu mâna de la Bâta Doamnei, Piatra Neamț*, în *Memoria Antiquitatis*, II, 1970, p. 248, Fig. 29/5; V. Căpitanu, *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice în așezarea geto-dacică de la Răcățau (jud. Bacău)*, în *Carpica*, VIII, 1976, p. 64, Fig. 20/3, 4; V. Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, *Bibliotheca Thracologica*, X, 1995, p. 140, 417 (Pl. 40/4-6, 8-17), 517 (Pl. 239/4-12, 14, 15); R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava. Așezarea geto-dacică de la Poiana*, *Bibliotheca Thracologica*, XXXIX, 2003, p. 49, 545 (Fig. 66/7, 8); Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 247 (Pl. XXXI/1-3), 368 (Pl. CLII/5), 370 (Pl. CLIV/3, 4).

⁷ I. H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Editura Dacia, Cluj, 1972, p. 90.

⁸ I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică (Cu specială privire la Transilvania)*, Editura Științifică, București, 1969, p. 206.

⁹ V. Ursachi, *op. cit.*, p. 140.

¹⁰ D. Berciu, *Buridava dacică*, Editura Academiei Române, București, 1981, p. 45, 46, 208 (Pl. 33).

¹¹ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 206.

¹² M. Hellebrandt, *Celtic finds from Northern Hungary*, în *Corpus of Celtic finds in Hungary*, III, Budapesta, 1999, p. 42-52, Pl. XVI/15-17.

¹³ V. Vasiliev, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României*, Editura Dacia, Cluj, 1991, p. 61.

¹⁴ Un experiment etnografic a demonstrat că greutățile din lut, de circa 12-15cm înălțime, pot păstra maximum 30 de minute căldura și se pot răci mai devreme decât jarul din vatră (vezi L. Vaida, *Considerații asupra unei categorii de materiale arheologice cu funcționalitate incertă – așa numitele „greutăți de vatră”*, în *Arhiva Someșană*, III/1, 2002, p. 26). Poate din acest motiv, la Roșiori, s-a optat pentru această structură din lut, cu mai multe greutăți, lutuite, care să păstreze pe termen lung căldura.

¹⁵ T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul României*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978, p. 58.

¹⁶ L. Vaida, *op. cit.*, p. 27-28.

¹⁷ V. Ursachi, *op. cit.*, p. 140.

¹⁸ R. Vulpe și colab., *Activitatea șantierului arheologic Poiana-Tecuci 1950*, în *Studii și cercetări de istorie veche*, II, 1, 1951, p. 196 (Fig. 18/3, 4), 199.

¹⁹ I. H. Crișan, *Ziridava*, Arad, 1978, p. 147, Pl. 107.

din suprafața J. În al doilea caz se menționează, fără alte detalii, că pe o vatră erau nouă greutateți întregi. Situație comparată de I. H. Crișan cu cea întâlnită la Arpașul de Sus (jud. Sibiu); însă, în acest ultim caz, este mai degrabă o structură formată din pietre de râu, peste care s-a adăugat o lipitură cu o grosime de 5 mm. Autorii descoperirii au considerat că ar putea fi o vatră, mai ales că erau fragmente ceramice și o greutate din lut²⁰; dar, este posibil să fie tot o structură de încălzire a locuinței, bazată pe pietre de râu.

Indiferent de eficiența structurii cu greutateți din lut de la Roșiori, importantă de menționat este raritatea acestora în mediul getic sau dacic. Probabil, tipul acestor structuri era prezent în multe din cetățile sau așezările din aria carpato-dunăreană, însă fie nu s-au păstrat în timp (în urma prăbușirii locuințelor), fie încă nu au fost descoperite și cercetate. Interesantă este ingeniozitatea populației diverselor comunități de a-și crea astfel de structuri, utile pentru sezonul rece. Poate, prin extinderea investigațiilor arheologice în situl de la Roșiori să putem surprinde și alte elemente similare ori adiacente acestor structuri.

ABOUT THE FUNCTIONALITY OF SOME CLAY WEIGHTS DISCOVERED IN A GETIC DWELLING FROM ROȘIORI (NEAMȚ COUNTY)

In the archaeological campaign from the year 2019 carried out at Roșiori (Țarina Veche point), Dulcești commune, Neamț County, were traced two sections (marked S.XIII and S.XIV). In section S.XIII (22.00 m x 3.00 m) a deep dwelling (marked L.2) was discovered and investigated in the getic level. Rectangular in shape, with rounded corners, it was mostly overlapped by a Dacian dwelling (abbreviated L.1). Located at a depth of 1.20 m, the L.2 dwelling was approximately 8.00 m x 2.50 m. The complex had a fireplace to the east, and to the west it had a heated structure. For the research of the last mentioned structure, a box (marked Cas. 2) was drawn, next to plaid 6-7, on the east side (1.70 m x 0.40 m). On this occasion, the rectangular structure (about 2.00m x 0.80 m) was completely discovered, arranged on a clay support, partially preserved, open on the western side, where the fire was fed. The support was clayd, on which at least 20 clay weights (from the loom, reused for a secondary purpose) were placed, in turn covered with clay. These were placed on one side to form a flat surface. In the free space between them, pottery fragments were used to fill and fix the weights. In front of and below this support was the fire source, which allowed the support and implicitly the weights to be heated, to ensure a heated resting place or to radiate heat to the rest of the home. The clay weights, pyramidal in shape, have a height between 13.50 and 17.00 cm, which is why they were divided into four groups. Most retain traces of the threads with which they were hung at the loom. Pottery fragments from Getic jars and bowls indicate the use of the L.2 dwelling in the 1st century BC.

List of illustrations

- Pl. 1. Roșiori: 1-3, the Getic dwelling L.2 overlapped on the Dacian dwelling L.1 (delimited by means of stakes).
- Pl. 2. Roșiori - plan and stratigraphy of the L.2 dwelling in section S.XIII.
- Pl. 3. Roșiori - L.2: 1-3, the *in situ* discovery of the structure arranged with clay weights stuck in the solder (pottery fragments were among the weights).
- Pl. 4. Roșiori - L.2: 1-3, aspects with the positioning of weights and pottery.
- Pl. 5. Roșiori - L.2: 1-3, discovering, recording and extracting clay weights.
- Pl. 6. Roșiori - L.2: 1-3, site aspects.
- Pl. 7. Roșiori - L.2: 1-4, partially preserved structure support (photo from different angles).
- Pl. 8. Roșiori - L.2: 1-4, clay weights (inv. 44.808, 44.809, 44.821, 44.824) - group 1 (height between 13.50-14.50 cm).
- Pl. 9. Roșiori - L.2: 1-4, clay weights (inv. 44.810, 44.811, 44.816, 44.817) - group 2 (height 15.50 cm).
- Pl. 10. Roșiori - L.2: 1, 2, clay weights (inv. 44.819, 44.825) - group 2 (height 15.50 cm); 3, 4, clay weights (inv. 44.807, 44.812) - group 3 (height between 16.00-16.50 cm).
- Pl. 11. Roșiori - L.2: 1-4, clay weights (inv. 44.814, 44.815, 44.818, 44.820) - group 3 (height between 16.00-16.50 cm).
- Pl. 12. Roșiori - L.2: 1, clay weight (inv. 44.822) - group 3 (height between 16.00-16.50 cm); 2, 3, clay weights (inv. 44.813, 44.823) - group 4 (height 17.00 cm); 4, unframed and uninventory clay weight fragment.
- Pl. 13. Roșiori - L.2: attempt to reconstruct the construction stages of the structure (after D. Spătariu).

²⁰ M. Macrea, D. Berciu, *Șantierul arheologic de la Cașolț și Arpașul de Sus (reg. Stalin)*, în *Studii și cercetări de istorie veche*, VI, 3-4, 1955, p. 619 (Fig. 23/3), 620 (Fig. 24, 25).

1

2

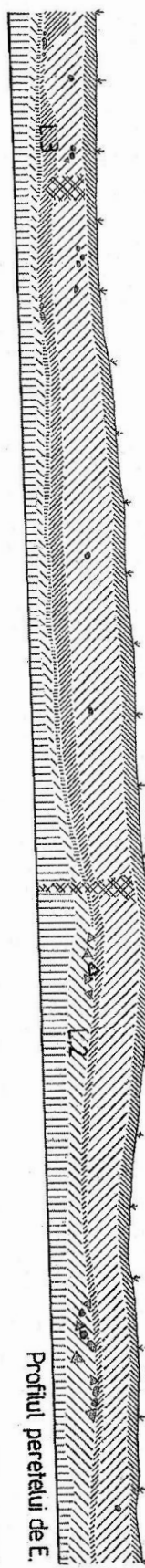
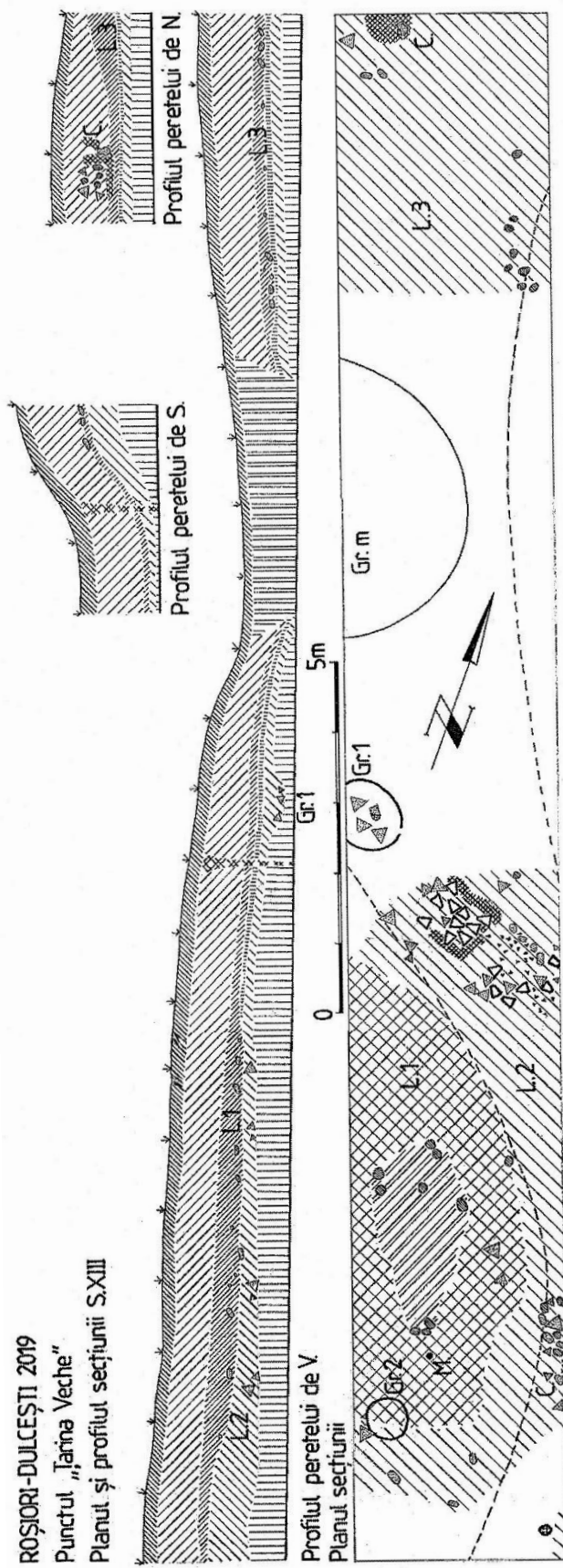
3

Pl. 1. Roșiori: 1-3, locuința getică L.2 suprapusă de locuința dacică L.1 (delimitate prin intermediul jaloanelor).

ROȘIORI-DULCEȘTI 2019

Punctul „Țarina Veche”

Planul și profilul secțiunii S.XIII

- limita secțiunii
- limită de groapă
- suprafața ipotetică a locuinței
- zonă cu multe pietre (în stratul vegetal)
- falie prăbușită
- groapă menajeră modernă
- groapă de par

- fragmente ceramice
- chirpici
- pietre
- crustă de pământ ars
- vas borcan și cătuie
- monedă
- greutăți de la războiul de țesut

- pigmentație de cenușă
- strat vegetal
- nivel de sec. VI-VII p. Chr.
- nivel de sec. II-III p. Chr.
- nivel de sec. I a. Chr.
- nivel de sec. III-II a. Chr.
- pământ galben
- lentilă de pământ negru (falie prăbușită)

Pl. 2. Roșiori - plan și stratigrafie locuința L.2 din secțiunea S.XIII.

1

2

3

Pl. 3. Roșiori - L.2: 1-3, descoperirea *in situ* a structurii amenajată cu greutatea din lut prinse în lipitură (printre greutatea erau și fragmente ceramice).

1

2

3

Pl. 4. Roșiori - L.2: 1-3, aspecte cu poziționarea greutăților și a ceramicii.

1

2

3

Pl. 5. Roșiori - L.2: 1-3, descoperirea, înregistrarea și extragerea greutăților din lut.

1

2

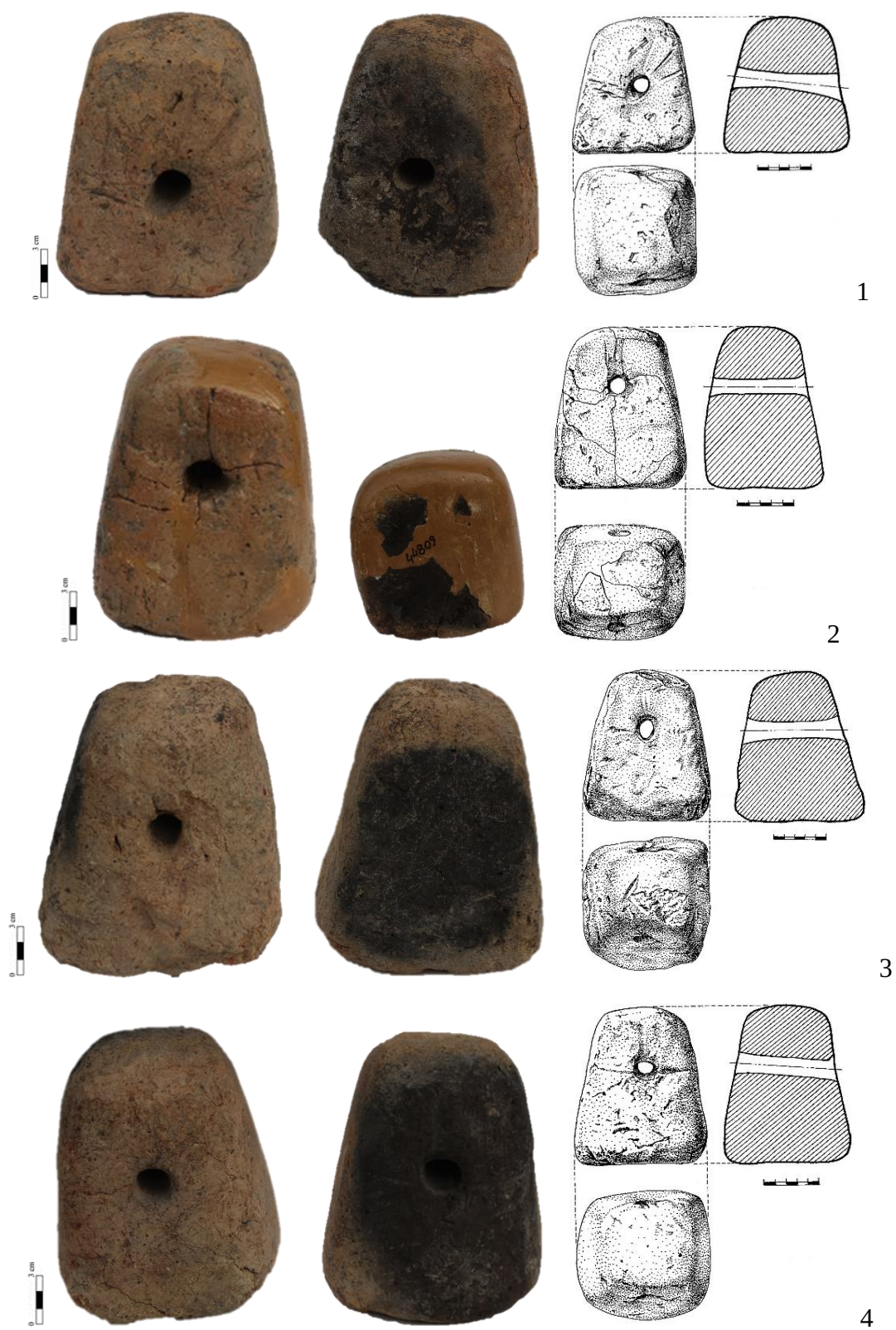

3

Pl. 6. Roșiori - L.2: 1-3, aspecte de șantier.

Pl. 7. Roșiori - L.2: 1-4, suportul structurii păstrat parțial (foto din unghiuri diferite).

Pl. 8. Roșiori - L.2: 1-4, greutăți din lut (inv. 44.808, 44.809, 44.821, 44.824) - *grupa 1* (înălțimea între 13,50-14,50 cm).

NOTES ON THE CULT OF DIS PATER AND PROSERPINA IN COLONIA DACICA SARMIZEGETUSA

Csaba SZABÓ*, Mircea MAMALAUCA**

Keywords: *Dis Pater et Proserpina, Sucellus-Nantosuelta, Roman Dacia, Roman religion, votive relief, historiography*

Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa, the only *colonia deducta* city of Roman Dacia, the seat of the financial procurator of Dacia superior and Dacia Apulensis, one of the largest civilian settlements of the Danubian provinces, home of several sanctuaries and sacralised spaces and the place off the *forum provinciae* and the *Ara Augusti*, the provincial centre of the *sacerdos provinciae* (later known as *sacerdos Arae Augusti nostri, coronatus Daciarum III*). With 265 votive inscriptions¹, dozens of statues and reliefs² and at least 15 sacralised spaces attested archaeologically³, colonia Sarmizegetusa is one of the major religious centres of the Danubian provinces, surpassed in the number of inscriptions and votive monuments only by Carnuntum, Aquincum and Apulum⁴. The material evidence of Roman religion from colonia Sarmizegetusa offers several unique case studies of the official polis-religion⁵, but also collective and individual religious appropriations, individualisations, case studies of religious henotheism, self-representation and religious experiences attested in macro-, meso- and micro-spaces of religious communication⁶.

A particular case study from the provincial centre of Dacia is the cult of Dis Pater and Proserpina, often associated in the literature with the cult of Sucellus and Nantosuelta⁷. In the following, we will present the currently existing data on the material and epigraphic evidence of the cult in colonia Sarmizegetusa, following by the detailed description of the recently rediscovered relief of Caius Valerius Zeno.

* University of Szeged, Department of Religious Studies, szabo.csaba.pte@gmail.com.

** Vasile Pârvan Museum, Bârlad, mircea_mamalauca@yahoo.com.

¹ Based on the EDH database.

² Alicu-Wollmann 1979.

³ Schäfer 2007, Boda 2015, Szabó 2020(2015), 298-306.

⁴ Szabó 2022, 234-236, fig. A3.

⁵ On the notion see: Woolf 1997, Scheid 2015.

⁶ There is no comprehensive analysis on the religious life of the city. The PhD of Imola Boda focusing on the sacred topography of the city was published in form of an article (Boda 2015). For particular case studies focusing on individual objects, inscriptions, sanctuaries or groups of divinities in the city, see the bibliographic summary on Sarmizegetusa: Boda-Szabó 2014, 164 and Bărbulescu 2003, Nemeti 2005, Nemeti 2019, Piso-Szabó 2019, Piso-Țentea forthcoming, Szabó 2020(2015), 298-306 for several other case studies from colonia Sarmizegetusa.

⁷ Nemeti 1998, Nemeti 2001, Nemeti 2003, Nemeti 2005, 143-155 with all the previous bibliography. See also: Nemeti 2018, 95-97, Nemeti 2019, Nemeti 2021.

Dis Pater and Proserpina in Dacia: appropriations of Roman, Celtic and Greek traditions

The material evidence from Dacia

In 1874, Otto Hirschfeld mentioned at the annual meeting of the Austrian Academy of Sciences an altar dedicated to Dis Pater and Proserpina discovered on the field of Pusztá Sz. Miklós in Apahida, close to the road going to Kolozsvár (Klausenburg, Cluj)⁸. The inscription – which is sadly lost today – is the first discovery and attestation of the cult of Dis Pater and Proserpina in the Roman province of Dacia (CIL III 7656 = HD048699): *Di<=I>i Patr(i) / et Pr{r}ose/rpina[e] / [---]E[-----]*⁹. The discovery of the Apahida altar was followed by the publication of four reliefs from colonia Sarmizegetusa, which seems to be one of the most important centres of the cult not only in the province, but in the Danubian provinces¹⁰.

In May 1883, north of the city wall of colonia Sarmizegetusa (“F wall”)¹¹, close to the amphitheatre on the fields of Ioan Adamesc and Gheorghe Radusa (János Adameszk and György Radusa)¹², Gábor Téglás and Pál Király presumed the place of a Roman temple because from that area several reliefs of Dis Pater and Proserpina were discovered¹³. The Hungarian pioneers of archaeology in Sarmizegetusa did not mention however if they were able to identify a Roman building or structure and no plan of the excavation was published¹⁴. Téglás mentioned, that in 1883 the first, probably uninscribed relief was discovered (43 x 51 cm, nr. Inv. 443: fig.1.)¹⁵, followed by another, inscribed one dedicated by Papiria Zoe (fig.2.)¹⁶. The third relief of Dis Pater and Proserpina was discovered in the same period, although its context was not presented in detail by Téglás (55 x 38 cm, nr. Inv. 444: fig.3.)¹⁷. The relief presented below entered the collection of the bishop of Lugoj (Lugos) around 1904 (fig.4a-4e). The reliefs attracted the attention of French scholars already in the last decade of the 19th century and they associated the presence of the monuments with a Celtic tradition¹⁸.

⁸ Hirschfeld 1874, 376. See also: Kuzsinszky 1907, 121, Téglás 1910, 502, Nemeti 2003, 253.

⁹ Near Apahida a new Silvanus altar was found recently, but there are no other traces of religious activity in the settlement. Important Roman villas were identified in the area: Sănnicoară, AE 2006, 1136: *Silva/no ara(m) / posuit / Carago / B(---)*. See also: Marcu-Cupcea 2014, 90.

¹⁰ Raetia: CIL III, 11923; Pannonia Superior: CIL III, 4395, AE 1982, 00791b = lupa 7061; Pannonia Inferior: Tit.Aq. I. 49 and 293; Moesia Superior: CIL III 8081, Moesia Inferior: Pilipović 2012, Petrova 2019, lupa 21641. See also: Kuzsinszky 1907, 127-129, figs.5-7, lupa 10483.

¹¹ Téglás 1907, 368.

¹² The identification of these compartments is possible only by the verbal confirmation of the descendents or cadaster-studies of the owners between 1900-2024. Such a study was not yet established for the territory of Sarmizegetusa.

¹³ The exact spot and field of Adamesc and Radusa is not yet identified, although buildings nr. EM 28-30 near the amphitheatre could belong to this area. On the excavation see: Téglás 1907, 368-369, Téglás 1910, 502, Boda 2014, 317, Boda 2015, 288, Bodó 2021, 200.

¹⁴ Boda 2014, 317. Téglás mentioned an „excavated temple with three reliefs in the collection of the Museum of Deva” only in his German publication in Klio: Téglás 1910, 502.

¹⁵ Blanchet 1892, 140, Kuzsinszky 1907, 122, fig.2. See also: Nemeti 1998, 103 and 115, fig.4b, Nemeti 2005, 344, cat. Nr. 118, fig.6 with the previous bibliography, Nemeti 2021, 148, fig.2.

¹⁶ Blanchet 1892, 140-142, Kuzsinszky 1907, 123, fig.3, Téglás 1907, 368, Nemeti 1998, 102-103, Nemeti 2005, 343-344. CIL III 125813 = IDR III/2, 200: *Papiria Zoe ex voto / posuit*. The object entered the collection of the Museum of Deva around 1889 and it was photographed and copied by French researchers from the Museum of Siant Germain in 1892. Kuzsinszky Bálint used the photograph of the copy from France published in Blanchet 1892 too. In the 1930s the object was not inventoried by Octavian Floca, which suggest that the fragmented monument went missing in this period or before. We are grateful for the generous help of Cristina Bodo and Cristina Mitar from the Museum of Deva who tried to identify fragments of the relief without success in January 2024.

¹⁷ Téglás 1907, 368-369, Nemeti 1998, 103, fig.4c with all the previous bibliography. The material of the relief is a high-quality marble which seems to be different than the Bucova marble, used for most of the monuments in colonia Sarmizegetusa.

¹⁸ Blanchet 1892. The same idea we find also in the 1907 article of Bálint Kuzsinszky.

An altar (57 x 30 x 20 cm) was found in 1978 in Vulceze, Herepea, near the Roman site of Micia dedicated to Pluto¹⁹. The exact context of the discovery is unknown, but the dedicant is related to the auxiliary fort of Micia, as a *praefectus* of one of the units accommodated there, *ala I Hispanorum Campagonum* or *cohors II Flavia Commagenorum*²⁰. His personal pantheon (Silvanus, Liber Pater, Pluto) could be related to a North African tradition of the *Dii Patrii* and his dedication to Pluto might reflect a well-known tradition of the North African Pluton, as a telluric divinity²¹.

Several other, uninscribed monuments dedicated to Dis Pater and Proserpina were found in Dacia during the 20th century, although few of them have a documented, archaeological context. A statuary group representing Dis Pater and Proserpina sitting on throne (65 x 56 x 19 cm) with a side representation of Mercurius (*Psychopompos*) and Hercules²² was discovered in the territory of the colonia Aurelia Apulensis²³. The exact place of the discovery is unknown, Sorin Nemeti mentioned, that it was found on Str. Gemenilor, an *intra muros* area in the Eastern part off the colonia, where several statues and votive inscriptions of Jupiter and Diana were found in the 1920s and 30s²⁴. The statuary representation of Dis Pater and Proserpina is the only known case study of this kind in Dacia and it is a rare example in the Danubian provinces²⁵ (fig.5a-c.). Another relief (57,5 x 42,5 x 18 cm) representing Proserpina (or Ceres-Demeter) from Apulum was discovered somewhere also in the territory of the colonia Aurelia Apulensis in 1924 and it was presumed to be part of the same context as the previous statuary group (fig.6.)²⁶. Two small bronze plaques representing the infernal gods in Celticized form were found in Băile Herculane²⁷ and Gherla²⁸. The case from Băile Herculane is an interesting one, as it was found in 1909 in the vicinity of the healing baths²⁹, while the one from Gherla was discovered in 1980 in the auxiliary fort³⁰. Their functionality and the context of the discovery is also debated: as portable objects, they can be part of individual, personal religiosity, productions of sanctuaries for pilgrims (fig.7-8)³¹.

¹⁹ IDR III/3, 116 = AE 1980, 778: [P]luto(n)i / Rufus / praef(ectus) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito); see also Petolescu 2021, 170, note 327, taking into account *Plutus*, and considers him as *praefectus alae* (169-170, no. 12); on the *cohors* see Petolescu 2021, 206-209, no. 33.

²⁰ Rufus, a praefectus dedicates an altar to Silvanus also in the temple of the Dii Mauri: IDR III/3, 118 = lupa 11760: *Silvan(o) / Rufus / praef(ectus) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. See also his dedication for Liber Pater in IDR III/3, 104.

²¹ Nemeti 2005, 117-119, Beschtaouch 1973, Ribichini 1986.

²² Representation of Hercules in the context of Dis Pater/Pluto is known from Potzneusiedl, however it is uncertain if the figurative representations and the inscription are from the same period: lupa 7061.

²³ Nemeti 2021, 140.

²⁴ Szabó 2014, Szabó 2015.

²⁵ Pilipović 2012, 61, fig.2 and a famous case study from Viminacium: lupa 29727. See also lupa 13779 as the representation of Dea Herecura and Dis Pater (LIMC I/2, 178-179) and lupa 13790 for the throned Sucellus and Nantosuelta. On the statuary and relief representations of Dis Pater generally, see: LIMC IV/2, 210 and 235, Nemeti 1998, 117, fig.6a and Ferlut 2022, 762, cat. Nr. 1153. Possible representation of Pluto-Proserpina from Moesia Superior: lupa 29763. A particular case study was discovered in Bonn: AE 1930, 32, Siebourg 1933.

²⁶ Nemeti 1998, 98, Nemeti 2021, 141, fig. IV/3. Lupa 19316 mentions the relief as a Ceres-Demeter representation, which could be also plausible from the attributes of the divinity (snake, torches, cista).

²⁷ Mihalik 1910. József Mihalik – with the help of Antal Hekler – identified the divinity of Pluto-Dis Pater based on the hammer, citing the major known French and German authors on the Gallo-Roman divinity of Dis Pater-Pluto (Rocher, Wissowa and Reinach).

²⁸ Isac 1994.

²⁹ Mihalik 1910, 155.

³⁰ Isac 1994, 47.

³¹ Nemeti 1998, 112-113, fig.1a and 2a-b, Nemeti 2021, 149, fig. IV/1-2.

Spaces and rituals for the gods of the underworld: identities of the divine agency

The cult of Dis Pater and Proserpina are well-known from the Roman traditions of the Republican period (*ludi Terentini*)³², but also from the Augustan period (*ludi saeculares*)³³, where the cult was reinterpreted and combined with the cult of Moiras, Juno Regina, Juno, Diana and several other divinities favoured by Augustus and his religious reforms³⁴. The worship of chthonic divinities had specific rules in Roman Republican and imperial period, regarding the underground space of the sacrifice, the colours of the vestimentation and the rituals performed³⁵. It is uncertain however, if the Republican cult of Dis Pater was transferred in the provinces during the Principate: the epigraphic corpus of the infernal gods from the 1st-4th centuries AD shows different cultural influences³⁶. The only known priest of Dis Pater from Rome is a woman, Hateria³⁷.

Pluton/Hades (Dis Pater) and Proserpina were associated after the conquest of Gaul with Sucellus and Nantosuelta, two of the major Celtic divinities in the Celtic context, especially in Gaul³⁸. The fusion of the Celtic tradition of Sucellus (Sucellos) and Nantosuelta, as divinities of the underworld with the Roman, well-known divinities of Dis Pater and Proserpina celebrated already in public religious festival in the Republican Rome probably occurred after Iulius Caesar's military intervention in Gaul, where he identified Sucellus with Dis Pater, as one of the main divinities of the Gauls: "Gall. VI.18: Galli se omnes ab Dite patre prognatos praedicant idque ab druidibus proditum dicunt"³⁹. The appropriation of Celtic religious traditions created a rich variety of linguistic and visual tools used in new forms of religious communication of provinces: epigraphy, statues and reliefs⁴⁰. The process itself is impossible to reconstruct, however as the passage of Caesar suggest, this might have an official, state-organised feature and an individual, personal level too. The appropriation and transformation of Celtic divinities by non-Celtic communities in the tumultuous and interconnected religious market of the Roman Empire⁴¹ was shaped both by emic and etic communities.

Ralph Haeussler argued, that "Sucellos/Dispater/Charu, Dispater's consort, Proserpina/Persephone, leads us again to cycles of life, death and re-birth which were also important in Roman Gaul and Britain"⁴². The case studies from Roman Dacia shows, that the appropriation and interpretation of Sucellus-Nantosuelta and the Roman Dis Pater and Proserpina became much more, than a regional religious dialect in visual and epigraphic terms, but it was "translatable" and familiar for other, non-Celtic contexts and populations too during the 2nd-3rd centuries AD. As there were many female and male divinities in the Celtic world venerated in pairs and forms of triades, their Roman appropriation could produce a large set of epigraphic and visual narratives and cases of religious individualisation. Sorin Nemeti argued, that the syncretism of the Celtic religious traditions with the classical, Greek

³² Varro: *De die natali* 17.8; Valerius Maximus 2.4.5; Festus 440L; Beard et al. 1998, 71. See also: Gaidoz 1892, Nemeti 2003, 252-253, Erker 2018, 386. On Dis Pater and the *devotio* see: Versnel 1976.

³³ Schnegg 2020, 118-119 and 206 on the two small temples associated with Dis Pater and Proserpina on Forma Urbis Romae.

³⁴ Erker 2018, 386-387.

³⁵ Scullion 2000 for a particular case study in the Lex Sacra from Selinus. For general concerns see: Scheid 2003, 80, Petropoulou 2008, 35-36.

³⁶ There are few altars dedicated to Dis Pater and Proserpina in Rome itself: CIL VI 137, 138, 139.

³⁷ CIL VI 2243 = Rüpke 2005 II, 1025, cat. Nr. 1865, Hemelrijk 2015, 67. As an analogy for a priestess of Proserpina from Korinth see: Dixon 2000.

³⁸ Dorcey 1992, 58-59, Nemeti 1998, 100, Nemeti 2005, 146, Nemeti 2019, 158-166.

³⁹ Idem, 146, Haeussler 2012, 153.

⁴⁰ On forms of epigraphic and linguistic appropriations (forms of interpretatio) of the Celtic world see: Stempel 2023.

⁴¹ On the notion see: North 1992, Beck 2006.

⁴² Haeussler 2012, 153, footnote nr. 68.

and Roman one was not accidental, but a conscious effort of religious communication and interpretation, often on the level of micro-communities and individuals⁴³.

Both the two monuments from Apulum and the four monuments from Sarmizegetusa seems to belong a sacralised space, possibly a temple which suggest the popularity and the public consecration of the cult, however none of them comes from a documented excavation. The topography of the Sarmizegetusa material (*extra muros*, next to the amphitheatre) suggest, that the cult could be part of certain religious processions where the amphitheatre might play a role, as a *defixio* discovered in 1923 in Carnuntum proved this⁴⁴. From this short Greek testimony, we also find out, that Dis Pater and Aerecura (Proserpina), together with Cerberus are considered not only as divinities of the underworld, evoked often in magical spells as destructive powers, but they are associated with the amphitheatre and the gladiatorial games⁴⁵. The violent head injuries of the gladiators in the cemetery of Ephesus were interpreted also with the possible hammer representation of Dis Pater (based on the famous Tertullian passage: I.10.47.)⁴⁶.

The short passage of Valerius Maximus evoking the Republican tradition suggest, that the nocturnal games and the lectisternia were associated with a period of “violent pestilence”⁴⁷. Other sources (Macrobius, *Saturnalia*, I.16.17.) associated the public cult of Dis

⁴³ Nemeti 2005, 155-156. In contrast with Nemeti, Haeussler argued that „These are no ‘syncretised’ gods. But it shows an attempt by individuals, *euergetes* and stone cutters to use an iconographic language at hand to represent the character of a local deity; the choice of particular features (hair, dress, posture, attributes) may represent elements that these individuals considered important to a deity’s functions and her role in mythology”: Haeussler 2012, 155.

⁴⁴ Franek 2022. For the role of amphitheatre and the so-called Gallo-Roman sanctuaries see also: Ferlut 2022, 402.

⁴⁵ Idem, 208. A similar, however odd testimony comes from Tertullian (Ad Nat. I, 10, 47 and Apolog. XV, 5) who identifies Dis Pater as an “Arena god” with a hammer: Kyle 2012, 157, Alvar 2022, 675. On the hierarchy of the underworld divine entities, where Dis Pater and Proserpina are considered as the highest powers, see: Urbanová 2017, 69-73. See also: Barta 2015.

⁴⁶ Kanz-Grossschmidt 2006.

⁴⁷ Valerius Maximus 2.4.5.: *And because it is clear from their names whence the other games had their derivation, it may not seem out of place to relate the beginning of the Secular Games, which is not so commonly known. At a time when the city and country was afflicted with a most violent pestilence, one Valesius, a rich man who led a country-life, his two sons and his daughter being all desperately sick, as he was fetching some hot water for them from the fire, kneeling on his knees, prayed to his family's Lares that they would turn the evil from his children upon his own head. Presently he heard a voice, which told him that his children would recover, if he carried them down the river Tiber to Tarentum, and there refresh them with hot water from the altar of Dis and Proserpina. He was troubled at this prediction, because it was a long and dangerous voyage; yet hope overcoming his present fear, he carried the children to the banks of the Tiber, (for he lived in a house of his own, in a village called Eretum, adjoining to the district of the Sabines) and sailing in a little vessel towards Ostia, he put in about the middle of the night at the Campus Martius. At which time, the children being thirsty and there being no means to relieve them, because there was no fire on the vessel, the pilot told him, that he had noticed some smoke not far off. Being instructed by the pilot therefore to go ashore at Tarentum, which was the name of the place, he hastily took a cup, and as soon as he had filled it out of the river in that place where the smoke arose, he returned very cheerful, believing that now he had obtained the means of a remedy sent from heaven, and in a field that seemed to smoke rather than have any remains of fire. He got such fuel as by chance he met with, and steadfastly pursuing the omen, with continual blowing, he kindled a fire, and brought warm water to the children. As soon as they had drunk of it, they fell into a healing sleep, and suddenly recovered from their lengthy illness. Waking, they related to their father, that they had seen they knew not what gods, who wiped their skins with a sponge, and commanded them that they should offer sacrifices of black victims at the altar of father Dis and Proserpina, where the drink of water was first brought to them, presenting also nocturnal games and lectisternia. The father, because he saw no altar there, believing that it was expected that he should build one, went to the city to buy one, leaving upon the place certain workmen to dig the foundations. They in carrying out their master's command, having dug as far as twenty feet deep, at length found an altar inscribed to father Dis and Proserpina. When this was told to Valesius by his slave, he abandoned his plan of buying an altar, and sacrificed black victims - which in ancient times were called "dusky" - at Tarentum, and provided games and lectisternia for three whole nights together, because he had three children.* Adapted from the translation by S. Speed (1678).

Pater and Proserpina with the *mundus*, which was opened on 24th August, 5th October, and 8th November, days considered as *dies religiosi* in Rome⁴⁸. The close relationship of the public cult of Pluto (Dis Pater) and performative games and plays can be associated also from the case study of Beth Shean/Scythopolis, where the god is mentioned there together with Hermes, Kyria Kore (Κυρία Κόρη), Horai and the Moirai next to the theatre⁴⁹. The study of Svetla Petrova showed, that the public, Greek cult of Hades-Kore was reappropriated in a Roman manner during the Principate in Moesia Inferior and Thrace as well, producing visual and epigraphic representations of the god in funeral and votive contexts as well⁵⁰. The relief from Nicopolis ad Istrum and several cases from Moesia Inferior and the Greek-speaking area of the empire are interpreted by Petrova not as a private dedication related to funeral contexts or Celtic appropriations, but as public religious dedication to Pluto, as god of abundancy, wealth and fruitfulness (*Πλοῦτος*, *dives*, *Orcus*)⁵¹. The cult of the supreme god of the Underworld seems to reach also an association of protective divinity of the imperial family⁵², often associated with Jupiter, Serapis or other omnipotent gods: abundant dedications for the temple of Pluto in Mustis, Africa Proconsularis mention also the divinity as “*frugiferus*”⁵³. The terracotta material from the temple of Curubis (Korba) also shows an inventory of divinities associated with abundancy and telluric aspects⁵⁴. The cult of Pluto in Africa Proconsularis however is also a problematic case study, where local (indigenous), Greek and Roman traditions are constantly re-appropriated, creating unique, local religious strategies and traditions⁵⁵.

In Aquincum (Óbuda, Vihar street nr. 13.), an inscription dedicated to Dis Pater and Proserpina and a relief representing Isis-Serapis, as gods of the Underworld were found in the same context with a relief of Juno and Jupiter in two different dates⁵⁶. Kuzsinszky presumed, that the context was a funeral one, however the iconography of the two reliefs suggests votive dedications⁵⁷. The similarities with some reliefs from Capitolas (Beit Ras) suggest, that the reliefs of Pluto-Serapis in Aquincum could be related to the wealth and fruitfulness, but also evoking the original Egyptian myth of *interpretatio Aegyptiaca* of Pluto⁵⁸.

⁴⁸ Linderski 2016.

⁴⁹ Lichtenberger 2003, 133, Ovadia 2022, 628.

⁵⁰ Petrova 2019. See also: AE 1957, 280: *Plutoni et / Proserpinae / sacrum / Iulia Pruden/tilla v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

⁵¹ Idem, 105-106. The relief from Nicopolis represents also the Sun and the Moon, which could suggest a possible link to the inscription of Smyrna, where Plouton Helios is mentioned: Thompson 2007. See also on Serapis/Pluto and Helios-Pluto: Beck 1988, 89.

⁵² Robert 1989, 409-410.

⁵³ AE 1968, 598: *Plutoni frugif(ero) / Aug(usto) Genio Mustis / sacr(um) pro salute / Imp(eratoris) T(iti) Aeli Hadrian[i] A]ntonini / Aug(usti) Pii M(arcus) Corneli[us] M(arci) f(ilius) / Cornelia Laetus flamen / perpetu[us] Ilvir sacerdos / Caelestis et Aesculapii / publicus cum pro honore / flameni perp(etui) HS M(decem milia) taxas/set et ob honorem Ilvir(atus) / HS MM(duo milia) inlati aerario HS MMM(tribus milibus) / statuam aeream posuit et in tem/plo Caelestis portic(um) columnarum XIII ampliata pecuni[a] fe/cit d(ecreto) d(ecurionum) idem q[uo]q[ue] [de]dic(avit) ampli[us] in eode[m] templo porticum / avitam [v]e[tu]state conl]absam(!) [co]lumnis [---] pecuni[a] / res[tituit]. See also: AE 1968, 586, 594.*

⁵⁴ Hangartner 2018, 126.

⁵⁵ Beschtaouch 1973, Ribichini 1986, Ferchiou 2010, 155-157.

⁵⁶ Kuzsinszky 1907, 127-129, fig. 6-7, lupa 10483 and lupa 6550 = Tit.Aq. I. 49: *V(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) // Dito Pa/tri et / Prose/rpinae Ae/milius Herm(es) // pro fili(i)s suis*. The two reliefs were found in January 1897 and the altar of Hermes in 1942. Szilágyi mentions, that in 1897 another, small uninscribed altar was identified: Szilágyi 1950, 458 footnote nr. 27. The street and the context seems to be the same or very close to each other (conjunction of Vihar, Veder and Raktár streets, north from the legionary fortress).

⁵⁷ Another relief discovered in the Aranyhegy in 1895 seems to come from a funeral context or at least, in the area of the cemetery, however the place of the discovery is not documented properly: lupa 10484 = Tit.Aq. I. 50: *M(---) P(-) Silvanus p(osuit)*. See also a dedication of Proserpina and Pluto from Aquincum: AE 2009, 1128 = Tit.Aq.I. 293.

⁵⁸ Stambaugh 1972, 27-35, Lichtenberger 2003, 125, Renberg 2017, 92.

In the case of Carnuntum and its hinterland, two inscriptions are attested: one dedicated to Dis Pater and Haerecura⁵⁹, the other one a unique attestation of a *collegium cultorum* dedicated to the infernal gods found in secondary position in Potzneusiedl⁶⁰.

Another aspect of the cult of Dis Pater and Proserpina (especially when it is worshipped in the form of Pluto and Kore) is the medical/healing feature⁶¹. The connection between Pluto/Dis Pater and the healing ritual of *incubatio* is documented in the famous Ploutonion/Charonion of Caria (Akaraka)⁶², but it is suggested also by an inscription from Augusta Vindelicum, Raetia, where Flavia Veneria Bessa dedicates an *aedes* after a dream to Pluto and Proserpina⁶³. In Tréves, Gallia Belgica an inscription evokes Proserpina after an *ex iussu* event⁶⁴. The famous Ploutonion from Hierapolis known from literary sources and since 2013 also from archaeological evidence suggest a space, where chthonic narratives, theatrical performance and healing springs are interconnected in a complex-sanctuary dedicated to Pluto⁶⁵. The case study of Quintus Iulius Agelaus⁶⁶ from Bonna (Bonn) attest the infernal gods (Pluto and Proserpina) as healing divinities, who gave back his eyesight⁶⁷.

The cult of Dis Pater and Proserpina in Dacia produced several unique forms and strategies, which shows the importance of local and individual religious appropriations⁶⁸. The Celtic aspect of the cult and its possible association with Sucellus and Nantosuelta is only suggested by some of the iconographic elements (*malleus*: hammer of the god, the snake, the bees near the *cista mystica*)⁶⁹, however the cultural background and the *chaîne opératoire* of creating new iconographic forms is one of the essential, but still unanswered questions of Roman art and religion⁷⁰. Apulum and Colonia Sarmizegetusa is known not only for several, iconographic appropriations and innovations, but also rare or even unique combination of divinities in epigraphic sources. On a monumental altar, the financial procurator of Dacia Apulensis, Quintus Axius Aelianus, evokes several, rarely associated divinities, such as Sol Invictus Mithras, Mars Camulus, Mercurius and Rosmerta⁷¹. This example shows, how

⁵⁹ CIL III 4395 = lupa 14824: *D(is) P(atris) et (H)ae(re)c(urae)(!) / Caes(ius) Iust(us) et Fla(vius) / Fronto / v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito) / sac(erdote) // Fl(avio) Salviano*

⁶⁰ AE 1981, 791b = lupa 7061: *Colleg(io) cul[t(orum)] / Ditis patr(is) et / Proserpin(ae) / Ulp(ius) Andr(ias) ex v(oto) / d(onum) d(edit)*. The monument is decorated with two lateral figures: Jupiter with his celestial symbol (eagle) and Hercules. It is uncertain if these representations were originally belonging with the inscription of Dis Pater and Proserpina.

⁶¹ Siebourg 1933, 124, Szilágyi 1950, 458.

⁶² Idem, 295-296. See also: Strabo 12.8.17, Robert 1989, 409, Nissen 2009, 110-156. Nissen argues, that the Ploutōnia (Πλουτώνια) or Charōnia (Χαρώνια or Χαρώνεια) are multifunctional, complex-sanctuaries: oracular, healing and also, associated as mundus, gates to the Underworld. Their chthonic and apotropaic and oracular nature is impossible to separate.

⁶³ CIL III 5796 = lupa 6429: *Plutoni et / Proserpin(ae) Flavia / Veneria / Bessa ex / visu aedem / d(e) s(uo) p(osuit) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Renberg questions the possible role of *incubatio* at the sanctuary of Pluto in Aiane in Macedonia: Renberg 2017, 525.

⁶⁴ AE 1927, 156 = Ferlut 2022, 761, cat. Nr. 1150.

⁶⁵ D'Andria 2018.

⁶⁶ The name Ἀγέλαος is attested on several inscriptions in the imperial period, mostly in Asia Minor and Anatolia. 20 entries in LGPN Online Database.

⁶⁷ AE 1930, 32: *Dis Infernis / Plutoni et Proser(pinae) / Q(uitus) Iul(ius) Agelaus / vet(eranus) leg(ionis) I M(inerviae) p(iae) f(idelis) / pro lumine suo / pro salute sua / et Meletenis v(otum) s(olvit) l(ibens)*. See also: Siebourg 1933.

⁶⁸ On the importance of the local and the individual religiosity see: Haeussler et al. 2023, Kindt 2023 on localism in Greek religion.

⁶⁹ Nemeti 1998, 100-101. The hammer however is not exclusively Celtic in the representation of Dis Pater-Pluto. See also the case study of Pluto from Gammarth: Hangartner 2018, 215 and the case of the Etruscan Charun: Del Chiaro 1979, 147, footnote nr. 5 with a rich bibliography.

⁷⁰ Gordon 1979.

⁷¹ AE 1998, 1100 = lupa 15155: *Invicto / Mithrae / Marti Camulo / Mercurio / Rosmertae / Q(uitus) Axius Aeli/anus v(ir) e(gregius) / proc(urator) Aug[ustorum]] / Ioni*

individual religious identities and situational cases can create unusual or unique religious manifestations of Celtic and Roman imperial traditions. Similarly to this, Marcus Luceius Felix, *procurator Augusti* and his wife, Hostilia Faustina dedicates a monumental altar (112 x 60 x 44 cm) to Core (Proserpina – fig.9.)⁷². The altar seems to belong to the domus procuratoris and stood in public space, therefore Ioan Piso interpreted as a dedication which is not related to the reliefs found *extra-muros*, next to the amphitheatre⁷³. Core in this case, could be a divinity of the renewal of the nature, but also an individual choice of Marcus Luceius Felix, who dedicated several altars of classical, Graeco-Roman divinities, often known especially from literary sources⁷⁴.

The two dedicants known from the Dis Pater-Proserpina/ Sucellus-Nantosuelta inscriptions of colonia Sarmizegetusa have Greek names⁷⁵, which makes their cultural and religious identity even more difficult to reconstruct. In the context of the 2nd-3rd century AD however, religious and cultural bricolage, individual and collective mobility and interconnectivity could easily create in the Roman Empire such complex case studies, where Celtic, Oriental and Greco-Roman traditions and identities coexisted and evolved together⁷⁶. The famous Tacitus reference (Hist.4.84.5.) explains vividly the ways and various strategies of negotiating divine agencies and their cultural, divine powers and attributes in religious practices (oral, textual and visual as well): “*deum ipsum multi Aesculapium, quod medeatur aegris corporibus, quidam Osirin, antiquissimum illis gentibus numen, plerique Iovem ut rerum omnium potentem, plurimi Ditem patrem insignibus, quae in ipso manifesta, aut per ambages coniectant*”⁷⁷.

The “rediscovered” relief of Caius Valerius Zeno

The relief discovered around 1904 in an undocumented context, presumably in the same area as the previously mentioned three other reliefs of Dis Pater and entered the collection of Vasile Hossu (1866-1916), Greco-Catholic bishop of Lugoj in the same year⁷⁸. If it comes from the same context as the three other one documented by Gábor Téglás, the place of the discovery is in the large area North-East of the amphitheatre, on the left side of the Asklepieion.

The collection of the Diocese of Lugoj has several Roman objects, especially from colonia Sarmizegetusa, but also from the Banat area⁷⁹. The archaeological collection of the bishop and later, the Museum of Lugoj founded by Ioan Boroş (1850-1937) continued to be one of the leading archaeological and cultural institutions of the town in the 1920s and 30s, marked by the excavations lead by George G. Mateescu (1892-1929) and Ioan Boroş⁸⁰. In 1937-38, the relief was moved from the diocese’s collection and became part of the private collection of Ion Voicu, a well-known Romanian medic from Cluj⁸¹. The rest of the archaeological material (many of them still unpublished or disappeared) remained probably in the collection of the Diocese archaeological collection till 1948, when the Greco-Catholic

⁷² AE, 1983, 840 = Piso 1983, 246, no. 15: *Deae praesen/tissimae Core / M(arcus) Luceius Felix / proc(urator) Aug(usti) n(o)stri et / Hostilia Fausti/na eius*. See also: Nemeti 2003, 254, lupa 15164.

⁷³ Piso 1983, 247.

⁷⁴ Nemeti 2003, 254. On the possible connection between Core-Proserpina and Hekate, see: Piso-Szabó 2019, 148-150.

⁷⁵ See below.

⁷⁶ Woolf 1994.

⁷⁷ Ando 2008, 49.

⁷⁸ Kuzsinszky 1907, 119, fig.1, Téglás 1907, AE 1908, 47, Téglás 1910, 502. On the life of Hossu and his interest in archaeological collections see: Ardevan 2012.

⁷⁹ A catalogue was published in 1888: Mihály 1888.

⁸⁰ Timoc-Timoc 2003, Soica 2011, 32, 123.

⁸¹ Russu 1980, 175 = IDR III/2, 199.

Church of Romania was forced to unite with the Romanian Orthodox Church and their properties (churches, schools, museums, collections) were confiscated and “nationalised”⁸².

The fate of the relief is unknown from the period of 1938-1980. It is very plausible, that the monument was transferred from the collection of Voicu to another, even more famous physician, prof. dr. Ion Chiricuță (1918-1988) in the 1960's or 70's⁸³. Chiricuță was the scientific director of the Cluj-Napoca Oncology Institute. Throughout his career, he authored or co-authored no less than 20 medical treatises and over 420 scientific papers. Regarding his inclination for collecting, since his student years, he began amassing possessions, managing over several decades to build an impressive collection of expressive art through its authenticity. His collection represents a bundle of immortal works dedicated to serving and bringing joy to people. After decades of skilfully and passionately accumulating an impressive collection, he decided to make it public, available to those who appreciate beauty and knowledge. The impressive collection includes comparative art, prehistoric art objects, stone sculptures from the Roman period, Medieval and Modern art illustrated through furniture, tapestry, ironwork, maps, prints, ornaments and belts, weapons, brass vessels, locks, and keys of rare curiosity and beauty, religious objects, and wooden icons. His interest in art and history was partially inspired also by his wife, the painter Rita Chiricuță (1923-2003). The artistic collection of the Chiricuță family was presented in a volume in 1978, where a photograph of the relief was published⁸⁴.

The relief was still in the collection of the family in 1980 when Ioan Iosif Russu was finishing the manuscript of the *Inscriptiones Daciae Romanae* III/2⁸⁵. Based on the verbal confirmation of prof. Radu Ardevan, we found out, that Ioan I. Russu was not aware in the end of the 1970s on the existence of the relief, therefore in the final publication we find only a drawing of the relief based on the photograph published by Bálint Kuzsinszky in 1907, which was the only known photograph of the relief till recently (fig.10a-c.)⁸⁶. Russu was able to introduce an additional line on the location of the object in the entry of IDR III/2, 199 in 1980, right before the publication. The rich artistic collection of the Chiricuță family was donated to the Vasile Pârvan Museum of Bârlad in 1982. The collector declared, *that "the energy of beauty enclosed in this collection ceases to belong to me. It must become a source of benevolent light for all those who truly love beauty."* Ion Chiricuță died in 1988. The relief was published several times in the last four decades, however repeatedly mentioned as lost object⁸⁷. After a correspondence with prof. Radu Ardevan in 2021, the authors of this article identified the relief in the collection of the Vasile Pârvan Museum of Bârlad (inventory number 1228.).

⁸² Soica 2009, Schmitt 2023, 217-237.

⁸³ Răzeșu 2018, 139-140 on the general history of the collection. Mircea Mamalaucă summarize the story of the object: *"Doctor Ion Chiricuță always recounted with pleasure the episode through which he came into possession of this extremely valuable piece. The bas-relief was accidentally seen in a residence in Alba Iulia, owned by a physician (probably Ion Voicu). Despite all of Dr. Chiricuță's insistence, the owner at that time refused to part with the artwork. After three years, the owner of the piece gifted it to his daughter, who intended to integrate it as a decorative piece on the surface of a stove. At that moment, the collecting doctor intervened again, this time successfully convincing the lady to abandon her intention. Knowing the story and the value of the piece, the great historian Constantin Daicoviciu warmly congratulated Dr. Chiricuță for the persistence with which he obtained the valuable work"*. Based on this account, the transfer of the monument from the Voicu collection to the Chiricuță collection happened between 1958 and 1973, the year of the death of Constantin Daicoviciu.

⁸⁴ Chiricuță 1978. The photograph of the relief is published at the last page of the album, see fig.10c.

⁸⁵ Russu 1980, 175.

⁸⁶ We are thankful for the precious help and useful information delivered by prof. dr. Radu Ardevan (Babeș-Bolyai University, Cluj-Napoca).

⁸⁷ Alicu-Wollmann 1979, 92, cat. nr. 106, plate CXLV, Ardevan 1998, 384, cat. nr. 181, Nemeti 1998, 103-104 and 115, fig. d., Nemeti 2003, 266, fig.6., Nemeti 2005, 343, cat. Nr. 116, Mihailescu-Bîrliaba 2010, 174.

The relief is 65 cm wide, 59 cm tall and approx. 10-12 cm thick, preserved in 9 fragments and restored already in the early 20th century (based on the photograph of Kuzsinszky). The relief currently is in a gypsum background, marked with a black frame of a painting.

The original piece was imitating a shape of a cave, a reference to the chthonic world, where Dis Pater and Proserpina are the rulers. The superior part of the elegant, thin, curving and grotto shaped frame is partially preserved. The composition of the relief is divided in two parts: the real of the divine and the territory of the humans. The divine agents and spaces are clearly separated in the grotto shaped area, where the visual and epigraphic evocation of the divinities are represented. The upper part of the inscription evokes the names of the divine agents:

DITO·PATRI·ET·PROSERPI
NAE SACR
Dito Patri et Proserpinae sacr(um)

The inscription evokes two divinities: Dis Pater and Proserpina and their consecrated space (*locus sacer*) or nature (*sacrum*). The evoked formula of Dis Pater (“Dito Patri”) is a rare, but not unique dedication and it seems to be a vulgarisation of the Latin name of the divinity⁸⁸. In classical forms, the gods are evoked as “*Diti Patri et Proserpinae*”⁸⁹. The names of the divine agents are evoked in Latin, although the lord of the underworld is known also from his Greek name in Dacia⁹⁰ and the Danubian provinces⁹¹.

The upper part of the register bears also not only the epigraphic, but the visual representation of the divine agency. Four figures are represented in a very clear, hierarchic manner. The two larger, throned figures are the ones evoked in the epigraphic camp above: Proserpina and Dis Pater. Proserpina is in the left part of the relief, sitting on a large throne. The back of the throne is slightly marked, dividing the space between the two major figures. The goddess is dressed in a *stola* which covers all her body. Her hairstyle evokes the style known from the representations of empress Faustina Minor or Crispina⁹². In her left arm she holds an *olla*, probably with fruits. The symbol of abundancy, agricultural fertility and fruitfulness – as it was mentioned above – is one of the cultic attributes of Proserpina, as publicly worshipped divinity outside of her magical attributes and context⁹³. A similar *olla* with fruits appears also on the statue from Apulum⁹⁴ and on two of the reliefs discovered in colonia Sarmizegetusa (fig.1 and 3). In some contexts, Proserpina is represented with a *cista mystica*, as we can see on the bronze plaque from Gherla. The right hand of the divinity is covered and interwoven with a snake, another symbol which is often associated with Proserpina, although it is more often represented with Ceres-Demeter⁹⁵. Sorin Nemeti argued, that the presence of the snake with Proserpina comes from a Celtic influence suggesting a syncretistic representation of Proserpina-Nantosuelta, however the analogy from the Greek cultural traditions confirms that it is not exclusively Celtic. Interestingly, the snake is present only on this relief from the four known Dis Pater-Proserpina representations from

⁸⁸ See the analogies from Aquincum: Tit.Aq. I. 49 = lupa 6550. See also: Barta 2015, 108, footnote nr. 28 with further analogies from magical contexts.

⁸⁹ CIL III 11923, CIL III 8081, CIL III 8177, CIL XIII 6071, AE 1952, 140, AE 1952, 141, AE 2004, 739.

⁹⁰ IDR III/3, 116 = AE 1980, 778: *[P]luto(n)i / Rufus / praef(ectus) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

⁹¹ CIL III 5796, AE 1930, 32, AE 1936, 11, AE 1957, 280, AE 2009, 1128 = Tit.Aq.I. 293, Petrova 2019 with further case studies.

⁹² A similar hairstyle we can observe on the funerary relief of Proserpina from Alburnus Maior.

⁹³ Lupa 21641: the relief from Tomis has also a representation of fruits, however in that case on the head of Demeter-Ceres.

⁹⁴ Lupa 19306.

⁹⁵ Kaye 2022, 137. See also the inscribed relief of Ceres-Demeter from Sexaginta Prisca (Ruse, Moesia Inferior): lupa 22136, here the snake appears on the torch of the goddess.

Sarmizegetusa, but we find it in a different position, drinking from a patera on the bronze plaque from Băile Herculane, Gherla and Apulum. The snake in this case is not drinking or eating from a patera but reaching the *olla* and its content (probably fruits and goods). The iconography, after our opinion suggest exactly what the inscription want to tell us: this is a divinity from the Greek tradition, evoking the tradition of classical Ploutonion from Caria, Hierapolis and other places mentioned by Strabo, Cicero, Pausanias and several other *auctores*.

Next to Proserpina we find a standing, smaller female figure. The vestment and the hairdress is similar to Proserpina's and from the rudimentary details it is hard to define if the smaller female figure is an older person or not. The context and the analogies however indicate that she could be Ceres-Demeter, mother of Proserpina⁹⁶. She holds something in her right hand, but it is hard to identify the object (*spica*, corn, scroll perhaps⁹⁷). The bad quality of the details is reflected on her over dimensioned left hand.

Between the female and male divine figures, we find a small Cerberus, protector of the underworld⁹⁸. The dog is represented also in a rudimentary manner, however its major features and one of the heads are well distinguished. The mythical figure is not only on the margin between the world of the living and the dead but divides also the female and male divine agents on the relief.

On the second throne we find sitting Dis Pater, king or ruler of the underworld, god of abundancy⁹⁹, fruitfulness, associated with pestilence and war in the Republican traditions and with oracular and healing aspects in the Greek-Oriental part of the Roman Empire, associated with several, pre-Roman divinities in the Celtic and Punic world as well as we argued previously. The bearded god with a saturnine look and long hair is sitting on a throne, represented in a similar manner and dimension as Proserpina. His throne however seems to also have a pedestal, which we cannot observe in the case of the female divinity. This unusual distinction we find also in the case of Mercurius, the secondary male divinity represented¹⁰⁰. In his left hand, Dis Pater has a *sceptrum*, sign of rulers and imperium in the underworld. The *sceptrum* of the god in this case resemble the classical form of a long, imperial sceptre known also from 4th century archaeological finds in Rome¹⁰¹. In the other three reliefs of Dis Pater from Sarmizegetusa, the funerary representation in Alburnus Maior, the bronze plaque from Băile Herculane and on the statuary representation of Apulum the god have an unusual, hammer-like sceptre (*malleus*) in his left hand: this was one of the main iconographic features, which suggested for Sorin Nemeti to interpret these reliefs as representations of a syncretic, Celtic-Roman divine figure of Sucellus-Dis Pater¹⁰². The hammer in the context of Dis Pater appears also in the short and problematic reference of Tertullian, who mentioned the god with the hammer as an "Arena god" of amphitheatres (*Ad nationes* 1.10.47.)¹⁰³. The case of this relief therefore is an exception in the repertoire of Dis Pater representations from Dacia, as the only one which presents the god without a *malleus*¹⁰⁴. In his right hand,

⁹⁶ Demeter is represented also on the Tomis-relief (lupa 21641) and possibly, she can be identified as the small, female figure on the Aquincum relief (lupa 10483 – interpreted here as a „helper” of Proserpina).

⁹⁷ For the *spica* and Demeter see the case study from a statue from Dacia: lupa 15349.

⁹⁸ Cerberus appears also on two of the Aquincum reliefs: lupa 10483 and 10484. See also a particular, schematic representation of Cerberus with one (or three?) heads on the Tomis relief: lupa 21641. A beautiful case study from Gallia Lugdunensis: lupa 24057 and Rome: lupa 25947.

⁹⁹ Lupa 31919.

¹⁰⁰ In the case of the Apulum statuary representation, both divinities have a footrest attached to their throne: lupa 19306.

¹⁰¹ Corcoran 2015, 466. A similar, long sceptre is in the Aranyhegy-relief from Aquincum: lupa 10484.

¹⁰² Most recently: Nemeti 2021, 140.

¹⁰³ Kyle 2012, 157.

¹⁰⁴ An unusual sceptre (perhaps, a *malleus*) is represented also in the case of the relief from Aquincum: lupa 10483.

Dis Pater holds a key, another attribute as ruler of the underworld. The key appears also on the relief from Tomis¹⁰⁵ and Aquincum¹⁰⁶.

The fourth divine figure, in the left of Dis Pater is Mercurius. The messenger of gods here appears as *ψυχοπομπός*, guide of souls¹⁰⁷. Similarly, to Demeter-Ceres, he appears smaller and in a standing position, being clearly distinguished from the sitting divine couple evoked also in the inscription. Mercurius appears with his well-known iconographic features: a young, beardless man, with a short chiton, holding in his left hand a caduceus and a rod in his right one. Again, the closest analogy for this representation is the relief from Aquincum, however in that case Mercurius is nude and wears his *petasos* and it is not represented frontal, as in the case of our relief. As Dis Pater, Mercurius is standing also on a pedestal, in contrast with the two female divinities. The presence of Mercurius, the key and the sceptre indicate, that Dis Pater here is evoked especially as a god of the underworld, however the snake of Prosperina, the presence of Demeter-Ceres and her attribute (*spica*) could indicate also a multi-layered religious identity of the evoked divine agency, as healing gods and divine powers of abundance and wealth.

The second part of the inscription is visibly separated from the first two lines, written under the figurative part of the relief, on the lower frame:

C·VAL·ZENO·DEC·ET·II·VIR·COL·V·S

L M

C(aius) Val(erius) Zeno dec(urio) et IIvir col(oniae) v(otum) s(olvit) / l(ibens) m(erito)

As in the case of the figurative camp, the lower register of the inscription separates the world of humans from the world of the gods. The dedicant is Caius Valerius Zeno, a decurion and duumvir of colonia Sarmizegetusa¹⁰⁸. He is known only from this inscription. As the rich epigraphic evidence of the magistrates from Sarmizegetusa shows, the votive dedications of the decurions (more than 50 dedications)¹⁰⁹ represents almost 20% of the total amount of votive inscriptions known from colonia Sarmizegetusa. Caius Valerius Zeno has a Greek cognomen¹¹⁰. The Latinised cognomen is popular especially in the Western provinces, therefore it is not sure, if he comes from the Greek speaking part of the empire. The Greek Ζήνων is omnipresent in most of the Greek speaking provinces. Similarly to Papiria Zoe, the dedicant of the other, today lost relief from colonia Sarmizegetusa discovered in the 1880s (IDR III/2, 200), Zeno was identified in the literature as an Oriental (Greek)¹¹¹. Similarly to them, one of the known dedicants of Dis Pater from the Vihar street, north of the legionary fortress of Aquincum is Aemilius Hermes, probably also with a Greek origin¹¹². The motivation of the dedication is not mentioned, however the closing formula of the inscription (*votum solvit libens merito*) indicates that it was made as a *votum*, therefore the space where the plaque was erected need to been a sacralised space (*locus sacer*). The place of the discovery of the three other reliefs from colonia Sarmizegetusa indicate, that the possible shrine of Pluto and Proserpina (*Plutonium*) was between the amphitheatre and the Asklepieion, possibly *extra muros* of the temenos of the Aklepieion, or as one of the annexes of the amphitheatre (Fig. 11). The thin plaque indicates, that it was fixed on the wall of a building, therefore the existence of a building where the four reliefs were dedicated is highly

¹⁰⁵ Lupa 21641.

¹⁰⁶ Lupa 10483.

¹⁰⁷ Kerényi 1944.

¹⁰⁸ Ardevan 1998, 384, cat.nr. 181. For the 23 other duumviri see also: Idem, 520-521.

¹⁰⁹ Idem, 546-556.

¹¹⁰ Alföldy 1969, 332, Mócsy 1983, 325, Nemeti 1998, 109.

¹¹¹ Mihăilescu-Bîrliu 2010, 174.

¹¹² Szilágyi 1950, 457, Tit.Aq.I. 49.

plausible, however without further prospections or archaeological excavations it is impossible to prove its existence¹¹³. The rich material evidence of the cult of Hekate in the city and the often association of Proserpina, Demeter and Hekate in literary and iconographic sources could suggest¹¹⁴, that the cult of the chthonic gods might be associated also with Hekate in Sarmizegetusa, who had oracular-healing features, as two inscriptions from colonia Sarmizegetusa suggests¹¹⁵.

Conclusions

In this article we presented the recently rediscovered relief of Dis Pater and Proserpina dedicated by Caius Valerius Zeno currently in the custody of the Vasile Pârvan Museum of Bârlad. The monument is well known in the literature; however, it was considered as a lost object for a long time. The detailed analysis of the monument and the curious case of the four reliefs known from colonia Sarmizegetusa also opens the question of the public cult of the infernal gods in Sarmizegetusa and generally, the Roman Empire during the Principate. The existence of Ploutônia (Πλουτώνια) or Charônia (Χαρώνια or Χαρώνεια) in the Greek world is a well-documented fact in literary and archaeological sources, however the continuity and use of these sanctuaries in the Roman times were less researched. The famous and well-documented case study of Hierapolis is one of the striking exceptions¹¹⁶. We also know that the cult of Pluto was appropriated in the context of war, victory and abundance after the deadly sacrifice of Roman soldiers in the First Punic Wars during the Republic. The cult of Dis Pater therefore became associated partially with the imperial ambitions of Rome, as emerging power in the Mediterranean, but also with an Archaic ritual of renewal of life, fertility, fruitfulness and abundancy, as the passage of Valerius Maximus and the legend of Valesius attests. Pluto-Dis Pater and Proserpina is constantly appropriated as Rome is expanding and as every divine agent in the Mediterranean polytheism, it unites and transforms the attributes of other, similar gods through the complex and much debated process of *interpretatio indigena, romana or graeca*. In this kaleidoscope of religious dialects and strategies of using and reinventing the old Greek Pluto and the Republican Dis Pater, new divine figures (iconographic and epigraphically as well) emerge in the Celtic and Punic world: Sucellus-Dis Pater of the Celtic world, the Egyptian Serapis-Pluto, the Hellenistic Helios-Pluto and the Punic or Noth-African Pluto-Baal. It is hard to imagine, that in an interconnected empire these new divine agents exist separately as favourite divinities of individuals or local traditions: while the importance of localism and individual choices in religion of the Roman Empire need to be emphasised, the interconnectedness and intense mobility of the population inevitably provoked religious transformations, which later produced those global forms of religiosity (gods, rituals, visual and textual narratives and traditions), which we find in the cited passage of Tacitus, where the same god (Dis Pater) is worship in many forms and under many names.

¹¹³ The area can be researched also by nondestructive methods and based on the cadaster information from the 19th century owners of the field, it could be possible to mark the area of the discovery.

¹¹⁴ Faraone 2021, 210-211.

¹¹⁵ AE 1913, 51 = IDR III/2, 220: *Deae (H)aechatae(!) / pro salutae(!) / Aeliae Satur/ninae coniu/gis suae (H)aeren/nius(!) Gemelli/nus tribunus / statum con/iugis redemit / ex visu et / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* and IDR III/2, 212: *Priscus ex iusso / posuit l(ibens) m(erito)*. Russu suggested that the relief represents Fortuna with a cornucopia, however the divinity holds a torch and sitting on a throne, therefore the iconography has nothing to do with Fortuna. The relief of IDR III/2, 212 could represent Hekate or Demeter/Core. See also: Alicu-Wollmann 1979, 130-131, cat. nr. 311, Carboni 2011, 41-42, Piso-Szabó 2019, 148-150.

¹¹⁶ The best documented case study is the famous Plutonium from Hierapolis: Pfanz et al 2019 with all the previous literature. A good documentation of the Greek sanctuaries of Pluto (however far from being comprehensive): Nissen 2009. See also: Pausanias I.38, II.18, II.35-36.

In the 2nd-3rd century AD, when Roman Dacia was formed and existed in close connection with the other Danubian provinces and the Greek part of the empire, Dis Pater was not only a ruler of the dead, the traditional Pluto from the literary sources, but also a healing god, a divinity of abundance, often with oracular and protective or destructive features in magical contexts. The iconographic features of the reliefs from colonia Sarmizegetusa, the onomastic specificities of the dedicants (Greek names) and the analogies of Dis Pater dedications in context with healing activities indicates, that the public cult of Dis Pater and Proserpina was mainly influenced by the Greek oracular and healing shrines and their cultic traditions. Possible Celtic influences (the *malleus* of Dis Pater) and appropriations could play a role too in the visual narratives of the gods of the underworld in Dacia and beyond. The dedication of Caius Valerius Zeno, Papiria Zoe and others therefore need to be interpreted not as an exclusively “Celtic”, a “Greek” or a “North African” tradition, but as a result of Romanisation 2.0 in religious terms¹¹⁷. As John Scheid correctly argued, long before the ontological paradigm on Romanisation, “*religion is never and never can be pure, uncontaminated. It is always a result of mixture, even at the earliest stages we are able to identify. So, the sorting out of Roman and non-Roman elements or for later periods a concept like syncretism as opposed to a "pure" religion, is nonsense*”¹¹⁸.

Acknowledgement

We express our gratitude for prof. dr. Radu Ardevan, dr. Cristina Bodó, dr. Cristina Mitar, Denisa Murzea, dr. Florian-Matei Popescu and prof dr. Daniela Urbanová for their help and useful insights.

NOTE PRIVIND CULTUL LUI DIS PATER SI AL PROSERPINEI IN COLONIA DACICA SARMIZEGETUSA

*Bogata colecție artistică a familiei Chiricuță a fost donată Muzeului Vasile Pârvan din Bârlad în 1982. Colectorul a declarat că "energia frumuseții din această colecție încetează să-mi mai aparțină. Trebuie să devină o sursă de lumină binevoitoare pentru toți cei care iubesc cu adevărat frumusețea." Ion Chiricuță a murit în 1988. Relieful a fost publicat de mai multe ori în ultimele patru decenii, cu toate acestea menționat în mod repetat ca obiect pierdut*¹¹⁹.

Relieful este de 65 cm lățime, 59 cm înălțime și aproximativ 10-12 cm grosime, conservat în 9 fragmente și restaurat deja la începutul secolului^{al XX-lea} (pe baza fotografiei lui Kuzsinszky). Relieful se află în prezent într-un fundal de gips, marcat cu un cadru negru al unei picturi.

Piesa originala imită forma unei peșteri, o referință la lumea chonica, unde Dis Pater și Proserpina sunt conducătorii. Partea superioară a cadrului elegant, subțire, curbat și în formă de grotă este parțial conservată. Compoziția reliefului este împărțită în două părți: realitatea divinului și a teritoriului oamenilor. Agenții și spațiile divine sunt clar separate în zona în formă de grotă, unde este reprezentată evocarea vizuală și epigrafică a divinităților. Partea superioară a inscripției evocă numele agenților divini:

DITO·PATRI·ET·PROSERPI

NAE SACR

¹¹⁷ On the notion of Romanisation 2.0. see: Versluys 2014, Woolf 2014. On the interconnectedness of Roman religion in the empire: Rüpke-Woolf 2021.

¹¹⁸ Scheid 1995, 17.

¹¹⁹ Alicu-Wollmann 1979, 92, cat. nr. 106, placa CXLV, Ardevan 1998, 384, cat. nr. 181, Nemeti 1998, 103-104 și 115, fig. d., Nemeti 2003, 266, fig.6., Nemeti 2005, 343, cat. Nr. 116, Mihailescu-Bîrliaba 2010, 174.

BIBLIOGRAPHY AND ABBREVIATIONS

- AE** – L'Année épigraphique
CIL – Corpus inscriptionum latinarum. Consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae editum
IDR – Inscriptiones Daciae Romanae I-III, București/Paris
Lupa – Ubi Erat Lupa Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern (lupa.at)
LIMC – Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, Zürich, München, Düsseldorf, 1981-1999 and 2009
Tit.Aq.I-III. Kovács, P. - Szabó, Á., Tituli Aquincenses I-III. Vol. 1. Tituli operum publicorum et honorarii et sacri / ediderunt Ádám Szabó ... [et al.] - vol. 2. Tituli sepulcrales et alii Budapestini reperti / adiuvante Bence Fehér ; ediderunt László Borhy ... [et al.] - vol. 3. Tituli instrumenti domestici / cura Bence Fehér, Budapest, 2009-2011
- Alicu-Wollmann 1979 Alicu, Dorin – Wollmann, Volker, *Figured monuments from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, BAR International Series 55, Oxford, 1979
- Alföldy 1969 Alföldy, Géza, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Winter Vrlg, Heidelberg, 1969
- Alvar 2022 Alvar, Jaime Ezquerra, The gods at play: mapping the divine at the amphitheatres in Hispania. In: Corinne Bonnet et al. (éd.), *Naming and Mapping the Gods in the Ancient Mediterranean*, Berlin, De Gruyter, Berlin, 2022, 671-690.
- Ando 2008 Ando, Clifford, *The Matter of the Gods: Religion and the Roman Empire*, Chicago, Chicago University Press, 2008
- Ardevan 1998 Ardevan, Radu, *Viața municipală în Dacia romană*. Timișoara, Editura Mirton, 1998
- Ardevan 2012 Ardevan, Radu, Monedele antice din colecția Episcopiei greco-catolice de Lugoj. In: Monedă și comerț în sudetul Europei IV, Sibiu, 2012, 63-78.
- Barta 2015 Barta, Andrea, Ito Pater, Eracula and the Messenger. A Preliminary Report on a New Curse Tablet from Aquincum, *Acta Classica Univ. Scient. Debrecensis* 51, 2015, 101-113.
- Bărbulescu 2003 Bărbulescu, Mihai, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, Editura Tribuna, editia II-a, 2003
- Beard et al. 1998 Beard, Mary – North, John – Price, Simon, *Religions of Rome: Volume 1: A History*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998.
- Beck 1988 Beck, Roger, *Planetary Gods and Planetary Orders in the Mysteries of Mithras*, Brill, Leiden, 1988.
- Beck 2006 Beck, Roger, The religious market of the Roman Empire. Rodney Stark and Christianity's pagan competition. In: Vaage, Leif (ed.), *Religious Rivalries in the Early Roman Empire and the Rise of Christianity*, Wilfried Laurier University Press, 2006, 233-253.
- Beschaouch 1973 Beschaouch, Azedine, Pluton Africain, *Karthago* 16, 1973, 103–106.
- Blanchet 1892 Blanchet, M., Travaux, *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France: 1892*, 139-146.
- Boda 2014 Boda, Imola, Ulpia Traiana Sarmizegetusa and the archaeological research carried out between 1881 and 1893, *Studia Antiqua et Archaeologica* 20, 2014, 307-351.
- Boda 2015 Boda Imola, The sacred topography of Colonia Sarmizegetusa. In: *Acta Archaeologica Hungarica* 66, 2015, 281-304.
- Bodó 2021 Bodó, Cristina, *Din activitatea Societății de Istorie și Arheologie a comitatului Hunedoara*, Cluj-Napoca, Argonaut, 2021
- Boda-Szabó 2014 Boda, Imola – Szabó, Csaba, *The bibliography of Roman Religion in Dacia*, Cluj-Napoca, Mega Publishing House, 2014
- Chiricuță 1978 Chiricuță, Ion, *Comori de artă într-o colecție de artă din Cluj-Napoca*, Cluj-Napoca, 1978
- Corcoran 2015 Corcoran, S., Review of Donciu, R., L'empereur Maxence, Bari, Edipublia, 2012 and Panella, C., I segni del potere. Realtà e immaginario della sovranità nella Roma imperiale, Bari, Edipuglia, 2011, *Journal of Roman Studies* 105, 2015, 465-467.

- D'Andria 2018 D'Andria, Francesco, Sculpture in the Context of the Ploutonion in Hierapolis. In: Aurenhammer, Maria (ed.), *Sculpture in Roman Asia Minor. Proceedings of the International Conference at Selçuk, 1st–3rd October 2013*, Wien, ÖAW, 2018, 89-103.
- Del Chiaro 1979 Del Chiaro, Mario, An Etruscan Red-Figured Vase with Charon, *The J. Paul Getty Museum Journal* Vol. 6/7, 1978/1979, 147- 152.
- Dixon 2000 Dixon, Michael, A New Latin and Greek Inscription from Corinth, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Jul. - Sep., 2000, Vol. 69, 2000, 335-342
- Dorcey 1992 Dorcey, P., *The cult of Silvanus: a study in Roman folk religion*, Brill, Leiden, 1992
- Erker 2018 Erker, S. Darja, „Augustus’ “New” Festival: The Centrality of Married Women’s Rituals at the Ludi Saeculares of 17 B.C.E.“, *Numen. International Review for the History of religions* 65, 4, 2018, 377-403
- Faraone 2021 Faraone, Christopher, Hecate Ereshkigal on the amulets, magical papyri and curse tablets of Late-Antique Egypt. In: Bonnet, Corinne, Galoppin, Thomas (eds.), *Divine Names on the Spot. Towards a Dynamic Approach of Divine Denominations in Greek and Semitic Contexts*. Peeters, Leuven-Paris, 2021, 206-232.
- Ferchiou 2010 Ferchiou, Naidé, Nouvelles données sur la cité d’Aïn Rchine (Tunisie): monuments, dédicace à Pluton par des sufètes, bas-relief, *Antiquités africaines* 46-48, 2010, 147-161
- Ferlut 2022 Ferlut, Audrey, *Le culte des divinités féminines en Gaule Belgique et dans les Germanies sous le Haut-Empire romain*, Ausonius Éditions, Scripta Antiqua 162, Bourdeaux, 2022.
- Franek 2022 Franek, J., Seal of Solomon on a bilingual defixio from Carnuntum. In: Radka Fialová, Jiří Hoblík and Petr Kitzler (eds.), *Hellenism, Early Judaism, and Early Christianity Transmission and Transformation of Ideas*, De Gruyter, Berlin-New York, 2022, 205-223.
- Gaidoz 1892 Gaidoz, Henri, Dis Pater et Aera-Cura, *Revue Archéologique* 20, 1892, 198-214.
- Gordon 1979 Gordon, L. Richard, The real and the imaginary: Production and Religion in the Graeco-Roman World, *Art History* 2, 1979, 5–34.
- Hangartner 2018 Hangartner, Jasmin, *Der Asklepiuskult im römischen Nordafrika*, Master Thesis, University of Vienna, Department of Classical Archaeology, 2018. Online. Open Access.
- Haeussler 2012 Haeussler, Ralph, Interpretatio Indigena. Re-Inventing local cults in a global world, *Mediterraneo Antico* 15, 2012, 143-174.
- Hemelrijk 2015 Hemelrijk, Emily, *Hidden Lives, Public Personae: Women and Civic Life in the Roman West*, Oxford, Oxford University Press, 2015.
- Hirschfeld 1874 Hirschfeld, Otto, Epigrafische Nachlese zum CIL III aus Dacien und Moesien. In: *Sitzungsberichte / Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse* 77, 1874, 363-433.
- Isac 1994 Isac, Dan, O tablă votivă din castrul de la Gherla, *Acta Musei Porolissensis*, 18, 1994, 47-53.
- Kanz-Grossschmidt 2006 Kanz Fabian, Grossschmidt Karl, Head injuries of Roman gladiators. *Forensic Science International* 160, Issues 2–3, 13 July 2006, 207-216.
- Kaye 2022 Kaye, Noah, *The Attalids of Pergamon and Anatolia Money, Culture, and State Power*, Cambridge, Cambridge University Press, 2022.
- Kerényi 1944 Kerényi, Károly, *Hermes der Seelenführer das Mythologem vom männlichen Lebensursprung*, Köln, Rhein Verlag, 1944.
- Kyle 2012 Kyle, Donald, *Spectacles of Death in Ancient Rome*, Taylor and Francis, London, 2012.
- Kuzsinszky 1907 Kuzsinszky, Bálint, Alvilági istenek magyarországi római köemlékeken, *Archaeológiai Értesítő* 27, 1907, 119-130.
- Lichtenberger 2003 Lichtenberger, Achim, *Kulte und Kultur der Dekapolis. Untersuchungen zu numismatischen, archäologischen und epigraphischen Zeugnissen*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2003
- Linderski 2016 Linderski, Jerzy, Mundus, *Oxford Classical Dictionary Online*.

- <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199381135.013.4281>.
- Marcu-Cupcea 2014 Marcu, Felix, Cupcea, George, The archaeological cadaster of Apahida, *Acta Musei Napocensis* 51, 1, 2014, 75-95.
- Mihalik 1910 Mihalik József, Régiségek Herkulesfürdőn, *Muzeumi és Könyvtári Értésítő* 1910/2-3. füzet, 154-159.
- Mihăilescu-Bîrliba 2010 Mihailescu-Bîrliba, Lucretiu, L'origine de l'élite municipale en Dacie Romaine, *Studia Antiqua et Archaeologica* 16, 2010, 153-189.
- Mihály 1888 Mihály De Apșa, *Cerculariu către veneratulu cleru diecesanu nr. 1396*, Lugoj, 1888
- Mócsy 1983 Mócsy András (ed.), *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso*, Népművelési Propaganda Iroda, Budapestini, 1983
- Nemeti 1998 Nemeti, Sorin, Cultul lui Sucellus - Dis Pater și al Nantosueltei - Proserpina în Dacia romană, *Ephemeris Napocensis*, 8, 1998, 94-121.
- Nemeti 2001 Nemeti, Sorin, Eine donauländische iconographische Variante der Göttin Nantosuelta, *Latomus* 60, 2001, 156-166.
- Nemeti 2003 Nemeti, Sorin, Cavalcada funeabră. In: Bărbulescu, Mihai (ed.), *Funeraria Dacoromana. Arheologia funerară a Daciei romane*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003, 294-320.
- Nemeti 2005 Nemeti, Sorin, *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2005
- Nemeti 2018 Nemeti, Sorin, Nantosuelta, zeița celtică a Lumii de Dincolo / Nantosuelta, the Celtic goddess of the Underworld. In: Timofan, Anca (ed.), *Pantheon 3D. II. Zei salvatori – culte de mistere - sincretism / Saviour Gods – Mystery Cults – Syncretism*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2018, 95-97.
- Nemeti 2019 Nemeti, Sorin, *Le syncrétisme religieux en Dacie Romaine*, Cluj-Napoca, Mega Publishing House, 2019.
- Nemeti 2021 Nemeti, Sorin, Celtica (I-II), *Acta Musei Porolissensis* 43, 2021, 139-150.
- Nissen 2009 Nissen, Cécile, *Entre Asclépios et Hippocrate: Étude des cultes guérisseurs et des médecins en Carie*, Presses universitaires de Liège, Liège, 2009 (open access: 2013).
- North 1992 North, John, The development of religious pluralism. In: Lieu, Judith – North, John – Rajak, Tessa (eds.), *The Jews among pagans and Christians in the Roman Empire*, London, Routledge, 1992, 174-193.
- Ovadiah 2022 Ovadiah, Asher, The Dioskouroi, Eros, Hades/Pluto, Hera, Kronos, Nemesis and Tyche in the Decapolis, *Liber Annus* 72, 2022, 621-650.
- Petolescu 2021 Petolescu 2021. C.C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, Bucharest: Ed. Academiei Române.
- Petropoulou 2008 Petropoulou, Maria-Zoe, *Animal Sacrifice in Ancient Greek Religion, Judaism, and Christianity, 100 BC to AD 200*, Oxford, Oxford University Press, 2008
- Petrova 2019 Petrova, Svetla, The votive relief to Pluto from Nicopolis ad Nestum, *Studia Antiqua et Archaeologica* 25(1), 2019, 95–112.
- Pfanz et al. 2019 Pfanz, Hardy et al., Deadly CO2 gases in the Plutonium of Hierapolis (Denizli, Turkey), *Archaeological and Anthropological Sciences* 11, 2019, 1359-1371.
- Pilipović 2012 Pilipović, Sanja, The image of Persephone on the Upper Moesian limes a contribution to the study of ancient cults, *Balkanica* 43, 2012, 51-65.
- Piso 1983 Piso, Ioan, Inschriften von Prokuratoren aus Sarmizegetusa (I), *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 50, 1983, 233-251.
- Piso-Szabó 2019 Piso, Ioan, Csaba, Szabó, Die Göttin Hekate in Sarmizegetusa. In: Mihailescu-Birliba, L. (ed.), *Limes, economy and society in the Lower Danube Roman provinces*, Peeters, Leuven, 2019, 139-157.
- Piso-Țentea forthcoming Piso, Ioan, Țentea, Ovidiu, Architecture, Religion and Ideology in Colonia Dacica Sarmizegetusa (I). In: Szabó, Csaba, Gugl, Christian (eds.), *Sanctuaries in the Danubian Provinces Interdisciplinary Studies in the Archaeology of Religion*, Brill, Monumenta Graeca et Romana series, Brill, Leiden, 2024, forthcoming.
- Răzeșu 2018 Răzeșu, Virgil, In memoriam profesorul Ion Chiricuță, *Revista Medicală*

- Română* 65/2, 2018, 138-143.
- Renberg 2017 Renberg, Gil, H., *Where Dreams May Come: Incubation Sanctuaries in the Greco-Roman World*, Leiden-Boston, Brill, 2017.
- Ribichini 1986 Ribichini, Sergio, Agrouheros, Baal Addir et le Pluton africain. In: *Actes du IIIe Colloque sur l'histoire et l'archéologie de l'Afrique du Nord (Montpellier)*, Paris 1986, 133-140.
- Robert 1989 Robert, Louis, *Opera minora selecta* III, Paris, 1989
- Russu 1980 Russu, Iosif Ioan, *Inscriptiones Daciae Romanae* III/2, București, 1980.
- Rüpke 2005 Rüpke, Jörg, *Fasti sacerdotum Die Mitglieder der Priesterschaften und das sakrale Funktionspersonal römischer, griechischer, orientalischer und jüdisch-christlicher Kulte in der Stadt Rom von 300 v. Chr. bis 499 n. Chr.*, Franz Steiner, Stuttgart, 2005, I-II.
- Rüpke-Woolf 2021 Rüpke, Jörg – Woolf, Greg (eds.), *Religion in the Roman Empire* (Die Religionen Der Menschheit, 16.2), Kollhammer, Stuttgart, 2021
- Schäfer 2007 Schäfer, Alfred, *Tempel und Kult in Sarmizegetusa. Eine Untersuchung zur Formierung religiöser Gemeinschaften in der Metropolis Dakiens*, Padaberg, Verlag Scriptorium, 2007.
- Scheid 1995 Scheid, J. (1995), 'Graeco Ritu: A Typically Roman Way of Honoring the Gods', *Harvard Studies in Classical Philology* 97: 15–31.
- Scheid 2003 Scheid, John, *An Introduction to Roman Religion*, Indiana University Press, 2003
- Scheid 2015 Scheid, John, *The Gods, the State, and the Individual: Reflections on Civic Religion in Rome*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2015.
- Schmitt 2023 Schmitt, Jens Oliver, *Biserica de stat, sau Biserica în stat? O istorie a Bisericii Ortodoxe Române, 1918–2023*, București, 2023.
- Schnegg 2020 Schnegg, Bärbel, *Die Inschriften zu den Ludi saeculares. Acta ludorum saecularium*, Berlin-Boston, 2020
- Scullion 2000 Scullion, Scott, Heroic and Chthonian Sacrifice: New Evidence from Selinous, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 132 2000, 163-171.
- Siebourg 1933 Siebourg, Max, Die di inferni von der Bonner Münsterkirche, *Bonner Jahrbücher* 138, 1933, 124-129.
- Soica 2009 Soica, Sergiu, *Eparhia greco-catolică de Lugoj în anul 1948*, Editura Primus, Oradea, 2009
- Soica 2011 Soica, Sergiu, *Biserica greco-catolică din Banat în perioada anilor 1920 – 1948*, Editura Eurostampa, Timisoara, 2011
- Stambaugh 1972 Stambaugh, John, *Sarapis under the Early Ptolemies*, Brill, Leiden, 1972
- Stempel 2023 Stempel, Patrizia de Bernardo, Types of interpretatio and their users in the *Keltiké*: explicationes and translationes vs. identificationes and adaptationes. In: Haeusler, Ralph, King, Anthony (eds.), *Religious Individualisation Archaeological, Iconographic and Epigraphic Case Studies from the Roman World*, Oxbow Books, Oxford, 2023, 264-294.
- Szabó 2014 Szabó, Csaba, Discovering the Gods in Apulum: historiography and new perspectives. In: *Revista Doctoranzilor de Istoria Veche si Arheologie* II, 2014, 53–82.
- Szabó 2015 Szabó, Csaba, Placing the gods. Sanctuaries and sacralized spaces in the settlements of Apulum, *Revista Doctoranzilor în istorie veche și arheologie*, 3, 2015, 123-160.ox
- Szabó 2020(2015) Szabó, Csaba, Sanctuaries of Roman Dacia. A catalogue of sacralised places in shared and secondary spaces. In: *Jahrbuch der Römisch-Germanisches Museum* 62, 2015 (2020), 255-340.
- Szabó 2022 Szabó, Csaba, *Roman Religion in the Danubian Provinces: Space Sacralisation and Religious Communication during the Principate (1st–3rd century AD)*, Oxford, Oxbow Books, 2022
- Szilágyi 1950 Szilágyi János, Legújabbban talált írásos emlékek Aquincum életéhez, *Budapest Régiségei* 15, 1950, 451-472.
- Téglás 1907 Téglás, Gábor, Ujabb adalék a sarmizegethusai alvilagi cultus történetéhez, *Archaeológiai Értesítő* 27, 1907, 368-369.
- Téglás 1910 Téglás, Gábor, Neue Beiträge zur Inschriftenkunde Dakiens, *Klio*, 10, 1910, 495-505.

- Thompson 2007 Thompson, Leonard, Ismyrna 753: Gods and The One God. In: Aune, David, Young, Robin (eds.), *Reading Religions in the Ancient World Essays Presented to Robert McQueen Grant on his 90th Birthday*, Brill, Leiden, 2007, 101-122.
- Timoc-Timoc 2003 Timoc, Carmen, Timoc, Călin, Despre activitatea arheologică de la Tibiscum (Jupa) a părintelui Ioan Boroș. In: *Societate și Civilizație în Banatul Istoric*, Editura Mirton, Timișoara, 2003, 299-303.
- Urbanová 2017 Urbanová, Daniela, Latin course texts: Mediterranean tradition and local diversity, *Acta Antiqua Hungaricae* 57, 2017, 57-82.
- Versnel 1976 Versnel, Hendrik S., Two Types of Roman devotion, *Mnemosyne* 29, Fasc. 4, 1976, 365-410.
- Versluys 2014 Versluys, Miguel, Understanding objects in motion: an archaeological dialogue on Romanization, *Archaeological Dialogues* 21.1, 2014, 1-20.
- Woolf 1994 Woolf, Greg, Becoming Roman, staying Greek: culture, identity and the civilizing process in the Roman East, *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 40, 1994, 116- 143.
- Woolf 2014 Woolf, Greg, Romanization 2.0 and its alternatives, *Archaeological Dialogues* 21,1, 2014, 45-50.

List of figures

- Fig. 1. Uninscribed relief of Dis Pater and Proserpina with Mercurius and Cerberus. The Museum of Dacian and Roman Civilisation (Muzeul Civilizației Dacice și Romane nr. Inv. 443. Photo: Cristina Mitar.
- Fig. 2. Inscribed relief of Dis Pater and Proserpina dedicated by Papiria Zoe (once in the collection of the Museum of Deva, today missing). Photo in Kuzsinszky 1907, 123, fig.3 based on a copy made by the Museum of Saint Germain in the end of the 19th century.
- Fig. 3. Uninscribed marble relief of Dis Pater and Proserpina in a naiskos-aedicula. The Museum of Dacian and Roman Civilisation (Muzeul Civilizației Dacice și Romane nr. Inv. 444. Photo: Cristina Mitar.
- Fig. 4a-e. Relief of Dis Pater and Proserpina with Demeter, Mercurius and Cerberus, dedicated by Caius Valerius Zeno from colonia Sarmizegetusa (Vasile Pârvan Museum, Bârlad, nr. inv. 1228.). Photos: Mircea Mamalaucă.
- Fig. 5a-c. Statuary representation of Dis Pater and Proserpina with lateral reliefs of Mercurius and Hercules. Photos: Ortolf Harl (lupa 19306).
- Fig. 6. Representation of Proserpina (or Demeter) in an aedicula (photo: Ortolf Harl, lupa 19316).
- Fig. 7. Bronze plaque of Dis Pater and Proserpina from Băile Herculane (photo after Nemeti 2021, 149, pl. IV.1. with the permission of prof. Sorin Nemeti).
- Fig. 8. Bronze plaque of Proserpina from Gherla (photo after Nemeti 2021, pl. IV.2 with the permission of prof. Sorin Nemeti).
- Fig. 9. Monumental altar dedicated to Core from the *domus procuratoris* in Sarmizegetusa (photo: Ortolf Harl, lupa 15164).
- Fig. 10a. Photo of the relief of Caius Valerius Zeno in the publication of Bálint Kuzsinszky (after Kuzsinszky 1907, 119, fig.1.)
- Fig. 10b. Drawing of the relief of Caius Valerius Zeno in IDR III/2, 199 (after I.I. Russu).
- Fig. 10c. Photograph of the relief of Caius Valerius Zeno in the album of Ion Chiricuță from 1978.
- Fig. 11. Plan of colonia Sarmizegetusa with the possible area of the discovery of the four reliefs of Dis Pater and Proserpina (based on the description of Téglás 1907, 368).

Fig. 1. Uninscribed relief of Dis Pater and Proserpina with Mercurius and Cerberus.

Fig. 2. Inscribed relief of Dis Pater and Proserpina dedicated by Papiria Zoe (once in the collection of the Museum of Deva, today missing).

Autre bas-relief trouvé à Varhely.

Fig. 3. Uninscribed marble relief of Dis Pater and Proserpina in a naiskos-aedicula.

Fig. 4a-e. Relief of Dis Pater and Proserpina with Demeter, Mercurius and Cerberus, dedicated by Caius Valerius Zeno from colonia Sarmizegetusa

Fig. 4 b.

Fig. 4 c.

Fig. 4 d.

Fig. 4 e.

Fig. 5a-c. Statuary representation of Dis Pater and Proserpina with lateral reliefs of Mercurius and Hercules.

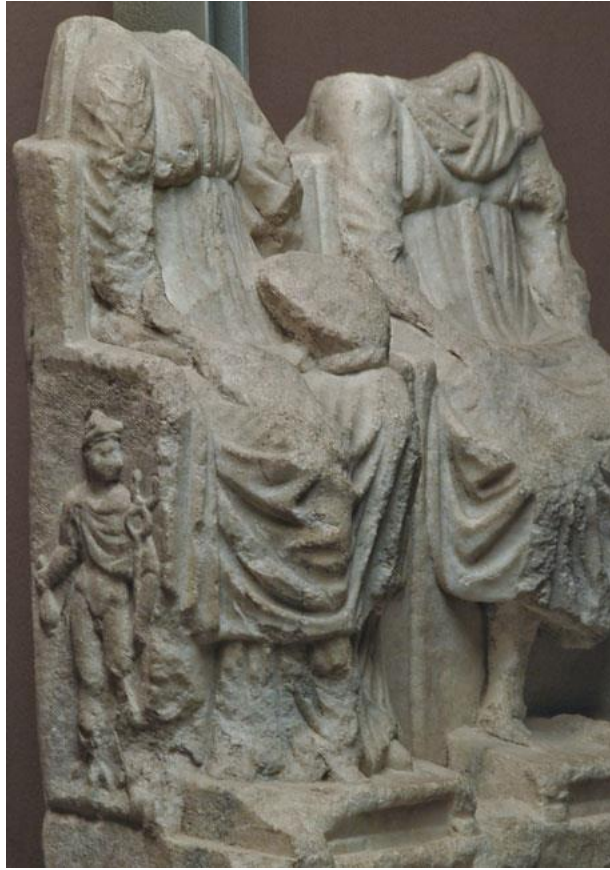

Fig. 5 b

Fig. 5 c.

Fig. 6. Representation of Proserpina (or Demeter) in an aedicula.

Fig. 7. Bronze plaque of Dis Pater and Proserpina from Băile Herculane.

Fig. 8 Bronze plaque of Proserpina from Gherla.

Fig. 9. Monumental altar dedicated to Core from the *domus procuratoris* in Sarmizegetusa.

I. LUGOSON, HOSSZÚ VAZUL PÜSPÖK BIRTOKÁBAN.

Fig. 10a. Photo of the relief of Caius Valerius Zeno in the publication of Bálint Kuzsinszky.

Fig. 10b. Drawing of the relief of Caius Valerius Zeno.

Fig. 10c.

Photograph of the relief of Caius Valerius Zeno in the album of Ion Chiricuță from 1978.

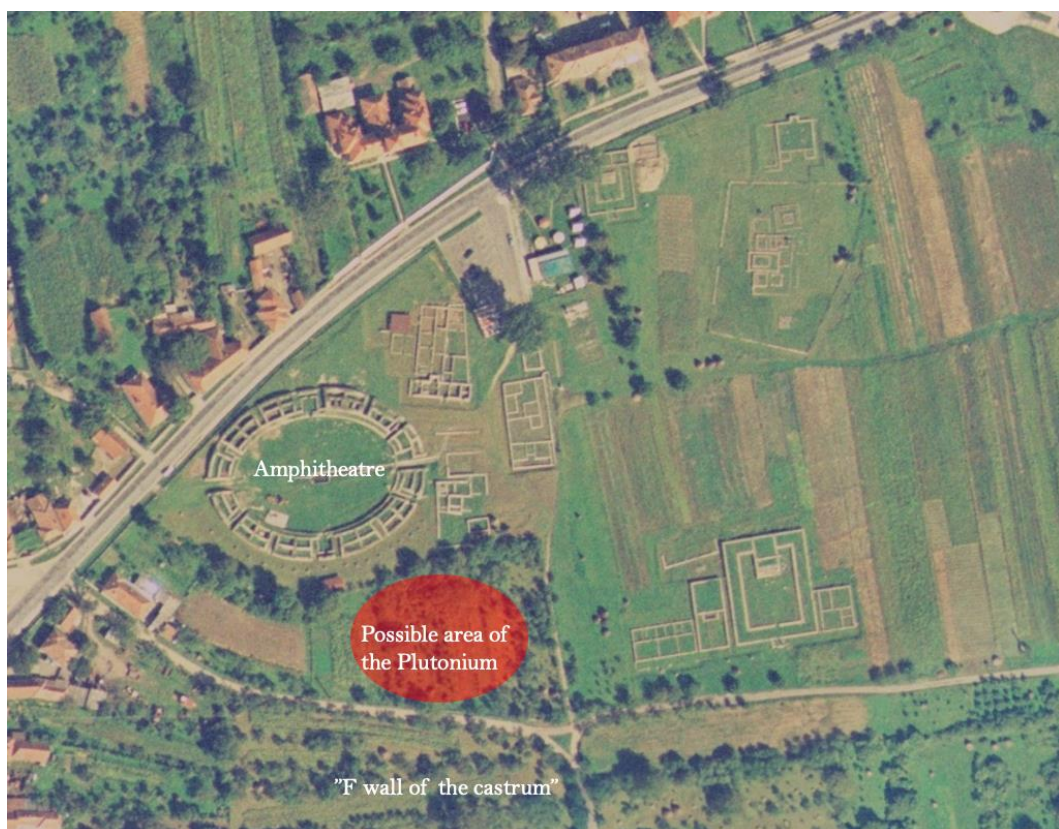

Fig. 11. Plan of colonia Sarmizegetusa with the possible area of the discovery of the four reliefs of Dis Pater and Proserpina.

O PIESĂ DEOSEBITĂ, PRESA DE ULEI DESCOPERITĂ LA VORNICENI, JUD. BOTOȘANI

Maria DIACONESCU*

Keywords: Vorniceni, Sântana de Mureș culture, oil press

Materialul ce urmează a fi prezentat a fost descoperit în situl Vorniceni-Pod Ibăneasa, județul Botoșani, dezvăluind în cursul cercetărilor o stratigrafie complexă, cu materiale diverse, din diferite perioade istorice. Stațiunea arheologică pluristratificată de aici este cunoscută în literatura de specialitate mai ales datorită descoperirilor ce privesc cultura Cucuteni, faza A-B, pentru care de altfel s-au inițiat săpăturile arheologice. Cea mai veche locuire surprinsă stratigrafic și cea mai extinsă, consistentă, s-a dovedit a fi cea cucuteniană. A doua secvență cultural cronologică aparține epocii bronzului mijlociu și târziu (Komariv și Noua), urmată de locuirea hallstattiană. În acest punct, Pod Ibăneasa, au rămas materiale ce aparțin populației carpice, sarmatice. Tot aici s-au găsit urmele locuirii culturii Sântana de Mureș - materiale ce fac subiectul articolului. În acest spațiu s-a găsit un vas de sec. VI-VII și fragmente ceramice care aparțin culturii Dridu - sec. VIII-IX, din perioada medievală și câteva urme materiale din sec. XIX-XX¹. După cum se observă, acest punct a fost un spațiu de locuire permanentă.

Pe teritoriul actualului județ Botoșani arheologii au identificat, de-a lungul timpului, un număr important de situri, specifice culturii Sântana de Mureș. După ultimul Repertoriu arheologic², aici au fost descoperite 279 de puncte aparținând acestei culturi.

Purtătorii culturii Sântana de Mureș, populații de origini diferite, legate unele de altele prin interese economice, au întemeiat la Vorniceni o așezare cu o durată relativ scurtă.

Ceramica de import sau de factură provincială romană atestă contactul cu Imperiul Roman. Această ceramică se găsește în mai toate așezările și necropolele de sec. II-III d. Chr. din afara provinciei Dacia³ și în cele aparținând purtătorilor culturii Sântana de Mureș⁴. În acest context, s-au găsit fragmente cenușii, lucrate la roată, din pastă fină, lustruite, cu fund inelar (Pl. 2/3-5) sau plat, simplu (Pl. 2/6), fragmente de amforă – în special toarte cu secțiuni ovoidală și nervuri longitudinale mediane, laterale, dispuse simetric sau nu (Pl. 1/1-4), guri de amfore (Pl. 1/8-9), fragmente de la baza unui vas din pastă bej-cărămizie (Pl.2/4). Un fragment dintr-un vas bitronconic ce a fost modelat din pastă fină, a avut drept degresanți nisip și mică. Este de culoare roșu închis, bine netezit exterior (Pl. 2/7).

Ne-au atras atenția și două fragmente de proveniență romană, de la un platou. Vasul a fost lucrat la roată, ars la roșu, dar cu miez cenușiu. Vasul a fost decorat interior cu firnis roșu. Buza vasului este îngroșată, rotunjită, aplatizată, iar la partea superioară are marginea orizontală (Pl. 1/12). Diametrul gurii vasului era de 40 de cm, grosimea pereților vasului de 1,2 cm. Vasul este asemănător cu un platou descoperit la Barboși⁵.

¹ Maria Diaconescu, *Raport de cercetare arheologică preventivă. Construirea barajului hidrotehnic pentru prevenirea inundațiilor în zona de vărsare a Ibăneșei în Jijia, Vorniceni-Pod Ibăneasa*, Botoșani, 2011.

² Octavian Liviu Șovan, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, Botoșani, 2013, p. 7.

³ Șeiva Sanie, *Importuri elenistice și romane în câteva cetăți dacice din Moldova*, în SCIV, 24, 3, 1973, p. 407-434.

⁴ Ion Ioniță, *Contribuții cu privire la cultura Sântana de Mureș* Cerneakov, în *Arheologia Moldovei*, IV, 1966, p. 206-207, fig. 13/4-5; Idem, *Așezarea de tip Sântana de Mureș de la Iași-Fabrica de cărămizi*, în *Arh. Mold.*, VII, 1969, p. 291-295, 301.

⁵ Silviu Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei*, Iași, 1981, pl. 26/1.

Piesa despre care dorim să vorbim, presa de ulei, a fost descoperită în S4, caroul 28 - 0,55 m adâncime, în apropierea locuinței cucuteniene nr. 5. Presa de ulei, ca unealtă, este specifică spațiului elenistico-roman⁶. Obiectul a fost descoperit în perfectă stare de conservare și este confecționat din gresie cu granulație mică, groasă de 2,5 cm, cu suprafața perfect plană pe ambele fețe. Roca din care este confecționat este tipică pentru nordul Moldovei. Presa poate fi pusă în legătură cu pătrunderea unor populații provenind din spațiul mediteranean, dar care au folosit roca locală pentru realizarea presei, menită să asigure necesarul de ulei pentru uz personal sau familial.

Comparativ cu preșele de ulei din spațiul mediteranean ce au dimensiuni cuprinse între 1,90 m X 1,20 m X 0,40 m⁷ cea de la Vorniceni are dimensiuni reduse. Prima față este rotundă în plan și semisferică în profil (Pl. 3/1a), cu diametrul de 60 mm și adâncimea de 15 mm. Probabil pentru o mai bună fixare a zdrobitorului s-au practicat trei adâncituri alungite pe suprafața plată a presei. A doua față, reversul, are un disc plat, rotund, delimitat printr-o bordură adâncită și un canal de scurgere a uleiului (Pl. 3/1b), la fel ca și pe prima față. Are diametrul de 84 mm și adâncimea bordurii de 2,4 mm.

Piesa despre care am discutat se dovedește a fi particulară pentru spațiul românesc, aflându-se la distanță față de cea mai apropiată descoperire similară, de aria bine conturată de difuziune a tipului în discuție. Frapează descoperirea acesteia într-o zonă oarecum aflată în afara ariei de influență a culturii romane. Cu siguranță obiectul a aparținut unui cunoscător, un utilizator al presei. Ușor de transportat, presa a fost un obiect de folosință personală, pentru care s-a folosit probabil sămânța de cânepă sau in. Acest obiect vorbește în acest context de strânsele legături existente între lumea romană și cea getică. Presa de ulei de la Vorniceni dă speranța unor noi descoperiri care vor aduce mai multă claritate într-o problemă de arheologie și istorie europeană, influența civilizatoare a Imperiului roman, atât în plan economic, cât și spiritual, fiind considerabilă pe parcursul întregii sale istorii. Astfel de vestigii arheologice capătă noi valențe pentru spațiul românesc.

Descrierea piesei e completată de desenul celor două fețe ale piesei, precum și de fotografiile aferente, de natură să faciliteze înțelegerea modului de funcționare și încadrarea tipologico-cronologică a presei. La acestea am adăugat și două schițe ale unor prese descoperite la Knidian Territorium⁸, (Pl. 3/2-3).

Prin caracteristicile de realizare – față și revers, presa de la Vorniceni poate fi considerată un *unicum* pentru spațiul românesc în acest moment.

A SPECIAL PIECE, THE OIL PRESS DISCOVERED IN VORNICENI, BOTOȘANI COUNTY

Abstract: In the article apart from the ceramic fragments specific to the Sântana de Mureș culture, a unique piece for the Romanian space is presented, an oil press, characteristic of the Hellenistic-Roman world. The piece, small in size, was used for personal or family use. It is made of small-grained sandstone, of local provenance, polished very carefully, it has two faces, with different appearance: 1.with the depression round in plan and hemispherical in profile; 2. with the flat surface. Both have an oil drain. This press certifies the connection of this area of N-E Romania with the Romanian world.

⁶ Presa de ulei a fost determinată de domnul profesor Ion Ioniță, căruia îi mulțumesc și pe această cale.

⁷ J. P. Brun, *Archeologie du vin et de l'huile dans L'Empire Roman*, Paris, 2004; Numan Tuma, *Hellenistic-Roman Wine and Olive Oil Presses from the Knidian Territorium (Burgaz)*, în *Anatolia Antiqua*, XXVIII, 2020, p. 47-67, fig. 16-17; Artemis Karnava, Erofil Kolias, Evi Margaritis, *A classical/ Hellenistic Oil Pressing Installation*, în *Foto-Vroskopos, Keos*, în *Olive oil and Wine production in Eastern Mediterranean during antiquity*, *International Symposium Proceedings*, 17-19 nov. 2011, Urla-Turkey, Izmir 2015, p. 107-124.

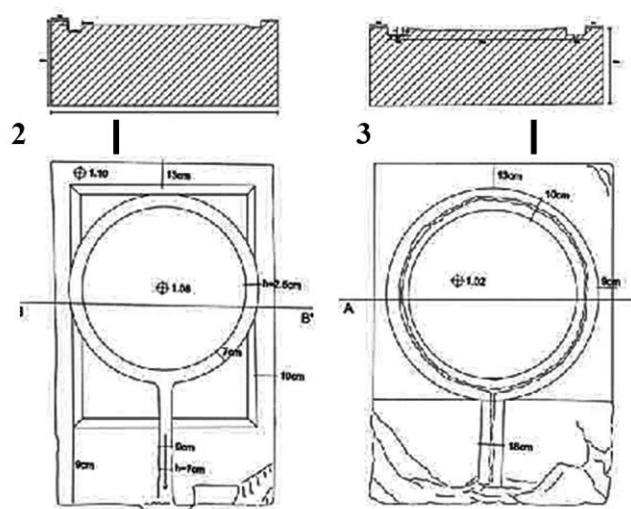
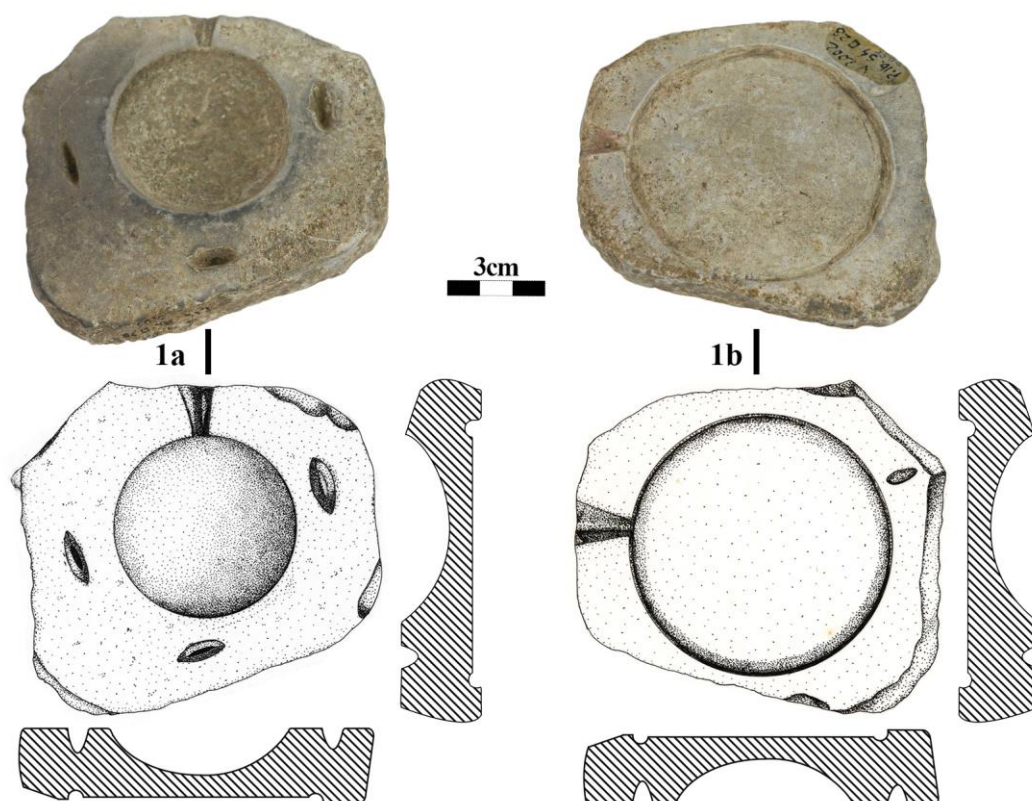
⁸ Numan Tuna, *Hellenistic-Roman Wine and Olive Oil Presses from the Knidian Territorium*, în *Anatolia Antiqua* XXVIII, 2020, p. 47-67, fig. 16-17.

Planşa 1.

Planşa 2.

Planşa 3.

O AȘEZARE CU URME DE LOCUIRE DIN *HALLTATT*-UL TÂRZIU ȘI PERIOADA DE ÎNCEPUT A EPOCII MIGRAȚIILOR, DESCOPERITĂ LA CUCONEȘTII VECHI (COM. CUCONEȘTII NOI, RAIONUL EDINET)

Vlad VORNIC*, Sergiu MATVEEV**, Sergiu POPOVICI***, Igor DIMOV****

Keywords: *settlement, traces of habitation, Late Hallstatt, migration era*

Una dintre microzonele bazinului Prutului Mijlociu relativ bine cercetate din punct de vedere arheologic este cea de pe malul stâng al lacului de acumulare Costești-Stânca. Primele cercetări perieghetice în zona viitorului mare lac de pe râul Prut au fost efectuate în anii '20 – '30 ai secolului trecut de Nicolae Moroșan, care a descoperit o serie de stațiuni paleolitice și situri eneolitice, dintre care se remarcă așezarea fortificată aparținând culturii Cucuteni-Trypillia de la Cuconeștii Vechi - *Stânca lui Harascu*¹. Recunoașteri arheologice amănunțite în această microregiune au fost întreprinse și în anii 1950 de către Nicolae Chetraru și Pavel Bârnea, care au identificat mai multe situri arheologice datând din diferite epoci istorice, dintre care se evidențiază grotă de la Duruitoarea Veche, cu urme de viață umană din paleolitic, eneolitic, bronzul timpuriu, epoca antică târzie și din evul mediu târziu². Începând cu anul 1958 și până în anul 1973, această celebră grotă și alte stațiuni paleolitice, cum este *Costești I*, au fost cercetate și prin săpături arheologice, sistematice sau de salvare.³

Cu ocazia lucrărilor de construcție a hidrocentralei Costești-Stânca, pe parcursul anilor 1973-1976, în raza câtorva localități situate de-a lungul malului stâng al râului Prut, de la Costești, la sud, și până la Corpaci, la nord, au fost efectuate de diferite echipe de specialiști ample cercetări arheologice de salvare⁴. Drept rezultat, au fost investigate complet sau parțial peste 50 de situri arheologice, majoritatea reprezentate de movile funerare, soldate cu descoperiri deosebit de importante pentru arheologia preistorică și antică a spațiului carpato-nistean. Datele și materialele obținute prin aceste investigații de anvergură au fost în cea mai

* Agenția Națională Arheologică (Republica Moldova), vornic.vlad@yahoo.com.

** Universitatea de Stat din Moldova (Republica Moldova), sssmatveev@yahoo.com.

*** Agenția Națională Arheologică (Republica Moldova), sergiupopovici1986@gmail.com.

**** Agenția Națională Arheologică (Republica Moldova).

¹ N.N. Moroșan, *Contribuțiuni la cunoașterea Paleoliticului din Moldova de Nord. Malurile Prutului*. Academia Română. Mem. Sec. Șt. T. IX, mem. 7 (București 1927); N.N. Moroșan, *Noi contribuțiuni preistorice asupra Basarabiei de Nord*. Academia Română. Mem. Sec. Șt. Seria III, T. VI, mem. 1 (București 1929); V.I. Markevič, *s.Starye Kukoneșty* in: N.A. Demčenko (edit.), *Svod pamjatnikov istorii i kul'tury MSSR. Severnaja zona*. Maket (Kișinev 1987), p. 342-343.

² N.A. Ketraru, *Paleolitičeskaja stojanka v grote Starye Duruityory (Predvaritel'naja informacia)* in: *Kratkie Soobščeniia Instituta Archeologii*, vyp. 105 (Moskva 1965), p. 79-85. N.A. Ketraru, *Pamjatniki epoch paleolita i mezolita. Archeologhičeskaja karta Moldavskoj SSSR*, vyp. 1 (Kișinev p. 1973), 79-81; N.A. Ketraru, *Stojanka Starye Duruityory* in: Demčenko, N.A. (edit.), *Svod pamjatnikov istorii i kul'tury Moldavskoj SSSR. Severnaja zona*. Maket (Kișinev 1987), p. 624-626.

³ *Ibidem*.

⁴ V.A. Dergacev, *Materialy raskopok archeologičeskoj ekspedicii na srednem Prute (1975-1976 gg.)* (Kișinev 1982), p. 3.

mare parte publicate în multiple articole și monografii.⁵ Unele vestigii însă, cum sunt cele descoperite în așezarea Cucuteni-Trypillia de la Cuconeștii Vechi-*Stânca lui Harascu*, au fost valorificate doar parțial⁶, urmând încă a fi prelucrate și introduse integral în circuitul științific.

Cu toate aceste numeroase și valoroase descoperiri realizate în perioada sovietică, potențialul arheologic al microregiunii de pe malul estic al lacului de acumulare Costești-Stânca este departe de a fi epuizat, existând și obiective arheologice parțial distruse care se impun a fi cercetate urgent prin săpături de salvare. Unul dintre aceste situri arheologice îl constituie așezarea cu urme de locuire din *Hallstatt*-ul târziu și perioada de început a epocii migrațiilor de la Cuconeștii Vechi (com. Cuconeștii Noi, raionul Edineț), semnalată recent și asupra căreia ne vom opri în articolul de față.

În data de 21 iunie 2023, la Agenția Națională Arheologică a parvenit informația precum că dl. Jacek Ludwiczak, director tehnic la Fabrica de zahăr din or. Cupcini, ar fi descoperit la Cuconeștii Vechi (com. Cuconeștii Noi, raionul Edineț) mai multe materiale ceramice, printre care și câteva bucăți de la o amforă romană. În urma unei discuții telefonice avute imediat cu dl Ludwiczak, ne-au fost transmise și câteva fotografii realizate la fața șocului, inclusiv imagini cu fragmentele de amforă romană aflate *in situ*. Ulterior, semnatarii acestor rânduri am efectuat o deplasare la Cupcini pentru a ne documenta și recupera vestigiile descoperite de dl. Ludwiczak, aflând că în același loc, pe lângă o bogată colecție de ceramică lucrată cu mâna și la roată, s-a mai găsit și un pahar de sticlă fragmentar.

Punctul respectiv, care reprezintă un nou sit arheologic stratificat cu resturi de locuire umană din prima epocă a fierului și din perioada romană târzie, marcat de noi în continuarea celor cunoscute până acum *Cuconeștii Vechi XIV*, se află pe malul stâng al râului Prut, la distanța de 0,8 km spre nord de localitatea pe cale de dispariție Cuconeștii Vechi și la circa 3 km spre vest de marginea sud-vestică a satului Cuconeștii Noi (fig. 1, 1). Actualmente, acest loc este acoperit de râul Prut, vestigiile arheologice fiind adunate în vara anului 2022, când era vreme secetoasă și apa râului Prut mult retrasă (fig. 1, 2-4). După cum bine se cunoaște, însă, ridicarea apei Prutului din această zonă de datorează construirii barajului lacului de acumulare Costești-Stânca în deceniul opt al secolului trecut, înainte vreme albia râului și chiar peisajul acestui loc prezentându-se diferit.

Materialele arheologice au fost recuperate de pe un teren ușor înclinat spre apa Prutului, având o suprafață de circa 1,5 ha, care, după toate probabilitățile, constituie doar o porțiune din întreaga arie a sitului. Lotul ceramic prelucrat de noi cuprinde peste 300 de

⁵ N. A. Ketraru, P. A. Nikolaeva, N. L. Podolskij, V. A. Safronov, *Kurgany u s. Starye Kukoneșty Edineckogo rajona MSSR* in: *Archeologičeskie Otkrytia v 1974 g.* (Moskva 1975), p. 438; E. A. Rikman, V. I. Grosu, *Rabota Kostetskij (Černjachovskij) ekspedicii*. In: *Archeologičeskie Otkrytia v 1974 g.* (Moskva 1975), p. 445; V.S. Titov, *Otkrytie novoj kul'tury rannej bronzy v Moldavii* in: *Archeologičeskie Otkrytia v 1974 g.* (Moskva 1975), p. 447; E.K. Cernys, T. A. Popova, *Itogi rabot Moldavskoj ekspedicii*. In: *Archeologičeskie Otkrytia v 1974 g.* (Moskva 1975), p. 450; I. A. Borziak, *Raskopki mnogoslojnoj stojanki Korpač-mys* in: *Archeologičeskie Otkrytia v 1975 g.* (Moskva 1976), p. 468; G. V. Grigorieva, E. V. Pavlova, *Raskopki mnogoslojnoj stojanki Korpač na Prute* in: *Archeologičeskie Otkrytia v 1975 g.* (Moskva 1976), p. 469; N. A. Nikolaeva, V.A. Safronov, *Kurgany u s. Dumjany Ryskanskogo rajona* in: *Archeologičeskie Otkrytia v 1975 g.* (Moskva 1976), p. 472; E. A. Rikman, V. I. Grosu, *Selišče černjachovskoj kul'tury Korpač* in: *Archeologičeskie Otkrytia v 1975 g.* (Moskva 1976), p. 475; I.A. Borziak, N. A. Ketraru, *Raskopki na verchnepaleolitičeskoj stojanke Korpač-mys* in: *Archeologičeskie Otkrytia v 1976 g.* (Moskva 1977), p. 452; G. V. Grigorieva, N. A. Ketraru, *Raskopki mnogoslojnoj paleolitičeskoj stojanki Korpač* in: *Archeologičeskie Otkrytia v 1976 g.* (Moskva 1977), p. 453; V.I. Grosu, *Kurgany u s. Korpač. Edineckogo rajona*. In: *Archeologičeskie Otkrytia v 1976 g.* (Moskva 1977), p. 454; E. A. Rikman, *Poselenie černjachovskoj kul'tury Korpač*. In: *Archeologičeskie Otkrytia v 1976 g.* (Moskva 1977), p. 458; V. A. Dergacev, *Ranneskijskoe pogrebenie na srednem Prute* in: *Sovetskaja Archeologija*, 3, 1979, p. 239-241; V.I. Grosu, *Sarmatskij kurgan u s. Korpač*. In: *Sovetskaja Archeologija*, 2, 1979, p. 250-255; V. A. Dergacev, *Materialy raskopok archeologičeskoj ekspedicii na srednem Prute (1975-1976 gg.)* (Kișinev 1982). V. I. Grosu, *Sarmatskie pamjatniki srednego Poprut'a* in: *Archeologičeskie Issledovanija v Moldavii v 1983 g.* (Kișinev 1988), p. 79-91.

⁶ V. Marchevici, *Așezarea cucuteniană Stânca lui Harascu* în: *Tyragetia, IV-V* (Chișinău 1997), p. 81-94.

fragmente provenite de la vase lucrate cu mâna și la roată, la care se adaugă și partea inferioară a unui pahar de sticlă. Pe baza fotografiilor primite de la dl Ludwiczak, am putut stabili clar că pe suprafața sitului arheologic, în afară de cioburi, se mai găseau numeroase oase de animale, pietre și bucăți de lut ars.

Ceramica lucrată cu mâna este mai puțină, fiind recuperate circa 30 de cioburi de mărimi diferite. Majoritatea absolută, dacă nu chiar totalitatea acestor fragmente sunt de atribuit unui nivel de locuire databil în perioada Hallstatt-ului târziu (sec. VII-VI î.Hr.), care însă deocamdată este mai dificil de determinat din punct de vedere cultural și cronologic. Olăria lucrată cu mâna atribuită așezării din prima epocă a fierului cuprinde categorii diferite, unele vase fiind modelate din pastă grosieră cu multă șamotă în textură, iar altele – dintr-o pastă mai fină, fără să aibă însă suprafața lustruită. Arderea este deficitară și neuniformă, iar recipientele prezintă culori diferite, variind de la cărămizie la brun, cenușie-cafenie ori cenușie-închisă.

Dintre cioburile mai caracteristice, menționăm în primul rând un fragment din partea superioară a unui vas de tip borcan, având corpul înalt, aproximativ vertical în partea superioară, cu diametrul gurii de circa 14 cm, marginea ușor evazată prevăzută cu creștături, iar imediat sub buză – cu un șir de perforații și un brâu alveolat (fig. 2, 6). Așa cum au remarcat unii cercetători, brâul alveolat suprapus de un șir de orificii, dispus nemijlocit sub marginea vasului, reprezintă una din particularitățile specifice ale ornamentației ceramicii de uz comun a grupului podolian de vest, acest tip de decor fiind caracteristic și pentru vasele de tip borcan din zona de silvostepă din dreapta Niprului de Mijloc din perioada scitică timpurie (secolele VII-VI î.e.n.).⁷ Mai recent, însă, oale sau vase de tip borcan decorate sub margine cu perforții și brâuri alveolate au fost atestate și în așezarea hallstattiană târzie de la Buzduganii de Jos (com. Valea Mare, raionul Ungheni)⁸, situată pe malul stâng al Prutului Mijlociu, la distanța de circa 100 km spre sud de Cuconeștii Vechi. Este interesant de consemnat că la Buzduganii de Jos a fost descoperit și un fragment de oală, cu marginea evazată, ornamentată pe latura exterioară cu un șir de alveole dispuse oblic, sub care urmează un rând de împunsături adânci, aplicate din exterior, iar mai jos – un brâu alveolat⁹. Autorii săpăturilor de la Buzduganii de Jos au datat resturile de locuire din prima epocă a fierului la care ne referim între mijlocul sec. VII și ultimul sfert al sec. VI î.Hr.¹⁰.

În afară de fragmentul de oală prezentat mai sus, doar două cioburi de vase lucrate cu mâna recuperate din situl *Cuconeștii Vechi XIV* mai prezintă ornamentație. Un fragment provine din corpul puțin bombat al unui chiup de dimensiuni mari, cu pereții groși lucrat dintr-o pastă grosieră, având ca decor pe umeri un brâu alveolat dispus orizontal (fig. 3, 3). Așa cum dovedesc numeroasele descoperiri arheologice, acest tip de vas prevăzut cu asemenea ornament a avut o largă circulație în epoca fierului și perioada romană în regiunile dunărene și nord-vest pontice, fără să constituie un element de datare precisă. Un alt ciob provine de la gâtul înalt al unui vas cu pereții groși, decorat cu șanțuri orizontale ușor lustruite (fig. 2, 4). După câte se pare, fragmentul respectiv aparține unui chiup bitronconic care se dezvoltă din vasele *de tip Villanova*, frecvent întâlnite în siturile datând din perioadele timpurie și mijlocie ale primei epoci a fierului.

Unor oale lipsite de ornament aparțin câteva fragmente din partea superioară a unor vase, dintre care unele prezintă corpul bombat și marginea evazată, scundă (fig. 2, 9) sau mai înaltă (fig. 2, 7), iar altele au partea superioară quasi-verticală și marginea ușor răsfântă (fig. 2, 8). O altă formă ceramică documentată în situl nou-descoperit de la Cuconeștii Vechi este vasul *de tip sac*. Unor asemenea recipiente înalte de diferite dimensiuni, cu partea superioară

⁷ Oleg Levițchi, *Necropola tumulară hallstattiană târzie Trinca "Drumul Feteștilor"* (Iași 2006) p. 84.

⁸ I. Tentiuc, Al. Levinschi, *Cercetările arheologice de la Buzduganii de Jos, Ungheni, pe Valea Țuțorei, din anul 2008 în: Pyretus III-IV, 2017, 5-24.*

⁹ *Ibidem*, p. 11-12, fig. 3/3.

¹⁰ *Ibidem*, p. 21.

cilindrică sau tronconică și cu marginea puțin subțiată, aparțin cel puțin trei fragmente ceramice (fig. 2, 5; 3, 1, 2). Din asortimentul ceramicii lucrate cu mâna nu lipsesc nici străchinile de mari dimensiuni, dintre care unele aveau marginea arcuită spre interior (fig. 2, 1, 2), iar altele prezentau buza ușor îngroșată, evazată (fig. 2, 3). Tot de la străchini par să provină și cele două fragmente de funduri de vase lucrate cu mâna, care prezintă baza plată și pereții puternic evazați (fig. 2, 10, 11).

Prin caracteristicile pe care le prezintă, ceramica lucrată cu mâna descoperită în situl *Cuconeștii Vechi XIV* se atribuie unui orizont cultural hallstattian târziu, databil în sec. VII-VI î. Hr. Că aparține așezarea grupului podolian de vest sau aspectului cultural de *tip Buzdugani*, definit mai recent, momentan este mai dificil de stabilit, problema respectivă, împreună cu alte întrebări importante care vizează această locuire din prima epocă fierului de pe malul stâng al Prutului de Mijloc, urmând a fi clarificate de cercetările viitoare.

Ceramica lucrată la roată descoperită recent la *Cuconeștii Vechi* și care este mult mai numeroasă, aparține, fără excepție, unei așezări de tip Sântana de Mureș-Černjachov din sec. IV d. Hr. Această olărie cuprinde următoarele categorii: a) vase lucrate la roată din pastă fină; b) recipiente lucrate la roată din pastă zgrunțuroasă și c) vase romane de import.

Cantitativ și tipologic cel mai bine reprezentată este ceramica lucrată la roată din pastă fină. Forma mai frecvent întâlnită în cadrul acestei categorii ceramice este castronul bitronconic, care apare în diferite variante (fig. 4, 2-4, 6; 5, 1, 3; 6, 5, 7). Uneori, castroanele de formă bitronconică sunt ornamentate cu diferite motive executate în relief și în tehnica lustrului. Elementele ornamentate mai des întâlnite sunt brăul în relief, pragul și linia lustruită, aplicate toate pe partea superioară a corpului (fig. 4, 4; 5, 3; 6, 5, 7). Dintre toate castroanele bitronconice se evidențiază un exemplar, care, pe lângă două linii orizontale aplicate pe partea superioară a corpului, prezintă pe diametrul maxim un șir de fațete lenticulare (fig. 6, 8). Castroanele decorate pe umăr cu fațete lenticulare se întâlnesc mai rar în așezările și necropolele culturii Sântana de Mureș, dar nu lipsesc. Dintre analogiile mai apropiate, menționăm cele patru castroane de la Budești, dintre care un exemplar este de tipul cu trei torți¹¹. Un alt tip de castron relativ des atestat este cel de formă generală tronconică, cu umerii ridicați și marginea puternic răsfrântă (fig. 5, 6-9), aceste vase fiind lipsite, în general, de ornamentație.

Din formele caracteristice ceramicii lucrate la roată din pastă fină fac parte și cămile, adică recipientele cu o toartă care erau utilizate pentru păstrat și turnat lichide sau pentru băut. Această formă specifică ceramicii fine este reprezentată prin câteva fragmente semnificative din partea superioară a vaselor și prin torți. Unele căni erau scunde, cu corpul bitronconic, gâtul slab evidențiat, gura largă, marginea evazată și cu toarta prinsă de umăr și gât (fig. 5, 2), iar altele – erau înalte, cu gâtul relativ larg, prevăzut cu o nervură în zona de prindere a torții, marginea ușor răsfrântă și corpul sferoidal, piriform sau bitronconic (fig. 5, 4). Torțile erau fie din bandă lată, prevăzute cu o șanțuire largă (fig. 5, 2, 4) sau cu mai multe caneluri longitudinale (fig. 4, 9), fie circulare în secțiune (fig. 5, 5).

Tot din pastă fină au fost lucrate și unele oale sau vase de provizii. Oalele sunt reprezentate prin câteva cioburi semnificative, pe baza cărora am putut stabili că recipientele aveau copul bombat, sferoidal sau piriform, și marginea ușor evazată (fig. 4, 5; 6, 3, 11). De la vase de *tip dolia* provin câteva fragmente de pereți groși și unul din partea superioară a unui recipient cu gura largă și marginea puternic răsfrântă în exterior (fig. 6, 2). De la un vas de provizii de dimensiuni mai mici sau de la un castron mare ar putea proveni un fragment cu marginea dreaptă îngroșată, prevăzută pe latura superioară cu o canelură (fig. 6, 12)

Bine reprezentată în așezarea din sec. IV d. Hr. *Cuconeștii Vechi XIV* este și categoria ceramică confecționată din pastă zgrunțuroasă. Repertoriul formelor acestei olării se dovedește a fi destul de variat, incluzând oale sau borcane, castroane, vase de provizii și

¹¹ V. Vornic, *Așezarea și necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Budești* (Chișinău 2006), p. 227, fig. 43, 2; 44, 9; 82, 9; 87, 8.

amforete (?). Forma cel mai frecvent întâlnită este oala, care, în funcție de mărime și profil, cuprinde mai multe tipuri și variante (fig. 3, 5-12; 7, 2-6; 8, 4-7). Drept decor, unele dintre oale prezintă la baza gâtului sau pe umăr benzi de linii incizate (fig. 3, 8; 7, 5). Un loc distinct printre oalele din pastă zgrunțuroasă, care au fost arse toate reducător, îl ocupă un fragment de vas din pastă nisipoasă de culoare gălbuie-cărmizie, care este posibil să fi obținut această culoare în urma unei arderi secundare. Oala respectivă avea marginea ușor îngroșată, răsfântă în exterior, și corpul bombat, decorat pe umăr cu trei linii incizate, dispuse la o anumită distanță una de alta (fig. 9, 2). Un alt tip de vas documentat în așezarea din perioada migrației goșilor de la Cuconești Vechi este castronul de formă generală tronconică, cu umărul ridicat și marginea evazată, ușor îngroșată (fig. 6, 2). Tot unui castron, dar de un tip mai deosebit, ar putea aparține un fragment de recipient cu partea superioară înaltă, aproape verticală, prevăzută cu o nervură și cu marginea dreaptă (fig. 3, 4). Vasele de provizii se înscriu, de asemenea, printre formele caracteristice ale olăriei lucrate la roată din pastă zgrunțuroasă, numărul cioburilor recuperate provenind de la astfel de vase fiind relativ mare. Dispunem de mai multe fragmente de pereți, dintre care unul decorat cu un brâu în relief alveolat (fig. 8, 6), de câteva buze îngroșate (fig. 7, 9; 8, 1) sau lățite spre interior și exterior (fig. 7, 1) și de două funduri, dintre care unul cu baza plată (fig. 7, 7), iar altul prevăzut cu suport inelar (fig. 7, 10), aparținând unor *dolia* (fig. 6, 8). Vasele cu torți sau amforetele apar rar. Posedăm un singur fragment de toartă din bandă cu șanțuri largi pe ambele fețe, provenind de la un asemenea recipient (6, 4).

O categorie importantă este și ceramica romană de import, care constituie circa 10 % din totalul cioburilor recuperate. Marea majoritate a fragmentelor provine de la recipiente de transport, adică amfore de diferite tipuri și amforete, iar câteva cioburi aparțin unor vase de uz comun (câni și castroane).

Din întregul material ceramic se evidențiază câteva bucăți mari de la o amforă de culoare gălbuie, lucrată la roată din pastă nisipoasă, cu corpul quasi-cilindric, decorat cu caneluri orizontale, având diametrul maxim de circa 35 cm și înălțimea păstrată de 38 cm (fig. 11). După toate probabilitățile, recipientul respectiv aparține tipului de amfore romane cu gât scund și larg, cilindric sau ușor tronconic, torți scurte neprofilate, corp cilindro-ovoidal și fund rotunjit, terminat printr-un manșon sau printr-o proeminență, cunoscut în literatura de specialitate drept *Robinson M 273*¹², numit uneori și *tip Jagnjatin*¹³ sau *tip burduf*¹⁴. Tipul acesta de amfore cuprinde câteva variante, care se deosebesc prin dimensiuni, formă, decor, textura pastei și nuanța de culoare, după cum au menționat mai mulți specialiști¹⁵. Analogii numeroase pentru amfora de la Cuconești Vechi se găsesc în diferite așezări și necropole aparținând culturii Sântana de Mureș-Černjachov¹⁶, cele mai apropiate corespondențe din punct de vedere geografic și tipologic fiind cunoscute din descoperirile de la Mihălășeni¹⁷, Briceni¹⁸, Sobari¹⁹ Petrești²⁰ și Iași-Nicolina²¹. Din punct de vedere cronologic, amforele de

¹² H. Robinson, *The Athenian Agora. Pottery of the Roman period* (Princeton 1959), pl. 29, M 273.

¹³ E. M. Machno, *Poselennja kul'turi „poliv pochovani” na Pivnično-Zachidnomu Pravoberežzi* în: AP USSR, T. 1, 1949, p. 153-175, tabl. II, 7; B.V. Magomedov, *Černjachovskaja kul'tura. Problema etnosa* (Lublin), p. 62.

¹⁴ M. Bucvală, *Descoperiri în zona suburbană a Tomisului* în: Pontica, III, 1970, 201.203; D. Paraschiv, *Amfore romane și romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I-VII p.Chr.)* (Iași 2006), p. 103, pl. 29, 91-95; C. Croitoru, *Amfore cu corpul în formă de „burduf” descoperite în mediul Sântana dintre Carpați și Prut* în: Acta Musei Tutovensis, IV, 2009, p. 29.

¹⁵ Kurceatov, V. Vornic, *Un mormânt cu amforă romană din necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Petrești (r. Ungheni)* în: Tyrageia XIV, 2005/92; D. Paraschiv, op. cit., p. 103-104.

¹⁶ L. Ciobanu, *Două amfore romane inedite din colecțiile Muzeului Național de Arheologie și Istorie a Moldovei*. În: Revista Arheologică, serie nouă, vol. V, nr. 1, 2010, 163-164.

¹⁷ O.L. Șovan, *Necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Mihălășeni (județul Botoșani)* (Târgoviște 2005), 46, 47, 115, 116, 131, 141, 178, 179, pl. 65, 4; 210, 8; 245A, 1; 275, 47).

¹⁸ L. Ciobanu, op. cit., p. 163-164, fig. 1, 2.

tip Robinson M 273 se încadrează în sec. IV și în prima jumătate a veacului următor²², în complexele culturii Sântana de Mureș-Černjachov, ele fiind date preponderent în a doua jumătate a sec. IV d. Hr. Este interesant de remarcat că în marea necropolă de la Mihălășeni, pentru care a fost realizată o cronologie internă destul de riguroasă, amforele de *tip Robinson M 273*, incluse de O.L. Șovan în *tipul 1*, se datează toate în faza III de evoluție a complexului, plasată în ultima treime a sec. IV d. Hr.²³

Celelalte fragmente de amfore descoperite în așezarea *Cuconeștii Vechi XIV* provin de la recipiente de tipuri diferite. Mai bine reprezentată este categoria de amfore cu gâtul îngust, lucrate din pastă nisipoasă, de culoare alburie sau roz-gălbui (fig. 9, 5-7, 9-10, 12). Unele dintre aceste cioburi, cum este un picioruș pe suport inelar (fig. 9, 12), aparțin *tipului D* de amfore după tipologia lui D. Šelov, cu date în sec. III d. Hr. și la începutul veacului următor²⁴, alte fragmente (fig. 9, 9) putând proveni și de la exemplare de *tip F*, după aceeași clasificare, încadrat în sec. IV d. Hr.²⁵

Trei fragmente de torți, oval-alungite în secțiune, prevăzute cu câte trei șanțuri largi pe latura exterioară, provin de la amfore de culoare roșietică, cu particule albe, negre și de altă culoare în textură. Pe baza unui fragment mai semnificativ, care păstrează și un rest de gât, s-a putut stabili că amfora de la care provine acest ciob avea gâtul îngust și torțile frânte, puțin supraînălțate. După toate aparențele, aceste fragmente de torți provin de la amfore de *tip Forlimpopoli*, identificat și documentat mai recent în complexele culturii Sântana de Mureș-Černjachov. Centrul de producție al amforelor de acest tip se găsea în zona orașului actual Forlimpopoli din nordul Italiei, unde în anul 1978 au fost descoperite cuptoare în care se ardeau aceste amfore, precum și numeroase gropi cu vase rebutate²⁶.

Folosite mai ales pentru transportul vinului, amforele de *tip Forlimpopoli*, care includ mai multe variante, au avut o largă circulație începând cu sfârșitul sec. I d. Hr. și până la începutul sec. IV d. Hr. Pe lângă diferite regiuni ale Italiei, acest tip de amfore a mai fost documentat în numeroase centre antice din zona mediteraneeană, nordul Africii, în provinciile romane Pannonia, Dacia și Moesia Superior și Inferior, precum și în unele orașe nord-pontice, cum ar fi Tanais²⁷. În regiunile carpato-nistrene, în medii culturale diferite, amfore de *tip Forlimpopoli* au fost descoperite la Komariv²⁸, Čaus²⁹, Braniște-Nemțișor³⁰ și Polocin³¹, iar

¹⁹ E.A. Rikman, *Poselenie pervych stoletij našej ery Sobari v Moldavii*. In: Sovetskaja Archeologija, 2, 1970, 187, ris. 6, 1.

²⁰ S. Kurceatov, V. Vornic, *op. cit.*, p. 92.

²¹ I. Ioniță, *Mărturii milenare în vatra Iașilor*. In: Fortus. Un deceniu în universul muncii și creației tehnice românești (Iași 1986), p. 78, fig. 25, 1.

²² A. Opaț, *Aspecte ale vieții economice din Provincia Scythia (sec. IV – VI p. Ch.)* (București 1996), p. 60-63, tipurile C II-1, C III-2 și F X; Kurceatov, Vornic, *op. cit.*, p. 93; L. Ciobanu, *op. cit.*, p. 163-164.

²³ O.L. Șovan, *op. cit.*, p. 178, 186, pl. 387.

²⁴ D. B. Šelov, *Uzkogorlye svetloglinjanye amfory pervych vekov našej ery: klasifikacija i chronologija*. In: Kratkie Soobščenia Instituta Archeologii, vyp. 156, 1978, p. 19-20; A. A. Vasil'ev, A. N. Dzigovskij, *Ešče raz k chronologii pozdnejšich sarmatskich drevnostej Budžaka*. In: Stratum plus, 4, 2001-2002, 313-317; V. Vornic, *op. cit.* p. 231.

²⁵ D. B. Šelov, *op. cit.*, p. 19-20; V. Vornic, *op. cit.* p. 231-232.

²⁶ T. Aldini, *Anfore foropopiliens*. In: Archeologia Classica, XXX, 1978, p. 236-245. S. Didenko, *Amfory tipa Forlimpopoli v Severnom Pričernomorii*. In: Eminak, 4, 2016, p. 242-243; S. Didenko, *Novye dannye o nachodkach rimskih amfor v černjachovskoj kul'ture*. In: Drinovski sbornik, X, 2017, p. 25-32.

²⁷ S. Didenko, *Novye dannye...*, p. 27-28; S.A. Naumenko, *Amfory iz zakrytych kompleksov Tanaisa serediny III v. n.e.*. In: Pervaja Abchazskaja meždunarodnaja archeologičeskaja konferencia: materialy (Suchum 2006), p. 266; Ș. Honcu, *Un nou tip de amforă atestat în Barbaricum-ul de la est de Carpați. Amfora de tip Forlimpopoli descoperită la Polocin*. In: Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare, 4, 2022, p. 311-318.

²⁸ S. Didenko, *op. cit.*, p. 242-256.

²⁹ A. V. Simonenko, *Rimskij import u sarmatov Severnogo Pričernomor'a* (Sankt-Peterburg 2011), p. 147-148, ris. 88, 5; 89.

mai recent și în situl stratificat *Calfa I - Cetățuie* de pe teritoriul localității Varnița (raionul Anenii Noi)³². După câte se pare, acest tip de amforă apare și în așezarea Sântana de Mureș-Černjachov de la Budești, unor asemenea recipiente putând aparține fragmentele de amfore lucrate din pastă roșietică, cu particule negre și albe în textură, incluse de noi în *tipul 5*³³. Este interesant de menționat că, după cum arată cercetările mai recente, în faimoasa așezare din perioada romană târzie de pe malul drept al Nistrului Superior de la Komariv, unde au fost descoperite un atelier de sticlărie și construcții din piatră și cărămidă cu acoperiș de țiglă de factură romană³⁴, amforele de *tip Forlimpopoli* constituie circa 90 % din întreg materialul amforic recoltat, fiind date în cursul sec. III și la începutul sec. IV d. Hr.³⁵

Alte câteva fragmente de amfore de culoare roșietică (fig. 9, 2, 3, 8, 11; 10, 1, 6) recuperate din așezarea culturii Sântana de Mureș-Černjachov de la Cuconești Vechi, în stadiul actual de cercetare și de cunoaștere, sunt mai dificil sau chiar imposibil de determinat tipologic. Menționăm mai întâi un ciob reutilizat de fund rotunjit terminat printr-o proeminență perforată, provenind probabil de la o amforă fracționară de *tip Robinson M 273*. Un fragment de toartă masivă, ruptă din zona gâtului, provine de la o amforă de mari dimensiuni cu gura largă, lucrată dintr-o pastă având ca ingrediente particule de calcar în compoziție, care se atribuie probabil *tipului Zeest 100*, datat în cursul sec. IV d. Hr. sau, mai curând, în a doua jumătate a sec. IV și în prima jumătate a secolului următor³⁶. În sfârșit, interesante sunt și două fragmente din partea superioară a gâtului unor amfore, lucrate dintr-o pastă mai fină, cu nisip mărunț în compoziție, având formă tronconică, marginea puțin evazată, cu buza de formă triunghiulară (fig. 9, 3, 4), pentru care deocamdată nu cunoaștem analogii în complexe culturale Sântana de Mureș-Černjachov.

Față de amfore, care erau utilizate ca ambalaje pentru transportarea și păstrarea diferitelor mărfuri, în special a produselor lichide, cum erau vinul, uleiul de măsline și sosul de pește, vasele de uz comun romane sunt mult mai puține în situl *Cuconești Vechi XIV*, de altfel, ca și în marea majoritate a așezărilor din *barbaricum*-ul sud-est-european datate în perioada romană târzie. Dintre fragmentele caracteristice se remarcă un fund pe suport inelar de la un vas lucrat la roată din pastă fină cărămizie, prevăzut în centru cu o perforație circulară (fig. 9, 13). Ciobul respectiv, care provine de la un castron sau cană, a fost perforat și lustruit pentru a fi refolosit probabil ca greutate la fusul de tors ori, mai curând, la plasa de pescuit. De asemenea, menționăm un fragment de toartă lungă, ovală în secțiune (fig. 10, 7), care aparținea, probabil, unei căni înalte lucrate la roată din pastă fină cărămizie.

Indubitabil, dintre toate materialele arheologice recoltate de pe suprafața sitului stratificat *Cuconești Vechi XIV* se evidențiază partea inferioară a unui pahar de sticlă (fig. 10, 8), care aparține cu certitudine aceluiași orizont cultural Sântana de Mureș-Černjachov din perioada migrației goților, ca și toată ceramica lucrată la roată prezentată mai sus. Recipientul

³⁰ Virgil Mihailescu-Bîrliaba, *Cimitirele antice de la Nemțșor și Târzia din județul Neamț* (Cluj-Napoca 2022), p. 127, Pl. LXXVII, 8; LXXXIX, 15; XCI, 9. Autorul consideră greșit că aceste amfore ar fi de proveniență sud-pontică, a căror centru de producție este necunoscut.

³¹ Ș. Honcu, *op. cit.* p. 311-318, pl. 1.

³² V. Vornic, I. Ciobanu, S. Heghea, S. Popovici, D. Avram, A. Iorga, *Cercetările de salvare în situl arheologic Calfa I – Cetățuie în anul 2020*. In: Cercetări arheologice în Republica Moldova. Campania 2020. Sesiunea Națională de Rapoarte, 18 aprilie 2021. Program. Rezumatele comunicărilor (Chișinău 2021), 71-72, fig. 2, 4.

³³ V. Vornic, *op. cit.*, p. 234, fig. 11, 10, 13; 24, 6-8; 34, 6.

³⁴ M.J. Smiško, *Poselennja III-IV st. n.e. iz slidami skljanogovirobnictva bilja s. Komariv Černiveckoj oblasti*. In: Materiali i doslidženn'a z archeologii Prikarpat'a ta Volini, 1964, 5, p. 67-80; O. S. Rumjanceva, *Steklodelatel'naja masterskaja i nachodki stekla v Komarove: import, syr'e, produkcija?*. In: Stratum plus, 4, 2020, p. 83-94. O. Petrauskas, O. Osaulcjuk, *Desjat' rokov oslidžennj v Komarovi: pidsumki ta perspektivi*. In: Gotskij šljach: spil'na istorična rekonstrukcija ta virtual'na podorož v minule (Volodimir 2023), p. 28-56.

³⁵ S. Didenko, *Amfory...*, p. 244.

³⁶ I. V. Zeest, *Keramicheskaia tara Bospora*. In: MIA, 83, 1960, 120, tabl. XXXIX, 100; A. Opaît, *op. cit.*, p. 73-76, pl. 20, 4, 5A, 7; B. Magomedov, *op. cit.*, p. 62.

a fost confecționat prin turnare dintr-o sticlă verzuie semitransparentă, având o formă tronconică, fundul îngust plat și pereții groși. Ca ornament, aproape de bază paharul prezintă o linie adâncită orizontală, iar deasupra acesteia – trei (?) rânduri de fațete hexagonale de dimensiuni diferite. Înălțimea păstrată este de 5,8 cm, iar diametrul fundului de 2,1 cm. Pereții sunt mai subțiri în partea superioară (4 mm) și mai groși spre bază (9 mm). Tipologic, acest pahar se încadrează în *seria VII A*, după E. Straume³⁷, datată în a doua jumătate a sec. IV și la începutul veacului următor³⁸. După cum dovedesc descoperirile arheologice, însă, cele mai multe dintre paharele decorate cu fațete hexagonale de *tip Straume VII* din mediul culturii Sântana de Mureș-Černjachov sunt de formă conică și prezintă patru sau cinci șiruri de fațete dispuse vertical, spre deosebire de exemplarul de la Cuconești Vechi, care este tronconic și, foarte probabil, prezenta numai trei rânduri de fațete hexagonale. Analogii mai apropiate din punct de vedere tipologic pentru paharul de sticlă de la Cuconești Vechi se găsesc în cimitirele de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Tigheci³⁹ și Mihălășeni⁴⁰. Este interesant de observat că paharul avut în vedere de la Mihălășeni provine dintr-un mormânt (nr. 117) datat în faza finală de funcționare a necropolei, proiectată în ultima treime a sec. IV d. Hr.⁴¹ După părerea celor mai mulți cercetători, paharele fațetate de *tip Straume VII*, ca și cele de *tip Straume I*, care se întâlnesc aproape exclusiv în *barbaricum*-ul european, dar mai ales în mediul culturii Sântana de Mureș-Černjachov, și lipsesc din provinciile Imperiului Roman, ar fi fost produse în ateliere de sticlărie romano-„barbare” de tipul celui descoperit la Komariv⁴².

Generalizând datele oferite de materialele arheologice descrise și analizate mai sus, putem afirma fără reținere că situl stratificat *Cuconești Vechi XIV* prezintă un interes științific deosebit, în special pentru cunoașterea realităților istorico-arheologice din bazinul Prutului Mijlociu în perioada târzie a primei epoci a fierului. Cu toate că prima recunoaștere de suprafață a furnizat materiale ceramice relevante, mai multe aspecte vizând locuirea din *Hallstatt*-ul târziu urmează încă a fi studiate și precizate. Chiar încadrarea culturală și cronologică a acestei așezări hallstattiene nu este pe deplin clarificată, faptul datorându-se și împrejurării că numărul stațiunilor din sec. VII-VI î.Hr. descoperite până în prezent este redus, iar investigații ample s-au întreprins doar la câteva dintre aceste obiective arheologice. În stadiul actual al cercetării, ținând cont de particularitățile materialelor ceramice și de amplasarea geografică a sitului arheologic *Cuconești Vechi XIV*, încadrăm cu probabilitate așezarea hallstattiană târzie de pe malul stâng al Prutului Mijlociu identificată recent în grupul podolian de vest / podolo-moldav din zona Nistrului de Mijloc și depresiunea Rădăuți din Bucovina de Sud, datat în a doua jumătate a sec. VII – prima jumătate a sec. VI î. Hr.⁴³

³⁷ E. Straume, *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhundert n. Chr.* (Oslo 1987), p. 36, 37, Taf. 7, 58, 63, 65:2.

³⁸ H. G. Rau, *Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. Nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weicse-Raum*. In: *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 3, 1972, 135, 136, 166; Straume, *op. cit.*, p. 37; I. Gavrituchin, *Chronologičeskie indikatory finala černjachovskoj kul'tury. Tolstostennyye kubki so šlifovannoj i plastičeskoj ornamentaciej: koničeskie i s vydelennoj nožkoj* (Eggers 236-238, Straume VI-IX). In: *Sto let černjachovskoj kul'ture* (Kiev 1999), p. 50-53.

³⁹ V. Vornic, I. Ciobanu, S. Popovici, A. Simalsik, *Cercetări de salvare în necropola de tip Sântana de Mureș-Cerneahov de la Tigheci. Campania 2017*. In: *Arheologia Preventivă în Republica Moldova*, IV, 2019, 190-191, 194, fig. 11, 2.

⁴⁰ O.L. Șovan, *op. cit.*, p. 45-46, pl. 62, 13.

⁴¹ O.L. Șovan, *op. cit.*, p. 165, 186, 189, pl. 387.

⁴² E. Straume, *op. cit.*, p. 61-62; O. Petrauskas, *Skljani posudini tipu Eggers/230 v černjahivskij kul'turi: chronologičnij aspekt*. In: *OIUM*, 5, Kiiv 2015, p. 89-106; V. Ščepačenko, *Stekljannye sosudy grupy Eggers 230/Kovalk/ Straume I po materialam issledovanii na territorii Barbarikuma*. In: *Drinovski sbornik*, X, 2017, p. 33-48.

⁴³ O. Levițchi, *Considerații asupra monumentelor funerare din perioada hallstattiană târzie de pe teritoriul Moldovei*. In: *Revista Arheologică*, II, 1998, p. 38-39; O. Levițchi, *Necropola...*, 99-113; M. Ignat, *Necropolele tumulare din zona Rădăuți în cadrul lumii traco-getice (sec. VII-V a. Chr.)* (Târgoviște 2006); *Cele trei cimitire*

Remarcăm, în context, că aşezarea de la Cuconeşti Vechi este situată la doar circa 15 km spre nord-nord-vest de situl funerar din epoca fierului de la Costeşti (raionul Rîşcani), atribuit de Oleg Leviţki grupului podolian de vest⁴⁴, şi la distanţa de aproximativ 25 km spre sud de reprezentativa necropolă tumulară de la Trinca - *Drumul Feteştilor* şi aşezarea de la Trinca - *Izvorul lui Luca* (s. Trinca, raionul Edineţ) din partea de vest a Platoului Moldovei de Nord, ambele obiective aparţinând grupului podolian de vest, fiind cercetate de acelaşi cercetător prin săpături de anvergură pe parcursul mai multor campanii arheologice⁴⁵. În acelaşi timp, după cum am arătat, ceramica lucrată cu mâna prezentată mai sus îşi găseşte anumite similitudini şi în descoperirile *de tip Buzdugani*, stabilite în urma săpăturilor de la Buzduganii de Jos din anul 2008, într-un sit arheologic aflat pe malul stâng al Prutului Mijlociu, la distanţa de circa 100 km spre sud de aşezarea noastră. Evident, această problemă esenţială, ca şi multiple alte întrebări vizând aşezarea datând din *Hallstatt*-ul târziu de la Cuconeşti Vechi, urmează a fi clarificate de cercetările de teren viitoare, care se cer imperios a fi efectuate şi pentru că situl se află în proces de distrugere iremediabilă.

După cum am arătat mai sus, materialele arheologice aparţinând aşezării de tip Sântana de Mureş-Černjachov sunt mai numeroase şi mai relevante. Marea cantitate de ceramică şi alte vestigii aflate la suprafaţa solului şi datarea diferită a materialelor arheologice, în speţă a amforelor de lut romane şi a paharului de sticlă, constituie dovada clară că locuirea din vremea migraţiei goţilor de la *Cuconeşti Vechi XIV* nu a fost sezonieră, ci a durat mai mult timp, probabil de la finele sec. III d. Hr. şi până la sfârşitul sec. IV d. Hr. Cu toate că materialele arheologice au fost recoltate de pe o arie relativ restrânsă (circa 100×150 m), este de presupus că aşezarea respectivă ocupa o suprafaţă mai mare, aşa cum se prezintă majoritatea siturilor cu urme de locuire aparţinând culturii Sântana de Mureş-Černjachov. Fără îndoială, însă, că diferitele chestiuni legate de aşezarea respectivă, inclusiv cronologia şi determinarea mărimii sitului, vor putea fi precizate numai în urma investigaţiilor arheologice de teren ulterioare, care se impun a fi complexe şi interdisciplinare.

A SETTLEMENT WITH TRACES OF HABITATION FROM THE LATE HALLSTATT AND THE BEGINNING OF THE MIGRATION ERA WAS DISCOVERED AT CUCONESTII VECHI (CUCONESTII NOI VILLAGE, EDINET DISTRICT)

In the summer of 2023, the National Archaeological Agency received information that Mr. Jacek Ludwiczak, the technical director at the Sugar Factory in Cupcini city, had discovered various ceramic materials at Cuconestii Vechi, including pieces from a Roman amphora. Subsequently, a visit was made to Cupcini to document and recover the remains. It was revealed that a fragmentary piece of glass was also found at the same location. This point, representing a new archaeological site with traces of habitation from the first Iron Age and the late Roman period, is situated on the left bank of the Prut river, approximately 0,8 kilometers north of the Cuconestii Vechi village and about 3 kilometers west of the southwestern edge of the Cuconestii Noi village. Currently, this area is submerged by the Prut River, and the archaeological materials were collected in the summer of 2022, when the weather was arid, and the water level of the Prut River was significantly lower.

The majority of hand-crafted vessel fragments are assignable to a habitation level datable in the late Hallstatt period (7th-6th century BC). However, determining this level from a cultural and chronological perspective is currently difficult.

The pottery crafted on the wheel is exclusively associated with a settlement of the Sântana de Mureş-Černjachov type from the 4th century AD. This pottery comprises: a) vessels made on the wheel from fine paste, b) containers worked on the wheel from coarse paste, and c) imported Roman amphorae. Among the ceramic material, there are several large fragments from the cylindrical body of a Roman amphora, decorated with

cercetate prin săpături (Cajvana, Satu Mare şi Volovăţ) au fost datate de M. Ignat între anii 650-550 î. Hr., apariţia secolului al V-lea în titlul lucrării fiind nejustificată, întrucât niciun mormânt, tumul sau necropolă nu aparţin acestui secol (C. Ionomu, *Recenzie la Mircea Ignat, Necropolele tumulare din zona Rădăuţi în cadrul lumii traco-getice* (sec. VII-V a. Chr.), *Târgovişte*, 2006, 128 p., XIX pl. In: *Arheologia Moldovei*, XXXII, 2009, p. 371.

⁴⁴ O. Leviţki, *Consideraţii...*, p. 29.

⁴⁵ O. Leviţchi, *Necropola...*; O. Leviţki, *Complexele hallstattiene târzii cu ceramică lucrată la roată din aşezarea Trinca „Izvorul lui Luca”*. In: *Arheologia Moldovei*, XXXIII, 2010, p. 69-114.

horizontal grooves, likely attributed to the Robinson M 273 type, dating from the second half of the 4th century and the first part of the following century.

The lower part of a thick-walled greenish glass, of a truncated shape adorned with hexagonal facets, is also attributed to the same *Sântana de Mureș-Chernyakchov* habitation horizon. The container belongs to the VII A series, according to E. Straume, dating from the second half of the 4th century and the beginning of the 5th century. Comparable glass cups to those from *Cuconestii Vechi* can be found in the *Sântana de Mureș-Chernyakchov* type cemeteries from *Tigheci* and *Mihălășeni* villages.

List of Figures

- Fig. 1. *Cuconestii Vechi* XIV. Geo-topographical position of the site (1), photo taken from the surface of the site by J. Ludwiczak (2), Ortho-photo image with site marking (according to the *geoportal.md*, year 2007) (3), and satellite image with site marking (according to the Google Earth, year 2015) (4).
- Fig. 2. *Cuconestii Vechii* XIV. Handmade ceramics.
- Fig. 3. *Cuconestii Vechii* XIV. Hand (1-3) and wheel-worked coarse paste pottery (4-15).
- Fig. 4. *Cuconestii Vechi* XIV. Fine paste wheel-work pottery.
- Fig. 5. *Cuconestii Vechi* XIV. Fine paste wheel-work pottery.
- Fig. 6. *Cuconestii Vechi* XIV. Fine paste wheel-work pottery.
- Fig. 7. *Cuconestii Vechi* XIV. Wheel-worked coarse paste pottery.
- Fig. 8. *Cuconestii Vechi* XIV. Wheel-worked coarse paste pottery.
- Fig. 9. *Cuconestii Vechi* XIV. Imported Roman (1, 3-14) and wheel-worked pottery from coarse paste (2).
- Fig. 10. *Cuconestii Vechi* XIV. Imported Roman pottery (1-7) and glass cup.
- Fig. 11. *Cuconestii Vechi* XIV. Roman amphora.

1

2

3

4

Fig. 1. *Cuconești Vechi XIV*. Poziția geo-topografică a sitului (1); fotografie realizată de pe suprafața sitului de J. Ludwiczak (2); imagine orto-foto cu marcarea sitului (după *geoportal.md*, anul 2007) (3); imagine satelitară cu marcarea sitului (după *Google Earth*, anul 2015) (4).

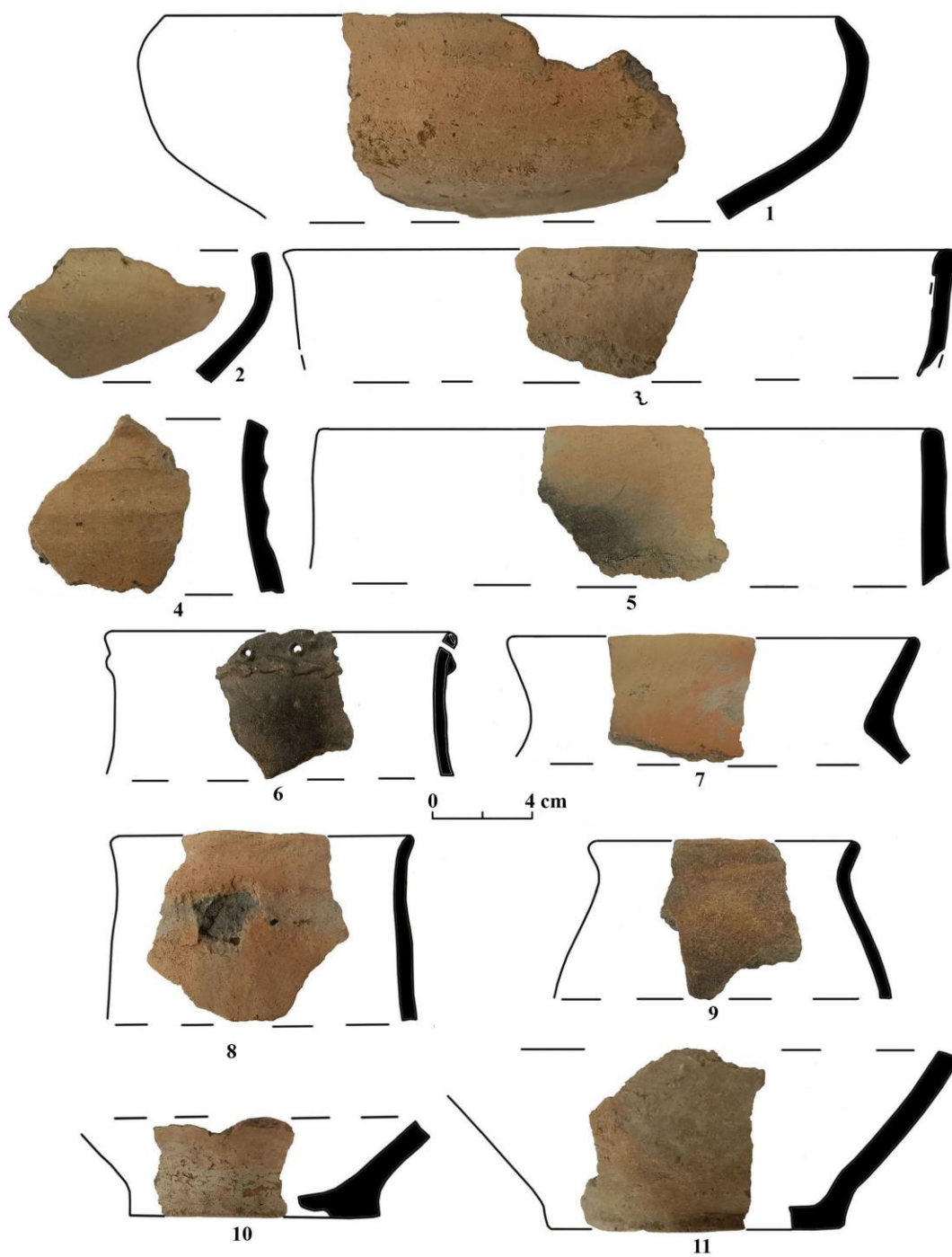

Fig. 2. *Cuconeștii Vechi XIV*. Ceramică lucrată cu mână.

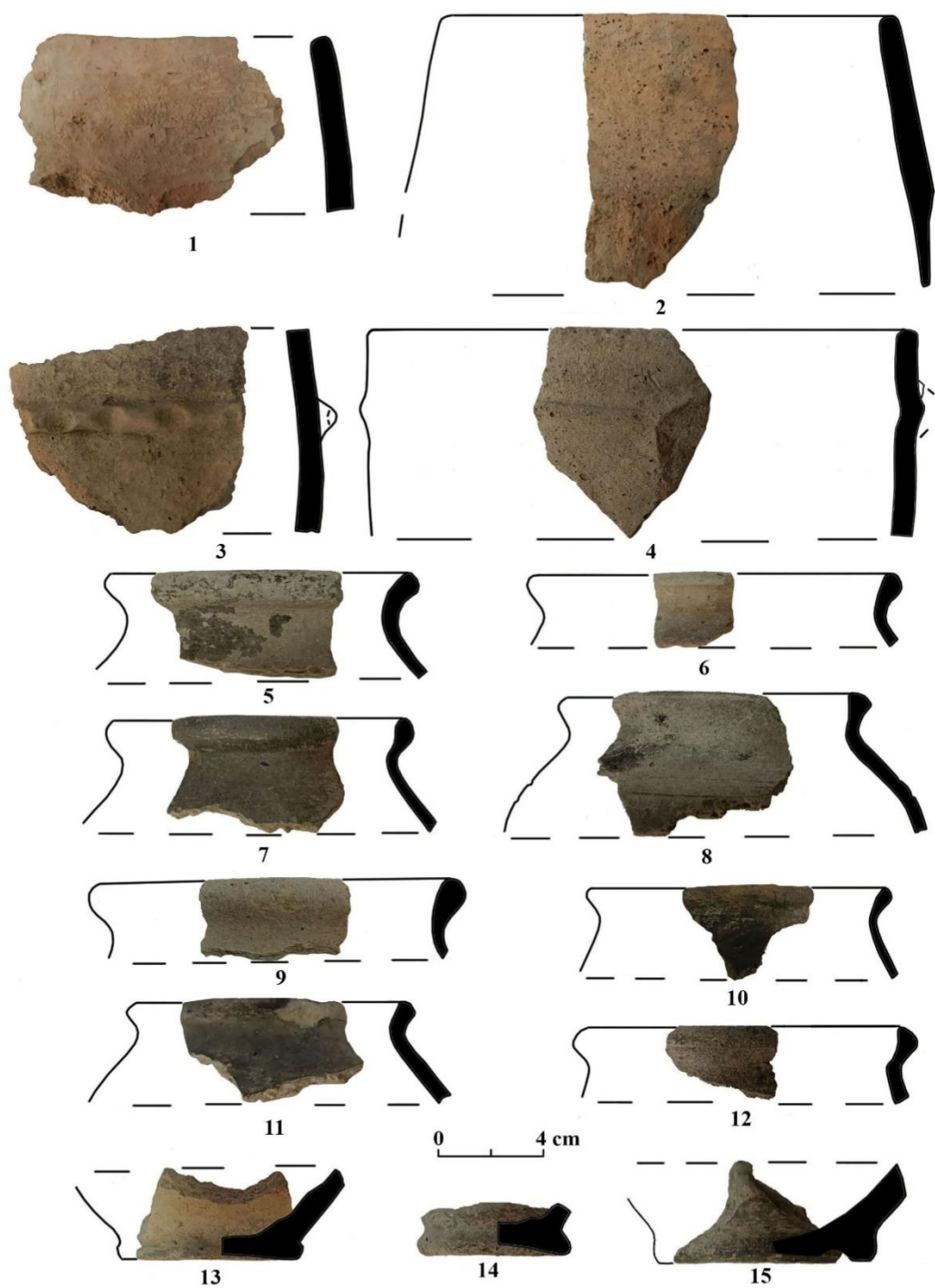

Fig. 3. *Cucinești Vechi XIV*. Ceramică lucrată cu mână (1-3) și la roată din pastă zgrunțuroasă (4-15).

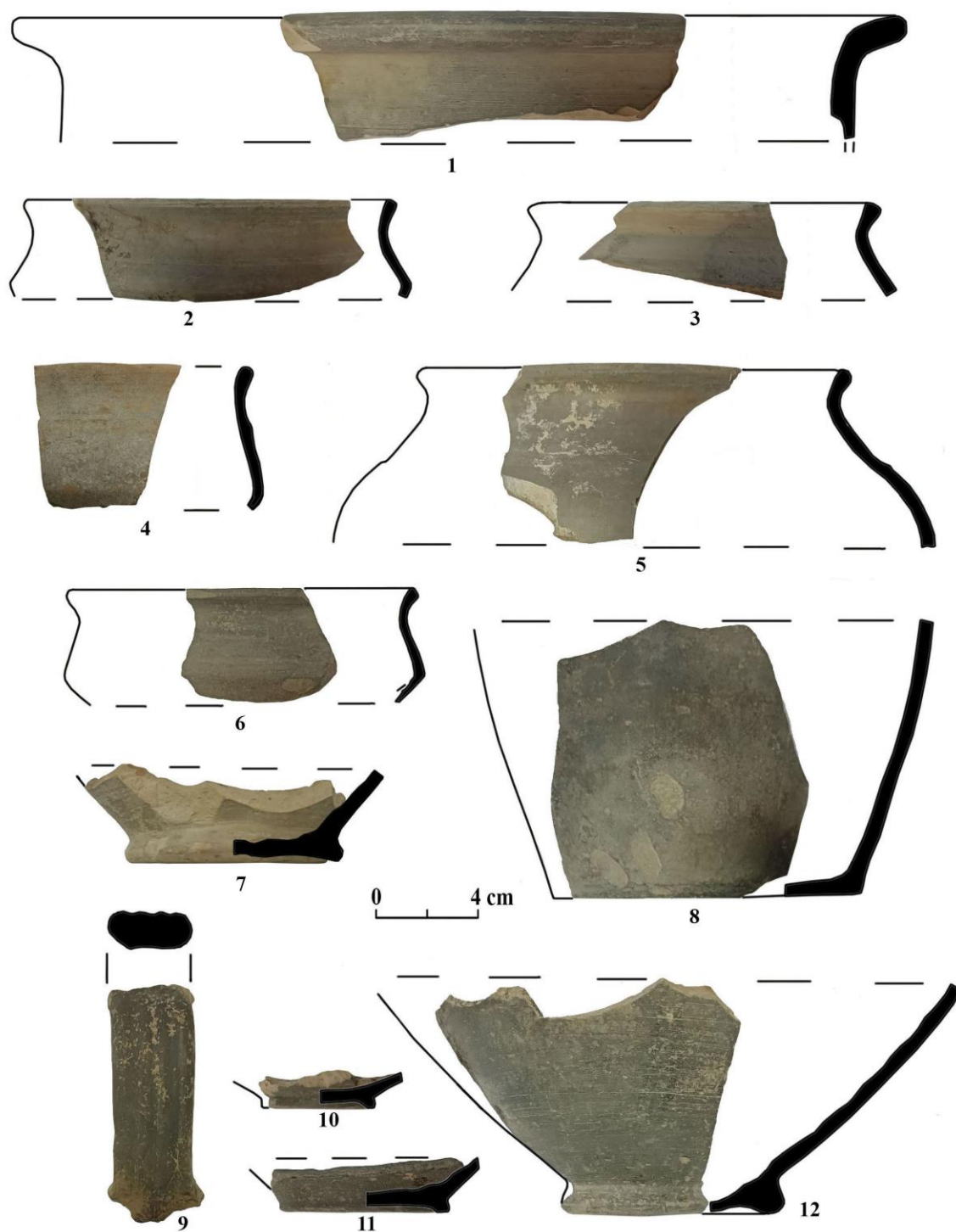

Fig. 4. Cuconești Vechi XIV. Ceramică lucrată la roată din pastă fină.

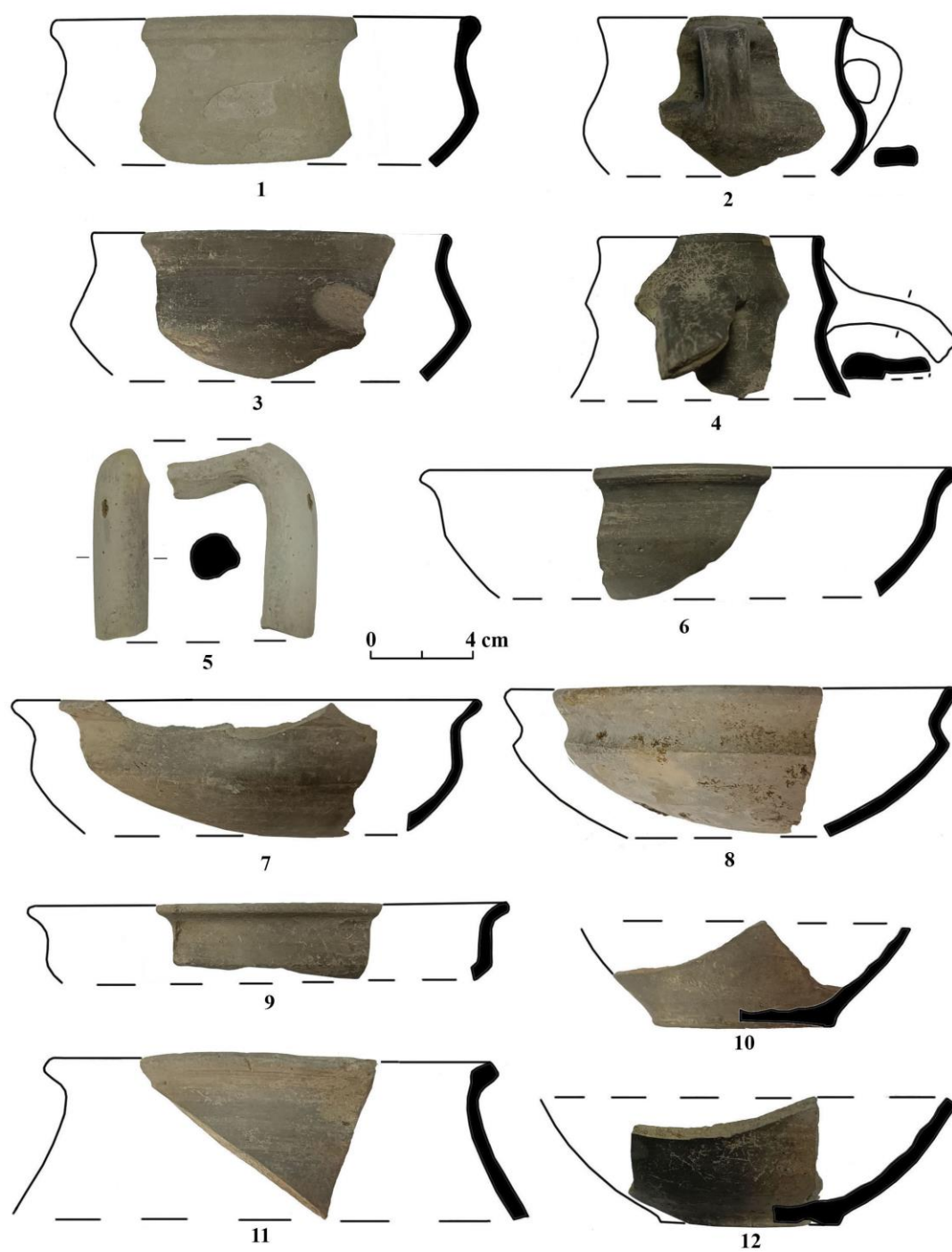

Fig. 5. Cucușești Vechi XIV. Ceramică lucrată la roată din pastă fină.

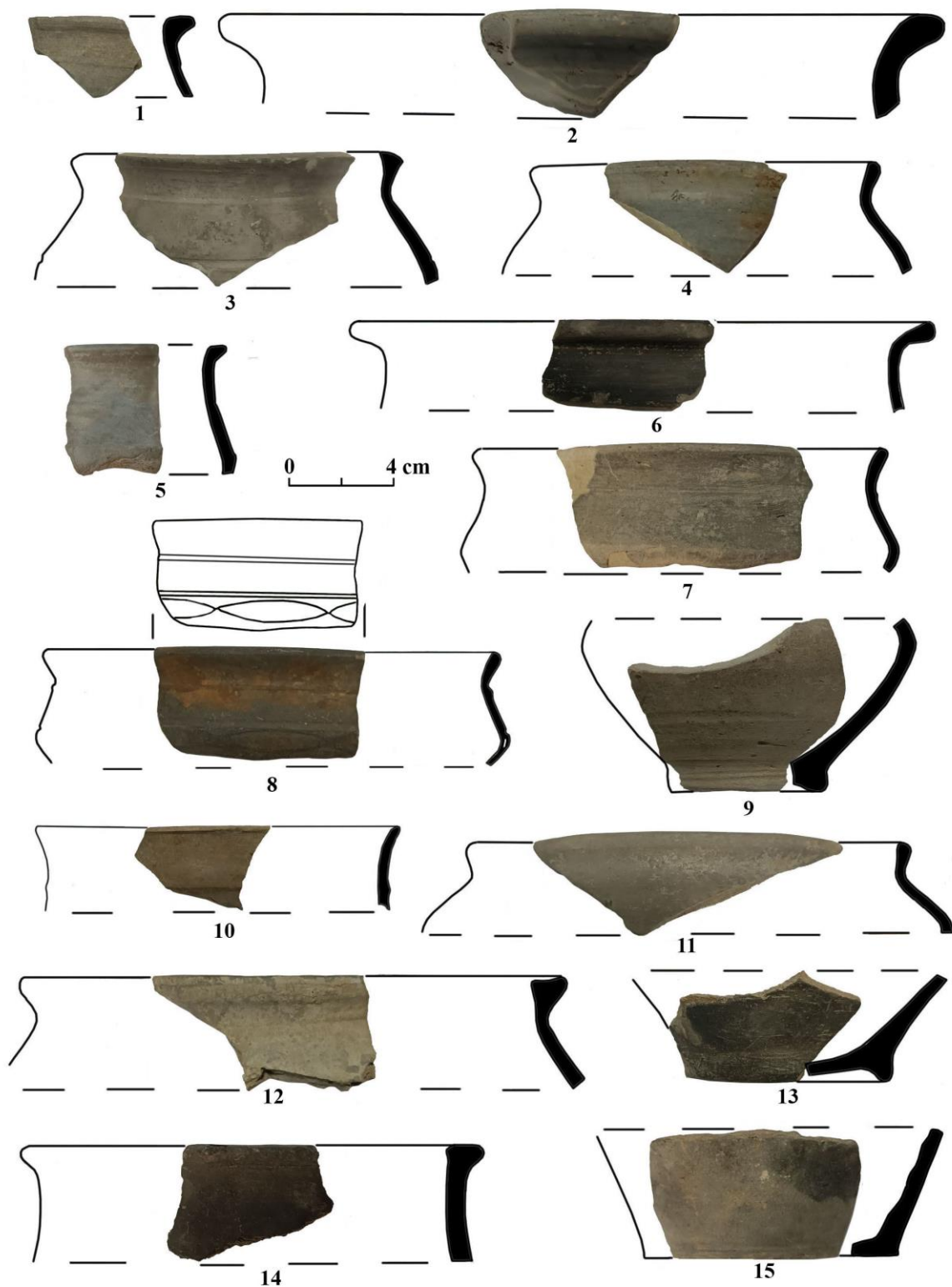

Fig. 6. Cuconeștii Vechi XIV. Ceramică lucrată la roată din pastă fină.

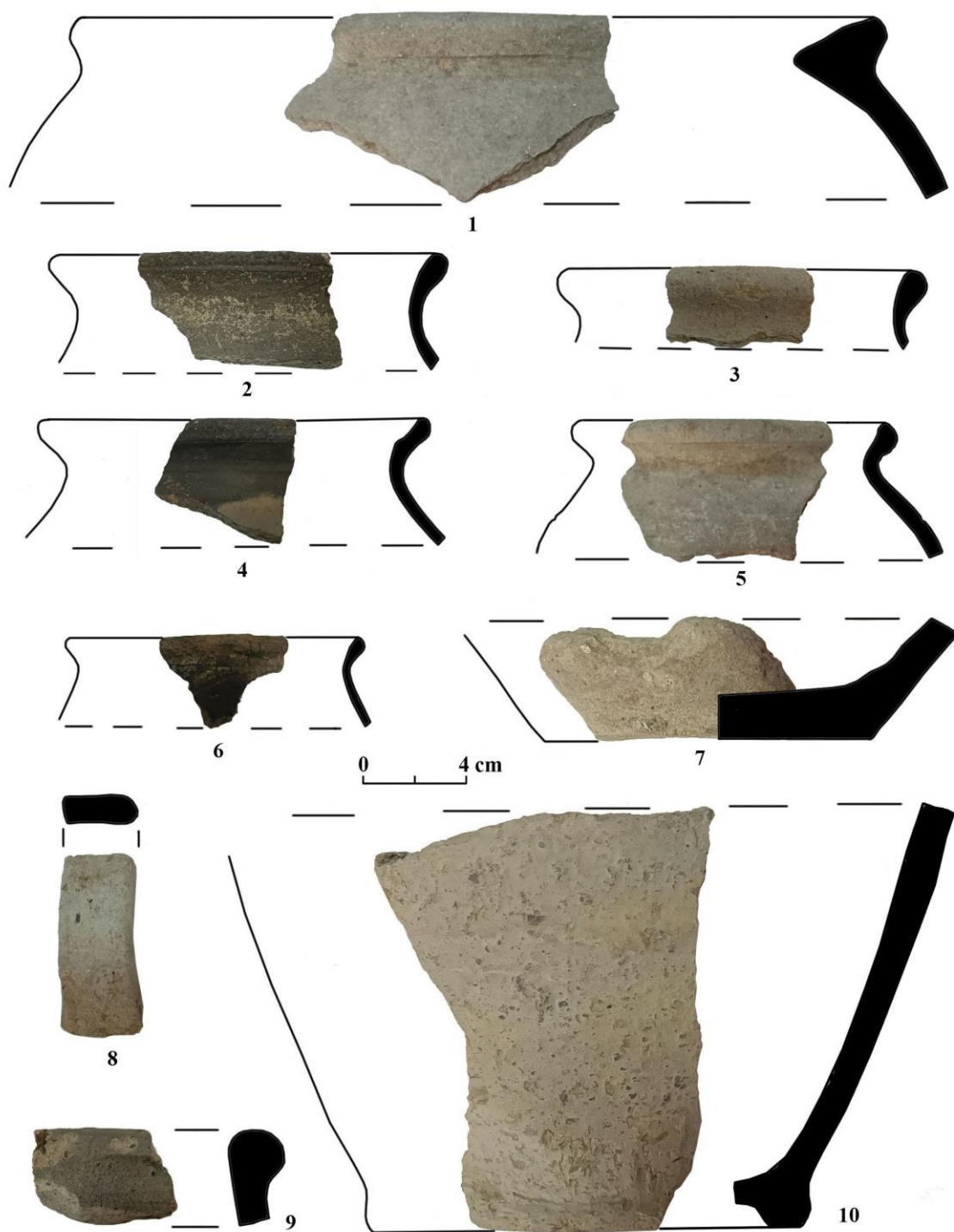

Fig. 7. Cuconeștii Vechi XIV. Ceramică lucrată la roată din pastă zgrunțuroasă.

Fig. 8. *Cuconeștii Vechi XIV*. Ceramică lucrată la roată din pastă zgrunțuroasă.

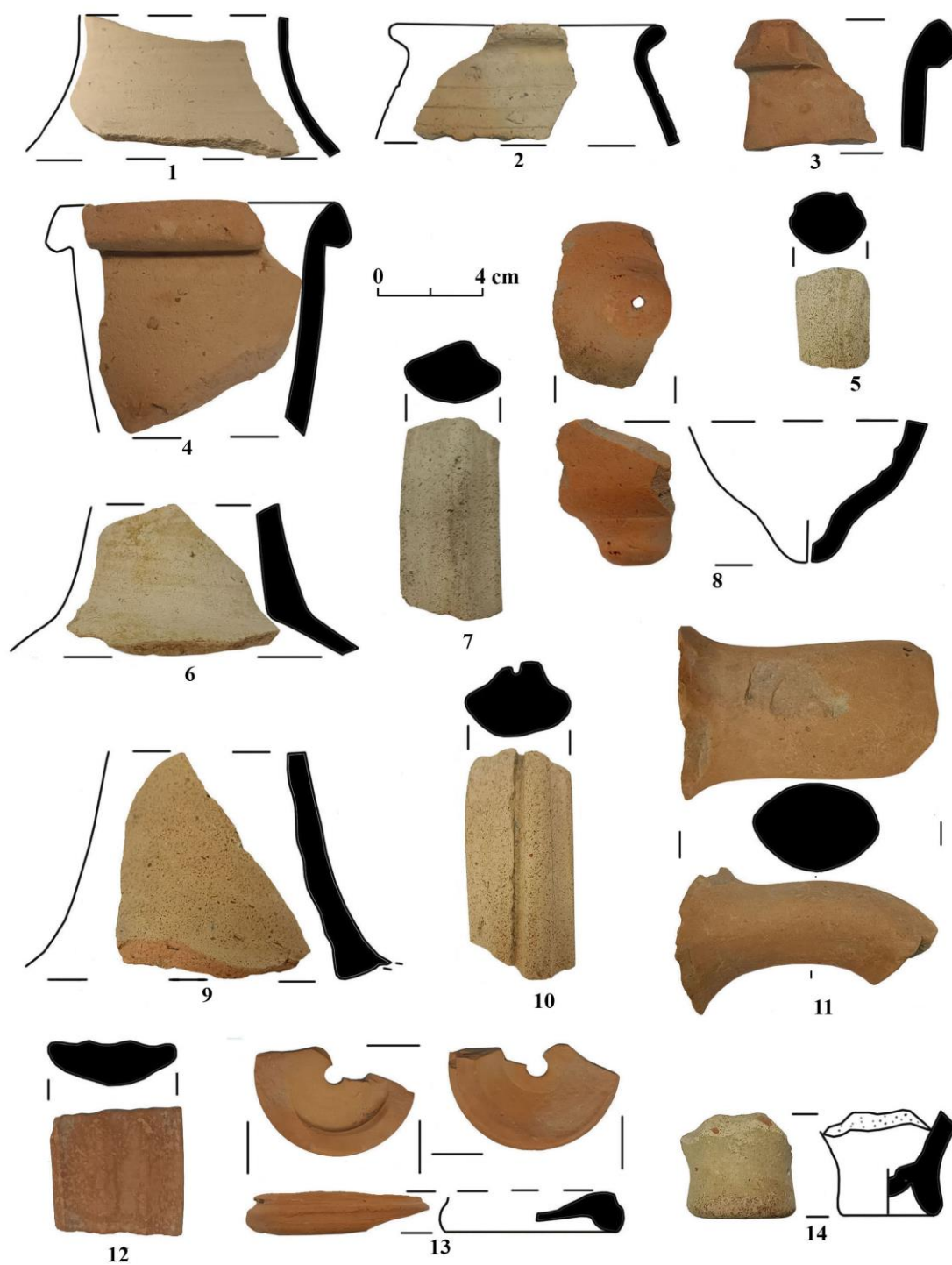

Fig. 9. *Cuconești Vechi XIV*. Ceramică romană (1, 3-14) și lucrată la roată din pastă zgrunțuroasă (2).

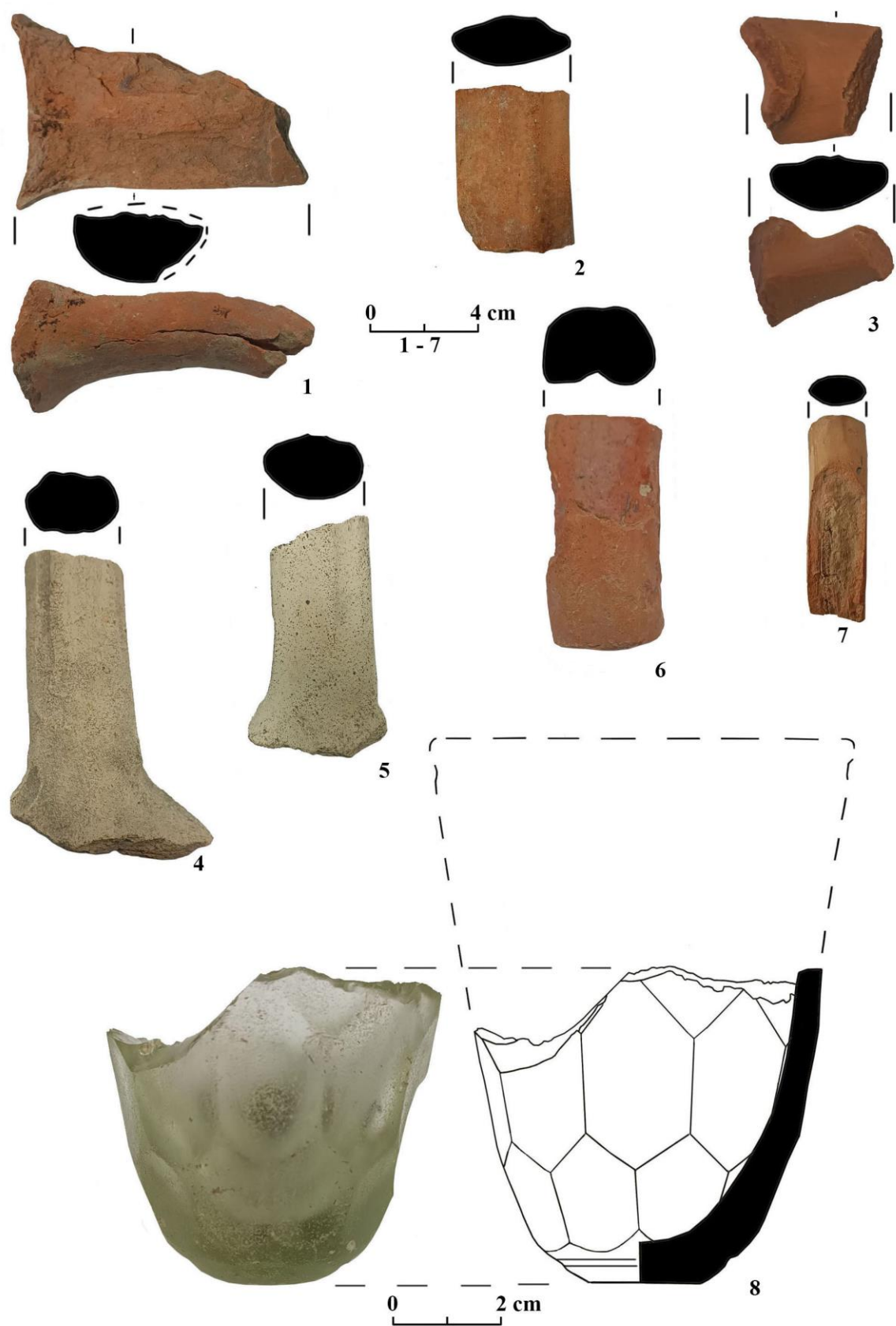

Fig. 10. *Cuconeștii Vechi XIV*. Ceramică romană de import(1-7) și pahar de sticlă (8).

Fig. 11. *Cuconeştii Vechi XIV*. Amforă romană.

TERMENUL ROMÂNESC *PLUG* ȘI PROBLEMATICA RĂSPÂNDIRII PLUGULUI AVANSAT LA MIJLOCUL MILENIULUI I

Adrian PORUCIUC*

Keywords: *Plinius, plug, records, dictionaries, Nestor, Slavonic, Germanic, new perspectives.*

Introducere

Lucrarea de față este bazată pe comunicarea pe care am ținut-o la Muzeul „Vasile Pârvan” din Bârlad, unde a avut loc Sesiunea Națională de Comunicări Științifice, Ediția a XVIII-a (19-20 mai 2023). Este vorba, de fapt, de un adaos la un articol precedent (Poruciuc 2023, sub tipar), în care am discutat, în plan mai general, unelte de arat și denumiri ale lor, considerate a reflecta îndelungi evoluții, din preistorie până în prezent. Aici mă voi concentra asupra „plugului propriu-zis”, a cărui spectaculoasă răspândire dinspre lumea vest-germanică este indicată și de denumirea sa, după cum vom vedea mai jos.

Într-un alt articol publicat anterior (Poruciuc 2017: 262), m-am referit la extrem de interesanta trecere în revistă pe care a făcut-o Plinius Maior uneltelor de arat folosite în vremea sa (sec. I) în Imperiul Roman. Tot acolo am făcut un rezumat al respectivei treceri în revistă, după cum urmează:

Plinius (*Naturalis historia*, xviii, 170-179) menționează că, în Italia, „se înjugă adesea opt boi la un singur plug” (desemnat ca *vomer*); că plugul are și un „cuțit” (*culter*), „care taie pământul prea dens, înainte de a fi desfăcut”; că există și un tip de plug cu „o bară de fier în chip de cioc”, iar un al treilea tip „nu are dinți pe toată lungimea sa, ci doar un vârf subțire în cioc” (*in rostro*); că un al patrulea tip are brăzdar cu lama (*gladius*) „mai lată, dar și mai ascuțită”, iar de la tipul în discuție s-ar fi dezvoltat, „în Raetia, în partea care se învecinează cu Galia”, un nou tip de plug (numit *plau-moratum*), care are și roțile (*rotulas*) și care „răstoarnă brazdele” (*caespites versat*).

După cum se vede, doar acel „nou tip” menționat de Plinius ar corespunde, cât de cât, uneltei complexe pe care o putem considera a fi un plug propriu-zis, care are roțile (cotigă) și care „răstoarnă brazdele”¹. Mai mult, deși denumirea celui tip de plug, menționată de Plinius, este dificilă etimologic, ea reprezintă, cu destulă certitudine, un compus al cărui prim element (*plau-*) poate fi explicat cu ajutorul unor denumiri europene ale plugului avansat păstrate până în zilele noastre (vezi exemple mai jos), printre acele denumiri aflându-se și termenul românesc *plug*, cel explicat până acum aproape exclusiv – deși fără dovezi concludente – ca împrumut din slavă². Iar dacă, metodologic, adoptăm direcția metodei „cuvinte și lucruri”³, ar fi de observat aspecte generale și particulare precum cele prezentate imediat mai jos.

Atestări, implicații semantice și înrudiri etimologice

În plan general lingvistic, este de spus mai întâi că, deși româna are avantajul de a se fi dezvoltat dintr-o binecunoscută limbă-mamă (latina Imperiului Roman), nu este de neglijat faptul că

* Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, aporuciuc@yahoo.com

¹ Din păcate, Plinius nu ne-a transmis și dacă acel *plau-moratum* răsturna brazdele datorită vreunui fel de brăzdar asimetric, sau dacă unealta respectivă avea vreun tip de cormană (ca cea pe care unii români au denumit-o *răsturnătoare* – cf. MDA-I, 2001, s.v. *cormană*’).

² La multitudinea de ipoteze lansate cu privire la sursa termenului rom. *plug* se referă cercetătorul ieșean G. Bilavski (2008: 19-20): „Distinsul savant N. Iorga abordează tema originii cuvântului românesc *plug*, menționând totodată teoriile care îi atribuie principalului instrument agricol o sorginte iliră. Nu lipsite de importanță sunt tezele care îi desemnează o origine celtică, latină, germanică ori slavă”.

³ Mă raliez și aici metodei *Wörter und Sachen*, fundamentată de Rudolf Meringer. După cum arată Gheorghe Ivănescu (cf. Simenschy/Ivănescu 1981: 89-90), respectivul savant german ajunsese (chiar înainte de 1900) „să se preocupe de realități etnografice pentru a putea explica pe cele lingvistice”.

perioada de formare a limbii române (secolele V-VIII)⁴ a fost urmată de aproape un mileniu în care româna nu a fost consemnată în texte proprii. Prin urmare, dacă nu există mari probleme în explicarea etimologică a cuvintelor românești evident moștenite din latină, o multitudine de alte cuvinte românești importante au rămas obscure etimologic, deși au fost atestate în unele dintre cele mai timpurii texte scrise și/sau tipărite în limba română, cu începere din sec. XVI. Este și secolul în care a fost consemnat mai întâi rom. *plug*, de către Diaconul Coresi (cf. MDA-III, s.v. *plug*); iar *plug* apare și în prima traducere integrală a Noului Testament în limba română, anume *Noul Testament de la Bălgrad* (NTB – 1648)⁵, în care găsim versetul următor: „Nime puind mîna lui **spre plug** și căutînd pre cealea ce-s îndărăt, nu-i destoinic întru Împărăția lui Dumnezeu” (Luca, 9, 62). De pe internet, am putut afla cum suna prima parte a respectivului verset în slavona bisericească, în prima versiune completă a Bibliei în limba respectivă (Moscova, 1499)⁶, unde se zice astfel: „Niktózhе vozlózh' rúku svojú **na rálo**...”. V.slav.bis. *ralo* fusese de fapt atestat (după cum indică și Vasmer 1987, s.v. *ralo*) într-un mult mai timpuriu omiliar, scris în vechea slavonă bisericească (cu alfabet chirilic), în teritoriul primului țarat bulgar (școala de la Preslav)⁷. O copie a omiliarului în discuție a fost descoperită tocmai în nord-estul Poloniei, la mănăstirea ortodoxă din Supraśl. Acel *Codex Suprasliensis* a fost considerat a fi databil în sec. X sau XI. Foarte timpuria atestare a v.slav.bis. *ralo* (termen folosit și mai târziu în texte scrise în slavona bisericească) evidențiază și ea prioritatea pe care a avut-o *ralo* față de *plug* în limbile slave.

Nimeni nu ar putea spune însă, cu precizie, *când* și *de unde* (pe parcursul susmenționatului „mileniu mut”) va fi ajuns, în terenul limbii române *vorbite*, termenul *plug* (evident nelatin), ca desemnare a unei unelte de arat care desigur era mai eficientă decât cele folosite anterior de strămoșii românilor. Oricum, după cum vom vedea mai jos, faptul că vecinii slavi⁸ ai românilor au beneficiat de atestări mai timpurii a dus și la presupunerea că atât rom. *plug*, cât și unealta desemnată de acel termen reprezintă împrumuturi de la slavi (deseori precizați ca sud-slavi). De luat în seamă, la acest punct, este următorul enunț al lui Alexandru Rosetti, într-o altă istorie a limbii române (1986: 285): „În privința terminologiei agricole, termenii pe care i-am citat mai sus [*brazdă*, *ogor*, *pleavă* etc.] nu par a fi mai vechi de secolul al XII-lea, afară de *plug*, care nu conține vreun element de datare [...]”. Voi mai adăuga și că, la p. 274 din aceeași istorie a limbii române, Rosetti afirmă că „termenii pentru *plug* din limba română pot fi explicați, în cea mai mare parte, prin slava meridională”. Vom vedea, totuși, că presupunerea din urmă ridică multe semne de întrebare. Printre altele, un asemenea semn de întrebare (îngroșat, ca indicator de origine nesigură) a fost plasat de Tache Papahagi în al său dicționar aromân (ed. 1974), la sfârșitul articolului privitor la termenul arom. *plug*.

Pe de altă parte, poziția foarte solidă a termenului *plug* în limba română și o bine fundamentată presupunere că termenul în discuție a fost folosit încă din „româna comună”⁹ găsesc sprijin deplin într-un consistent material lexical inclus într-un deja menționat dicționar al Academiei Române, anume MDA-III (2003, s.v. *plug*). Acolo, pe lângă cuprinzătorul articol privitor la *plug*¹⁰ (articol care dă și un important număr de expresii în care *plug* este element central), apar și articole separate privitoare la nu mai puțin de douăzeci (20) de derivate ale termenului în discuție – vezi articolele privitoare la *plugar* (și el consemnat mai întâi de Coresi), *plugări*, *plugărim*, *plugăriță*,

⁴ Este vorba de perioada pe care Gheorghe Ivănescu o prezintă, în chiar titlul părții a III-a a celei mai bine încheiate istorii a limbii române (1980: 175): „Formarea limbii române (din secolul al V-lea pînă în secolul al VIII-lea)”.

⁵ Vezi reeditarea NTB, 1988: 233.

⁶ Cf. https://pomog.org/bible_slav/luke.pdf

⁷ Cf. <http://suprasliensis.obdurodon.org>

⁸ Mă refer doar la vecinii slavi, deoarece maghiarii au o poziție particulară în privința terminologiei de bază a plugăritului: chiar dacă limba maghiară, ca și româna, conține termeni de evidentă origine slavă, precum *borázda* (‘brazdă’) și *borona* (‘boroană, grapă’), plugul este denumit de maghiari prin termenul *eke*, considerat a fi de origine turcică (cf. Zaicz 2006, s.v. *eke*).

⁹ Am în vedere prezența lui *plug* în toate cele patru ramuri dialectale fundamentale ale limbii române, adică dacoromâna, aromâna, meglenoromâna și istroromâna. De acest aspect s-a ținut cont, cu siguranță, într-un recent volum publicat sub egida Academiei Române, unde *plug* a fost încadrat printre „împrumuturile slave din româna comună” (cf. ILR 2018: 235).

¹⁰ Trebuie să menționez însă că și în partea etimologică a respectivului articol din MDA-III, *plug* este prezentat ca împrumut din slavonă, mai precis din „slv *плюгъ*”. Vom vedea însă mai jos că acel presupus termen-sursă slavon a fost mai întâi atestat în cronica primară rusească.

plugăresc, plugărește, plugui, plugușor etc. Este de remarcat, pentru interesele lucrării de față, că rom. *plug* denumește și o „unitate de măsură pentru terenuri agricole, egală cu cantitatea de pământ pe care o poate ara un plug”, după cum se arată în articolul despre *plug* din MDA-III. Și tot din acel articol aflăm că *Plugul* este denumirea unui „șir de trei stele din constelația Orion”; iar în articolul privitor la *plugușor* se arată că (pe lângă binecunoscutele sale sensuri și implicații cultural-rituale), respectivul derivat diminutival al lui *plug* este și el folosit (regional) ca denumire pentru o constelație, anume Carul-mic¹¹. Tot cu privire la soliditatea poziției lui *plug* în terenul lexicului limbii române, merită consemnate și numele proprii românești provenite (prin transfer onomastic) din apelativul *plug*. În dicționarele onomastice Constantinescu 1963 și Iordan 1983 sunt incluse articole privitoare la nume de familie românești precum *Plugar, Plugariul, Plugaru, Plugarul, Plug-rău* și *Plugăreanu*. Iar cu peste un secol înainte de atestarea apelativului rom. *plug* (la Coresi), numele de sat *Plugova* (din Banat) a fost consemnat într-un document din 1439 (cf. Suci 1968, s.v. *Plugova*).

Opinia dominantă (devenită tradițională) privitoare la preluarea din slavă a rom. *plug* este evidențiată nu doar în articolele privitoare la termenul respectiv în dicționare românești (precum DEX² 1996, Ciorănescu 2001 și MDA-III, 2003)¹², ci și într-un important dicționar cu material lexical indoeuropean, anume Buck 1988. În articolul 8.21. (privitor la denumiri de „pluguri”) din acel dicționar, se menționează că *plug* a ajuns în limba română „prin slavă, din germanică”. În același articol (pe baza unor termeni germanici precum v.scand. *plōgr*, v.engl. *ploh*, germ. *Pflug*, dan. *plov*, sued. *plog* etc.)¹³, Buck face și observația că *plug* este „în prezent termen general germanic [...], de asemenea răspândit ca împrumut în Europa estică” (cf. lituan. *plūgas*, rus. *plug* etc.); însă tot acolo Buck adaugă și că originea acelei denumiri a plugului „este mult disputată și foarte nesigură”¹⁴ (această viziune nefiind într-un totuși justificată – vezi mai jos). Voi mai adăuga aici și un alt aspect (nemenționat de Buck, însă important pentru cronologia problemei discutate aici), anume că, înainte de a se generaliza folosirea plugului propriu-zis, românii au folosit unelte de arat precum cele denumite *râmoc* (< *a râma* < lat. *rimare* ‘a râma, a scormoni’)¹⁵ și *aratru* sau *arat* (< lat. *aratrum* < lat. *arare* ‘a ara’). De asemenea, dacă avem în vedere originea în ultimă instanță germanică a termenului *plug*, sunt de menționat îndelungi (și încă nerezolvate) controverse, despre care va fi vorba mai jos. Voi mai rămâne deocamdată în teren lingvistic, referindu-mă, cu observații critice, mai ales la articole din câteva importante (și influente) dicționare etimologice.

De la Miklosich și Brückner la Vasmer și Duridanov

Ar fi mai întâi de luat în seamă primul dicționar etimologic al limbilor slave, publicat de Franz Miklosich la Viena, în 1886. În articolul privitor la *plugu* din respectivul dicționar sunt enumerate diversele forme ale acelui termen în limbile slave istorice. Singurul comentariu etimologic al lui Miklosich este următorul: „Cuvântul este de origine necunoscută”. De reținut este că, în același articol,

¹¹ Voi menționa aici că, pe când românii folosesc *Plugul* și *Plugușorul* ca denumiri de constelații, slavii sudici nu folosesc *plug*, ci *ralica* (a se pronunța /'ralitsa/) pentru a denumi constelația Orion, anume prin sintagma *Ralica so Volovi* („Plugul cu Boi”), după cum indică Cenev (2014: 180), cu referire particulară la slavii din Macedonia. În același articol (p. 184), Cenev menționează și astronomul *Ushi* („Urechile”), prin care „sătenii din Macedonia fac aluzie la o anumită parte a plugului de lemn”, pentru a denumi o grupare de stele din constelația Cassiopea. Aluzia este, desigur, la „urechile” unui brăzdar (simetric) de raliță.

¹² Cu privire la proveniența din slavă a rom. *plug*, dicționarele respective l-au citat în primul rând pe Miklosich (vezi mai jos), urmat de Cihac și de alți filologi (cf. Ciorănescu 2001, s.v. *plug*). A se vedea însă mai jos ce spune de fapt Miklosich în al său dicționar etimologic al limbilor slave (1886).

¹³ În această notă voi da, în ordine alfabetică, prescurtările folosite în acest articol ca marcaj pentru cuvinte din limbi vechi și moderne: alb.=albinez; anglo-sax.=anglo-saxon; arom.=aromân; bulg.=bulgăresc; dan.=danez; engl.=englez; fr.=francez; germ.=german; got.=gotic; grec.=(neo)grec; lat.=latin; lituan.=lituanian; pol.=polonez; rom.=(daco)român; rus.=rusec; sued.=suedez; v.germ.s.=vechi german de sus; v.engl.=vechi englez; v.ind.=vechi indic; v.isl.=vechi islandez; v.rus.=vechi rusec; v.slav.bis.=vechi slavon bisericesc.

¹⁴ În textul de față, toate traduceri de cuvinte, sintagme sau pasaje din alte limbi în limba română îmi aparțin.

¹⁵ Ținând cont de derivările, cât se poate de sigure, pe care le-am indicat mai sus, nu ar fi acceptabil să considerăm că termenului *râmoc* „nu i s-a stabilit originea” (cf. Bilavski 2008: 11, citând-o pe G. Moraru Popa). Rom. *râmoc* este cu siguranță un derivat (cu sufixul -oc) de la verbul *a râma*. Curios este că *râmoc* nu apare deloc în cuprinzătorul MDA-IV, deși dicționarul respectiv conține, pe lângă articolul dedicat verbului *a râma* (prezentat ca descins din lat. *rimare*), și o serie întreagă de articole dedicate unor derivate de la acel verb, printre ele numărându-se și *râmător*, cu sensuri precum ‘porc mistreț’ și ‘fier lat la plug’.

Miklosich nu-l prezintă expres pe rom. *plug* ca pe un împrumut din slavă, ci doar îl adaugă după cei câțiva termeni (din limbi baltice și germanice) prezentați ca fiind corespondente etimologice ale unui proto-slav **plugŭ*. Cel din urmă avea să fie văzut ulterior, de o serie întreagă de filologi, ca fiind un împrumut din vechea germană de sus. Vedem o asemenea opinie, de exemplu, în dicționarul etimologic polonez al lui Brückner (cu o primă ediție din 1927 și o reeditare în 1970). În articolul privitor la pol. *plug*, filologul respectiv consideră că termenul reprezintă o preluare a germ. *Pflug*, acesta provenind dintr-un **plōg* „originar” (germanic?), cu sensuri precum ‘țăruș, pană de lemn’. Brückner adaugă și că acel împrumut lexical german ar fi fost preluat deja în proto-slavă. Tot acolo, Brückner menționează (printr-un enunț de nuanță interdisciplinară) că înainte de a ajunge să are cu plugul propriu-zis, slavii folosiseră o unealtă „mai ușoară”, denumită *radlo* (în polonă *radło*, cu diminutivul *radlica*)¹⁶.

În cel mai cunoscut dicționar etimologic al limbii ruse, cel al lui Vasmer (vezi ed. 1987, s.v. *плуг*), se arată că rus. *plug* are corespondente în, practic, toate limbile slave istorice (termenul fiind actualmente folosit ca *plug* în ucraineană, bulgară, sârbă-croată și slovenă, ca *pluh* în cehă și slovacă, ca *plug* în poloneză etc.). Ca primă atestare a termenului în teren slav, Vasmer dă un v.rus. *plugŭ* (плугъ). Voi menționa aici că respectivul termen a fost folosit, o singură dată, în relatarea unor evenimente din anul 981, în cronica primară rusească „a lui Nestor” (*Povest' vremennykh let* – PVL)¹⁷. Relatarea în discuție se referă la o expediție a cneazului Volodimir (mai târziu cunoscut ca Vladimir) contra neamului viaticilor (de pe râul Oka), pe care i-a învins și i-a obligat să-i dea „bir pe plug” – *dan' ot pluga* (дань от плуга). Trebuie să fac însă unele observații cu privire la acea unică atestare.

În primul rând, corect ar fi să admitem că acel *pluga* (formă de genitiv singular, după prepoziția *ot*) trebuie să fi reprezentat nu neapărat limba est-slavă vorbită pe vremea lui Volodimir (sec. X), ci limba slavonă bisericească în care se scria în mănăstirile din Rusia kieveană în sec. XV, secol din care provine manuscrisul PVL în versiunea sa „ipatiană”¹⁸. Dar în ce privește „lucrul” reprezentat de acel *плуга* (cu *oy* = /u/, după model grecesc)¹⁹, am convingerea că el se referea la o măsură de suprafață arabilă, și nu la unealta folosită la arat de către neamul viaticilor. Am în vedere nu doar faptul că, în sec. X, pe râul Oka încă se ara, foarte probabil, cu arhaicul *sokha* de lemn²⁰ (sau poate și

¹⁶ Dacă în polonă s-au păstrat *radło* și *radlica*, în limbile sud-slave acestea au devenit *ralo* și *ralica*. Acesta din urmă a fost preluat și în română, ca *raliță* (devenit apoi *rariță*, prin etimologie populară, în baza ideii că respectiva unealtă „rărește buruienile”). În Poruciuc 2017 m-am referit pe larg la slav. *radlo* (cel păstrat în limbile vest-slave), intenția mea principală fiind acolo să demonstrez că respectivul termen nu reprezintă o moștenire din proto-indoeuropeană în proto-slavă, cum indică Derksen 2008, s.v. **ōrdlo* ‘plug’ (acesta reconstruit, greșit, ca fiind un derivat din proto-slav. **orāti* ‘a ara’). De fapt este vorba de un termen împrumutat, de către slavii aflați în expansiune (în secolele VI-VIII), foarte probabil de la proto-romanicii din zona carpato-danubiană, unde trebuie să fi fost folosit un tip de aratru roman cu brăzdar simetric, denumit *rallum* în latina târzie. Acea denumire provenea dintr-un mai vechi **radlum*, care era un derivat al verbului lat. *rādere* ‘a rade, a răzui’. De adăugat ar fi că, după cum se menționează în dicționarul etimologic Ernout/ Meillet 1985 (s.v. *rādō*), lat. *rallum* a denumit mai întâi oticul (fr. *racloir*), pentru ca ulterior să denumească însuși brăzdarul (fr. *soc*).

¹⁷ Vezi <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr04.htm> (pentru varianta PVL pe care am consultat-o în mod special).

¹⁸ Cronica atribuită lui Silvestru Nestor (stareț al unei mănăstiri din apropierea Kievului, la începutul secolului XII) nu s-a păstrat în manuscris original, ci în versiuni redactate începând din sec. XIV până în sec. XVII (cf. Vraciu 2014: 5-6). Am consultat textele primelor două versiuni păstrate, adică cea datorată călugărului Lavrentie, datată 1377, și cea de la Mănăstirea Sf. Ipatie, datată 1425, textele fiind reproduse pe <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr04.htm>, respectiv pe <http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat04.htm>. Am preferat versiunea ipatiană, deoarece în ea apare cu claritate v.rus. *плуга*, pe când în versiunea lavrentină (mai timpurie) apare, în pasajul respectiv, un incoerent *нлуга* (probabil o greșeală de copist). Așadar, critic vorbind, pentru prima atestare clară a termenului vechi slav (mai precis, v.rus.) *plugŭ*, nu s-ar cuveni să luăm în considerație sec. XII (în care se presupune a fi fost redactată versiunea inițială a PVL, cea care nu s-a păstrat), ci sec. XV, în care a fost redactată versiunea ipatiană a cronicii în discuție.

¹⁹ Cf. Carlton 1990: 58.

²⁰ Doar rușii l-au păstrat pe *sokha* (ca denumire a unei arhaice unelte de arat), până în epoca modernă, după cum demonstrează includerea termenului atât în dicționarul lui Vasmer (1987, vol. III), cât și în dicționarul rus-german Nikonova/ Zwilling 1981, unde *sokha* (**coxa**) este tradus prin germ. *Hakenpflug*. Este de menționat că dicționarul lui Brückner (1970) are și un articol privitor la pol. *socha*, dar acesta, spre deosebire de rus. *sokha*, nu desemnează o unealtă primitivă de arat, ci a rămas cu sensul (mult mai vechi) de ‘stâlp’. Brückner a considerat,

cu un *ralo* cu brăzdar simetric, preluat dinspre sud-vest?), ci și faptul că era vorba de o perioadă în care o elită războinică alcătuită din varegi (vikingi suedezi) și din urmași (slavizați) ai acelorora controla cea mai mare parte a conglomeratului de cnezate ale Rusiei kievene. Iar termenul v.scand. *plógr* ‘plug’ trebuie să fi fost preluat de slavii kievieni din sec. X doar ca *denumire a unei măsurii de suprafață*, folosită în impunerea de biruri în cadrul sistemului tributual impus tocmai de varegi. Este de luat în considerație și faptul că, în același secol X, anglo-saxonii foloseau, pentru propria lor unealtă de arat, termenul *sulh* ‘plug de lemn’ (corespondent etimologic al lat. *sulcus* ‘brazdă’), în timp ce, pentru o anumită măsură de suprafață arabilă, aceiași anglo-saxoni (vorbitori de veche engleză târzie) foloseau *ploh* (scris și *plog*)²¹. Cel din urmă era un termen evident impus de vikingii danezi care pe atunci se instalaseră, ca elită dirigentă, într-o bună parte din Anglia. Așadar, avem motive să considerăm că sintagma *dan’ ot pluga* din cronica primară rusească (PVL) se referea la un bir calculat „pe plug”²², adică pe o unitate de măsură a suprafeței arabile (cum am zice noi acum „impozit pe hectar”, sau, în engleză, „tax per acre”). Insist pe acest aspect mai ales pentru că, în unele traduceri ale cronicii primare rusești, am dat peste interpretări ale sintagmei *dan’ ot pluga* care pot induce în eroare, într-o măsură mai mică sau mai mare. Astfel, Leger (1884: 66) a tradus în franceză prin „un tribut par charrue” (cu referire evidentă la *charrue*, ca denumire franceză a plugului cu rotile), Cross și Sherbowitz-Wetzor (1953: 95) au tradus în engleză prin „tribute according to the number of plows”, iar Vraciu (2014: 105) a tradus în română prin „tribut, câte un plug la fiecare”.

Ca să revenim la Vasmer, în articolul deja citat (1987, s.v. *plug*), el s-a arătat înclinat să accepte opinia exprimată de o serie de prestigioși înaintași (Meringer, Uhlenbeck, Meillet, Stender-Petersen etc.)²³, care prezentaseră termenul pan-slav în discuție ca pe un „împrumut al v.germ.s. *pfluog*”. După care Vasmer adaugă imediat, fără comentarii, două corespondente etimologice ale termenului vechi german, anume „v.isl. *plógr*, anglo-sax. *plóg*”. Un aspect mai semnificativ (după cum vom vedea undeva mai jos) este că Vasmer mai menționează, tot fără comentarii, că unii dintre aceiași înaintași consideraseră că respectivele denumiri vechi germanice ale plugului ar fi etimologic legate de doi termeni care au supraviețuit până în germana modernă, anume verbul *pflegen* ‘a cultiva, a (se) îngriji (de)’ și substantivul *Pflock* ‘cep, cui de lemn, pană de lemn’ (la care va trebui să revin).

În comparație cu părerile despre *plug* exprimate de Brückner și Vasmer, cu mai multe semne de întrebare pot fi marcate datele și enunțurile de găsit în dicționarul coordonat de Ivan Duridanov, reprezentând vol. V al cuprinzătorului *Bălgarski etimologičen rečnik* (BER-V, 1996). Acolo, în articolul dedicat termenului bulg. *plug* (пльг), se dă mai întâi sensul de bază, ‘unealtă de arat asimetrică, prevăzută cu rotile’. Apoi, cu privire la originea aceluia cuvânt bulgăresc, ni se spune că el este continuator al unui „proto-slav **plugъ*, cu etimologie nesigură”, cele mai plauzibile cuvinte-sursă fiind (potrivit, aceluiași articol) „v.germ.s. *pfluog* ‘plug’ sau got. **plōgs*”²⁴. Aici se ivesc deja dificultăți majore, de cronologie și de fonologie istorică, dar și de geolingvistică. În primul rând, ar fi

cu justete că respectivul *socha* din polonă corespunde etimologic unor termeni precum v.ind. *śākhā* ‘cracă’ și got. *hōha* ‘plug de lemn’ (respectiva corespondență fiind indicată și în susmenționatul articol 8.21. al lui Buck).

²¹ În al său *Anglo-Saxon Dictionary* (ed. 1983, s.v. *plóg*), Bosworth dă exemple care demonstrează că înainte de a ajunge să fie folosit, în engleză, ca denumire de unealtă (azi *plough*, sau *plow*), respectivul termen (preluat de la vikingi) avea sensuri precum ‘suprafață care se poate ara cu un plug într-o zi’, sau ‘suprafață pentru cultivarea căreia este suficient un singur plug’.

²² A nu se uita că, după cum am menționat deja mai sus, românii au folosit *plug* și cu sensul de ‘unitate de măsură pentru terenuri agricole’ (cf. MDA-III, s.v. *plug*). Mai mult, și bulg. *plug* a păstrat un asemenea sens special, traducibil ca ‘măsură de pământ care se poate lucra cu doi boi’ (cf. BER-V, s.v. пльг).

²³ Ar mai fi de amintit aici și că, în același articol, Vasmer se alătură înaintașilor care au considerat că atestarea – de către Plinius Maior – a susmenționatului *plauoratum* ‘plug cu rotile’ nu ar prezenta încredere.

²⁴ Prin invocarea aceluia (neatestat) **plōgs* din gotică, autorii dicționarului etimologic bulgar (BER-V) au căutat probabil să propună, pentru termenul proto-slav **plugъ*, o sursă germanică și mai timpurie decât cea veche germană de sus și să explice astfel mai convingător marea vechime a bulg. *plug*, ca bazat pe un cuvânt germanic împrumutat în proto-slavă chiar înainte de „dezintegrarea” acesteia. Este de remarcat că, potrivit lui Shevelov (1964: 155), contacte directe între goți și vorbitori de proto-slavă au putut să aibă loc între secolele I și IV (înainte de invazia hunilor), după cum dovedesc și unele împrumuturi lexicale gotice păstrate în limbile slave istorice. Oricum, printre acele împrumuturi, Shevelov nu menționează și vreun *plug*. Destul de evidentă este însă înrudirea, foarte îndepărtată (în plan indoeuropean), între got. *hōha* și rus. *sokha* (ca denumire a plugului de lemn al est-slavilor).

de obiectat la ideea posibilității împrumutului unui got. **plōgs* în proto-slavă, având în vedere că un asemenea termen gotic (inclus, cu asterisc, în dicționarul gotic Köbler 1989) nu a fost atestat, ci doar reconstruit, foarte probabil doar în baza ideii că denumiri asemănătoare ale plugului apar în celelalte limbi vechi germanice. Reconstrucția respectivă apare ca puțin plauzibilă și datorită faptului că, în Biblia gotică a lui Wulfila (sec. IV), într-un deja menționat verset nou-testamentar (Luca, 9, 62), este atestată denumirea uneltei de arat a goților, anume *hōha*²⁵.

În același articol din BER-V este prezentată o serie de derivate ale bulg. *plug*, printre care și un *plugar* [!], prezentat ca termen bulgăresc regional, al cărui sens este tradus prin bulg. *orač*). Iar în final de articol este formulat următorul enunț, fără argumente de susținere: „Din bulgară au fost împrumutate: alb. *plug*, arom. *plug*, rom. *plug* și *plugar*, neogrec. *plouki*, turc. *pulluk*”. La „regionalul” *plugar* am atașat mai sus un semn de exclamare, având în vedere că în acel caz e vorba de o destul de evidentă preluare a rom. *plugar*²⁶. De luat în considerație aici este multitudinea denumirilor de îndeletniciri marcate în română prin sufixul *-ar* (din latinescul *-arius*, păstrat ca *-ariu* în româna mai timpurie), fie că e vorba de cuvinte moștenite din latină, deja având cu ele sufixul respectiv (precum în cazurile *fierar*, *măcelar*, *morar*, *pescar*), sau e vorba de atașarea, în teren românesc, a productivului sufix *-ar* la termeni din diverse alte limbi (precum în cazurile *blănar*, *brutar*, *hoinar*, *lăutar*, acesta din urmă fiind preluat și de bulgari, ca *lautar* – cf. Ciorănescu 2001, s.v. *lăută*). Nu voi comenta asupra presupusului împrumut al bulg. *plug* în greacă și în turcă, însă consider că ar mai fi unele comentarii de făcut la faptul că (în susmenționatul articol din BER-V) au fost incluse albaneza, aromâna și româna ca receptoare ale bulg. *plug* (cel prezentat ca provenit direct dintr-un proto-slav **plugъ*, la rândul său interpretabil ca împrumut vechi germanic). Printre altele, la acest punct ne putem întreba de ce foarte apropiatii vecini albanezi și aromâni ai bulgarilor nu le-au împrumutat nici pe *ralo*, nici pe *ralica* de la bulgari. Este de bănuat că nici albanezii, nici aromânii nu au avut nevoie de rarițe, pentru că aveau deja în uz unealta denumită *plug* înainte de pătrunderea slavilor (ca utilizatori de *ralo*) la sud de Dunăre²⁷.

Alte nesiguranțe privitoare la originea veche germanică a proto-slav. *plugъ*

În ce privește prima supoziție etimologică (cea devenită tradițională), exprimată în articolul privitor la bulg. *плуг* din BER-V, încă ar fi necesare dovezi în sprijinul ideii că bulg. *plug* este continuator al unui termen proto-slav (neatestat), care ar reprezenta (în conformitate, de fapt, cu ipoteza propusă mai întâi de Brückner) un împrumut al unui *pfluog* atestat în vechea germană de sus. Pe linia respectivă, ar fi de pus în concordanță cronologia evoluției proto-slavei, despre care s-a presupus că s-a „dezintegrat” prin procesele care au dus la apariția limbilor slave distincte (vezi mai jos). În ce privește limba vest-germanică cunoscută ca „veche germană de sus”, *das Althochdeutsche* (din care avea să se dezvolte germana standard de azi), este de spus că pe parcursul respectivei faze s-

²⁵ În respectivul verset din Biblia gotică (cf. www.wulfila.be/gothic/browse/), în secvența cu punerea mâinii „pe plug” (*Ni manna uslagjands handu seina ana hohan...*), apare got. *hōha* cu forma sa de acuzativ (după prepoziția *ana*, corespondent etimologic al germ. *an* și al engl. *on*).

²⁶ Un caz interesant de exploatare etimologică a termenului *plugar* este menționat în primul dicționar etimologic al limbii albaneze, cel al lui Gustav Meyer (1891 – dedicat lui Miklosich). Acolo, în articolul privitor la alb. *pl'uar* ‘brăzdar’ (*plor*, în albaneza standard de azi – cf. Duro/Hysa 1995, s.v. *plor*), Meyer menționează mai întâi posibilitatea unei legături a alb. *pl'uar* cu alb. *pl'ug* („binecunoscutul cuvânt slavo-germanic”), ca și cu „deformatul cuvânt *plaumarati* al lui Plinius” (vezi termenul redat ca *plaumoratum* mai sus); dar imediat după aceea, savantul vienez consideră „mai plauzibilă” părerea unui slavist și albanolog rus, V. V. Makușev (profesor la Universitatea din Varșovia, pe atunci rusificată), care a considerat (în 1871) că alb. *pl'uar* se poate explica printr-un „slav. **plugarъ*”. Presupun că Makușev va fi auzit un asemenea termen prin Basarabia, având în vedere că secvența *rb* (cu „semn muiat” chirilic) ar indica o pronunție moldovenească a rom. *plugar*. Oricum acesta din urmă nu e nici slav, și nici nu ar putea să-l explice pe alb. *pl'uar* (azi *plor*), chiar dacă acesta din urmă ar putea avea de a face cu componentul *plau-* din susmenționatul *plaumoratum* al lui Plinius (dupa cum voi arăta altundeva).

²⁷ De remarcat aici ar fi și că, așa cum românii (până în epoca modernă) pe lângă plugul propriu-zis l-au păstrat mult timp și pe vechiul aratru (moștenit de la romani), albanezii au păstrat și ei, alături de plug, o veche unealtă de arat cu nume de origine latină, anume *parmendë* ‘plug de lemn’ (cf. Duro/Hysa 1995, s.v. *parmendë*), care, foarte probabil, provine dintr-un împrumut din latină, anume din **peramentum* (derivat din lat. *perare* < lat. *arare* – cf. Meyer 1891, s.v. *parmendë*). În ce îi privește pe dacoromânii, aceștia trebuie să-l fi împrumutat pe *ralița* (ca denumire de unealtă oarecum secundară) de la slavii asimilați la nord de Dunăre, unde plugul avansat (cu cormană și cotigă) fusese deja preluat anterior de la anumiți germanici danubieni.

au produs schimbările cuprinse în așa-numita „a doua mutație consonantică” (*Zweite Lautverschiebung*), care a implicat o serie de modificări calitative în sistemului consonantic al limbii germane de sus (incluzând și trecerea lui /p/ în /pf/)²⁸. Respectiva serie de schimbări a afectat dialectele din Germania *sudică* (cea „de sus”, adică „montană”), cu începere din sec. VI²⁹. Ar fi vorba deci chiar de perioada în care a început și spectaculoasa răspândire a slavilor (mobilizați mai întâi de avari, cei care i-au înlocuit, ca elită dirigență, pe „germanicii danubieni” în Europa central-estică). Rămâne să ne întrebăm care vor fi fost vorbitorii de proto-slavă care ar fi putut prelua (de la vorbitori de veche germană *sudică*) nu doar plugul avansat, ca unealtă, ci și denumirea veche germană a acestuia. Acea denumire avea să fie atestată, mai aproape de vremurile noastre, în toate limbile slave din diverse colțuri ale Europei, de la polaba (acum dispărută) de pe Elba, la slovena din apropierea Italiei, ceha din Europa centrală, bulgara din Balcani și rusa de la fruntariile estice ale Europei.

Pentru o viziune mai clară asupra cronologiei de luat în considerație aici, voi mai adăuga că, după dicționarul etimologic Pfeifer 2004 (s.v. *Pflug*), cea mai veche atestare documentară a denumirii plugului (în varianta *phluog*) din vechea germană de sus provine din sec. VIII. Luând acest reper cronologic în considerație, nu ar fi de înțeles cum termenul bulg. *plug* să poată deriva din proto-slavă, limbă neatestată ca atare, dar despre care se consideră în general că s-a „dezintegrat” în limbi slave istorice distincte, „nu mai devreme de sec. VI î.Hr.”³⁰. Trebuie să fac însă câteva precizări și (aduceri la zi) în ce privește etichetarea ca „vechi german de sus” aplicată (în dicționarele Brückner, Vasmer și BER-V) termenului german *pfluog* (sau *phluog*), considerat a fi reprezentat originea denumirii pan-slave a plugului avansat. Conform unei viziuni exprimate mai recent³¹ cu privire la evoluția limbii vechi germane de sus, trebuie făcută o distincție clară între vechea germană de sus ca *limbă atestată în scris* (cam între anii 750 și 1050) și o fază precedentă, *fără scriere* (desfășurată între secolele V și VII), care a fost etichetată ca „pre-veche germană de sus” (*das Voralthochdeutsche*). Doar prin referire la acea fază timpurie s-ar justifica cumva opinia celor care încă se arată convinși că termenul v.slav.bis. *plugŭ* se trage din faza pre-documentară a limbii vechi germane de sus (în care încă nu se produsese toate schimbările consonantice implicate de susmenționata *Zweite Lautverschiebung*). Însă, în Europa central-estică, contacte strânse între „germanicii danubieni” (goți, gepizi, longobarzi) și proto-romanicii din foste provincii romane, precum Pannonia și Dacia, avuseseră loc încă din sec. V (cu precădere după căderea hunilor).

Concluzii și perspective

Din cele prezentate mai sus ar reieși următoarele:

- Rom. *plug* are o poziție foarte solidă în cadrul fondului lexical principal al limbii române, ca și în terenul tradițiilor arhaice românești. În această privință, poziția lui *plug* în română este comparabilă mai degrabă cu cea a lui *radlo/ ralo* din slavă.

- Deși a fost atestat doar cu începere din perioada primelor texte tipărite în limba română (sec. XVI), rom. *plug* era foarte probabil în uz încă din proto-română (sau „româna comună”), mai ales având în vedere că termenul în discuție a fost păstrat, ca denumire a principalei unelte de arat, în toate cele patru ramuri dialectale ale limbii române (demult separate între ele), anume dacoromâna, aromâna, meglenoromâna și istroromâna.

- Cu diverse nuanțări, slaviștii de seamă au acceptat originea germanică (sau chiar veche germană de sus) a denumirilor slave pentru plugul avansat (cf. *plug*, *plug*, *pluh* etc., din diverse limbi slave istorice), chiar dacă circumstanțele împrumutului respectiv au rămas neclare, așa cum neclare au

²⁸ Spre deosebire de germana de sus, celelalte limbi vest-germanice (germana de jos, olandeza și engleza), precum și limbile scandinave, au păstrat consoana inițială /p/ în denumirea plugului avansat. Cât despre slavi, presupunând că ei ar fi preluat respectiva denumire cu /pf/ inițial (atestat în germana de sus *scrisă*), acel sunet ar fi „revenit” oricum la /p/ în slavă, printr-un fel de echivalare, având în vedere că sistemul consonantic proto-slav nu conținea nici /pf/, nici /f/, ci doar /p/.

²⁹ Nu am găsit nicăieri o reconstituire (și o încadrare în timp și spațiu) a vreunui contact între vorbitori de proto-slavă și vorbitori de veche germană de sus, contact care ar fi putut face posibilă preluarea, în proto-slavă, a unui v.germ.s. *pfluog* (sau *phluog*).

³⁰ A se vedea primul aliniat al capitolului „Phonologic Developments in the Period of Disintegration”, din volumul lui Carleton (1990: 20) privitor la istoria fonologică a limbilor slave.

³¹ Am luat în considerație datele cuprinse, într-un concis paragraf introductiv, în https://de.wikipedia.org/wiki/Althochdeutsche_Sprache

rămas și cele ale presupusului împrumut din slavă al rom. *plug* (în conformitate cu o opinie perpetuată în dicționare străine, dar și în cele românești).

- Ne putem îndoi de ipoteza preluării lui *plug* din slavă în română, și pentru că, după cum a observat Rosetti (vezi mai sus), rom. *plug* „nu conține vreun element de datare”, deci nici nu arată vreun semn de trecere prin slavă, așa cum arată, de exemplu, rom. *ploscă* (cf. v.scand. *flaska*), sau *pâlc* (cf. v.engl. *folc*), care au ajuns în română din slavă, însă acolo cuvintele-sursă sunt arătate a fi de origini vechi germanice (cf. Vasmer 1987, s.v. *пlocka*, respectiv *полк*).

Într-un articol pe care îl voi publica în viitorul apropiat voi face precizări suplimentare (în manieră mai pronunțat interdisciplinară) cu privire la răspândirea plugului avansat de către o populație de sorginte vest-germanică, venită dinspre Elba și instalată o vreme în zona carpato-danubiană pe parcursul secolele V-VI. Voi confirma o scânteie de ipoteză formulată cu mult timp în urmă de către un prestigios slavist, Petre Cancel, profesor la Universitatea București. În 1921, Cancel a publicat lucrarea intitulată *Termeni slavi de plug în limba română*, în care și-a exprimat îndoiala cu privire la acea *communis opinio* privitoare la originea slavă a rom. *plug* și, de asemenea, a sugerat o ipoteză, pe care am găsit-o concis prezentată de către N. Edroiu (2017:106), după cum urmează:

P. Cancel întrevește, alături de împrumutul slav, a doua posibilitate: *plug* împrumut direct din limba germană [= germanică], „mai ales că românii au avut ca vecini nemijlociți chiar pe unii germani”; în condițiile în care *plug* în slavă, „se afirmă tot mai mult, e de origine germană”³².

În articolul viitor pe care l-am anunțat mai sus, voi analiza (printr-o abordare mai pronunțat interdisciplinară) date suplimentare pe baza cărora se poate preciza care „germani” (sau, mai degrabă, „vechi germanici”) se arată a fi fost aducătorii plugului propriu-zis (cu cormană și cotigă) într-o zonă din care au putut să-l preia atât strămoșii românilor, cât și cei ai albanezilor, înainte de pătrunderea și stabilirea celor mai timpurii comunități de slavi („sclavenici”) în teritorii ale fostele provincii romane de la Dunărea Mijlocie.

BIBLIOGRAFIE

- BER-V, 1996. *Bălgarski etimologičen rečnik*, Tom V, ed. I. Duridanov et al. Sofija: Akademichno Izdatelstvo.
- Biblia, 1975. *Biblia sau Sfînta Scriptură*. București: Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă al Bisericii Ortodoxe Române.
- Bilavski, George A., 2008. Nomenclatura românească referitoare la uneltele și utilajul agricol tradițional. *Arheologia medievală*, VII: 9-36. Cluj-Napoca: Mega.
- Bosworth, Joseph, 1983 (1898). *An Anglo-Saxon Dictionary*, ed. T. Northcote Toller. Oxford: Oxford University Press.
- Brückner, Aleksander, 1970 (1927). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Buck, Carl Darling, 1988 (1949). *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages – A Contribution to the History of Ideas*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Carlton, Terence R., 1990. *Introduction to the Phonological History of Slavic Languages*. Columbus, OH: Slavica Publishers.
- Cenev, Gjore, 2014. The Ancient Sky Map of the Macedonian People. *Cosmos*, 30: 167-192.
- Ciorănescu, Alexandru, 2001. *Dicționarul etimologic al limbii române*, trad. și ed. T. Șandru Mehedinți/ M. Popescu Marin). București: Saeculum.
- Constantinescu, Nicolae A., 1963. *Dicționar onomastic românesc*. București: Ed. Academiei Republicii Populare Române.
- Cross, Samuel Hazzard/ Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor (trad., ed.), 1953. *The Russian Primary Chronicle – Laurentian Text*. Cambridge, MA: The Mediaeval Academy of America.
- Derksen, Rick, 2008. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Vocabulary*. Leiden/ Boston: Brill.

³² Ca o interesantă coincidență, tot în 1921, Constantin Diclescu publica, în Germania, un articol privitor la elemente vechi germanice în limba română (*Altgermanische Bestandteile im Rumänischen*, în revista *Zeitschrift für romanische Philologie*, XLI). Iar după un an, Diclescu avea să publice, la Leipzig, volumul *Die Gepiden*, în care (la p. 204) venea și cu argumente în favoarea ideii că rom. *plug* nu este împrumut din slavă, ci din vechea germanică, mai precis din limba gepizilor.

- DEX², 1996. *Dicționarul explicativ al limbii române* (ediția 2), ed. I. Coteanu et al. București: Univers Enciclopedic.
- Diculescu, Constantin, 1922. *Die Gepiden– Forschung zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes*. Leipzig: Kabitsch
- Duro, Ilo/ Ramazan Hysa, 1995. *Fjalor anglisht-shqip*. Tiranë: EDFA.
- Edroiu, Nicolae, 2017. *Plugul în Țările Române (până în sec. XVIII)*. Cluj-Napoca: Editura Școala Ardeleană.
- Ernout, Alfred/ Antoine Meillet, 1985. *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. Paris: Klincksieck.
- ILR-I 2018. *Istoria limbii române*, vol. I, coord. M. Sala, L. Ionescu-Ruxăndoiu. București: Univers Enciclopedic Gold.
- Iordan, Iorgu, 1983. *Dicționar al numelor de familie românești*. București: Ed. Științifică și Enciclopedică.
- Ivănescu, Gheorghe, 1980. *Istoria limbii române*. Iași: Junimea.
- Leger, Louis (trad., ed.), 1884. *Chronique dite de Nestor*. Paris: Ernest Leroux.
- MDA, 2001-2003. *Micul dicționar academic*, vol. I-IV, ed. M. Sala et al. București: Univers Enciclopedic.
- Meyer, Gustav, 1891. *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*. Strassburg: Trübner.
- Miklosich, Franz, 1886. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien: Wilhelm Braumüller.
- NTB, 1988. *Noul Testament – Tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan, Mitropolitul Transilvaniei* (ed. N. Neaga. V. Căndea et al.). Alba Iulia: Editura Episcopiei Ortodoxe Române.
- Pfeifer, Wolfgang et al., 2004. *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Plinius Maior, 2002. *Naturalis historia – Enciclopedia cunoștințelor din Antichitate*, trad. I. Costa. Iași: Polirom.
- Poruciuc, Adrian, 2017. Probabila origine latină a termenului slav ralo ‘plug’. In: *Lucrările celui de-al șaselea simpozion internațional de lingvistică* (255-266), ed. M. Stanciu Istrate, D. Răuțu. București: Ed. Univers Enciclopedic Gold.
- Poruciuc, Adrian, 2023. Cele mai timpurii unelte de arat abordate în perspectiva metodei „cuvinte și lucruri” (în curs de apariție în *Arheologia Moldovei*).
- Rosetti, Alexandru, 1986. *Istoria limbii române*. București: Ed. Științifică și Enciclopedică.
- Simenschy, Theofil/ Gheorghe Ivănescu, 1981. *Gramatica comparată a limbilor indoeuropene*. București: Ed. Didactică și Pedagogică.
- Suciu, Coriolan, 1967 (I), 1968 (II). *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*. București: Editura Academiei.
- Vasmer, Max, 1987 (1958). *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka* (ed. O. N. Trubačev). Moskva: Progress.
- Vraciu, Marina (trad., ed.), 2014. *Cronica lui Nestor*. Iași: Doxologia.
- Vulgata, 1914. *Biblia Sacra – Vulgatae Editionis* (ed. P. Michael Hetzenauer). Ratisbonae et Romae: Fr. Pustet & Co.
- Zaicz, Gábor, 2006. *Etimológiai szótár – Magyar szavak és tildalékok eredete*. Budapest: TINTA.

https://de.wikipedia.org/wiki/Althochdeutsche_Sprache (accesat pe 05.01.2024).

<http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat04.htm> (accesat pe 12.01.2024).

<http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr04.htm> (accesat pe 12.01.2024).

https://pomog.org/bible_slav/luke.pdf (accesat pe 09.09.2023).

<http://suprasliensis.obdurodon.org> (accesat pe 10.09.2023).

www.wulfila.be/gothic/browse/ (accesat pe 02.12.2023).

THE ROMANIAN TERM *PLUG* AND THE PROBLEMS RAISED BY THE SPREADING OF THE ADVANCED PLOUGH IN THE MID-FIRST MILLENIUM

Romanian plug ‘plough’ has a very solid position within the main stock of the Romanian vocabulary, the word under discussion being attested in all four dialectal branches of Romanian (Daco-Romanian, Macedo-Romanian, Megleno-Romanian and Istro-Romanian). Also, the phonetic shape of the respective word shows no trace of passage through Slavic. Therefore, in keeping with suggestions coming from several predecessors, the present author considers that, rather than being regarded as an Old Germanic term that reached Romanian via Slavic (as indicated by mainstream etymological dictionaries), Romanian plug should be taken into consideration as a result of direct contact between ancestors of today’s Romanians and “Danube Germanics” of the 5th-6th centuries.

INELE MEDIEVALE TIMPURII DIN ROMÂNIA

ȘI SEMNIFICAȚIA LOR

Dan Gh. TEODOR*

Keywords: *native settlements, necropolises, treasures, Christians, pagans*

Amplele investigații arheologice întreprinse în numeroase așezări și necropole medievale timpurii din spațiul carpato-dunăreano-pontic au scos la iveală vestigii de o deosebită importanță, oferind astfel multiple și necesare posibilități de a cunoaște interesante și inedite aspecte social-economice, culturale și de viață spirituală din evoluția societății autohtone, aflată pentru mai bine de un mileniu în perioada marilor migrații.

Pe lângă bogatele informații referitoare la structura satelor și necropolelor, sistemul de construcție a caselor și a atelierelor, ritul și ritualul înmormântărilor, diversitatea uneltelor, ceramicii și a accesoriilor vestimentare, cercetările arheologice au descoperit numeroase și variate obiecte de podoabă și de cult. Între acestea un loc aparte îl ocupă inelele, obiecte de podoabă având o anumită importanță și semnificație.

Lucrate, în general, din diferite metale comune sau din aur și argint, dar, mai rar, și din os sau anumite roci și chiar din sticlă, aceste obiecte sunt făurite sub forma unor verigi constituite din bare circulare sau semicirculare în secțiune sau sub forma unor benzi cu lățimi diferite unite la capete sau uneori deschise. Unele exemplare sunt lucrate din benzi torsionate. Foarte multe inele sunt prevăzute la partea superioară cu o montură (chaton) de formă circulară, pătrată, romboidală sau hexagonală. Pe fața chatonului sunt dispuse litere, inscripții, elemente florale sau geometrice, semne magico-religioase, câteodată având prinse pietre semiprețioase sau geme. Realizarea lor a fost făcută prin batere sau prin turnare folosindu-se diferite metode de ornamentare.

Din cauza numărului foarte mare de exemplare, a diversităților tipologice și a diferențelor de încadrare cronologică, până acum nu a fost posibilă o prezentare de ansamblu a acestor obiecte de podoabă descoperite de cercetările arheologice întreprinse pe teritoriul României.

În general, inelele au fost utilizate încă din antichitate, cele mai vechi fiind atestate în străvechile comunități din China¹, apoi în civilizațiile grecești, romane și bizantine². Pe teritoriul României semnalarea unor asemenea obiecte este documentată încă din epoca geto-dacică³.

Investigațiile arheologice întreprinse până acum în spațiul carpato-dunăreano-pontic nu au scos la iveală inele de la începutul evului mediu timpuriu, decât foarte rar, lipsa acestora fiind documentată până în perioada secolelor VIII-IX. În mod excepțional, un inel lucrat din argint a fost descoperit în așezarea culturii de tip *Ipotești-Cândești* de la Budureasca-Prahova⁴, datând din secolul al VI-lea și alte câteva provenite de la Alba Iulia, Sânnicolaul Mare și Brașov, datând din secolele IV-VI⁵. Absența acestor obiecte de podoabă din așezări

* Institutul de Arheologie filiala Iasi, danteodor33@yahoo.com.

¹ J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dicționar de simboluri*, vol. 3, București 1993, p. 146-147.

² *Enciclopedia Britanică*, fascicula 14, București, 2008, p. 1386.

³ N. Conovici, A. Avram, *Inele*, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol D-L, București, 1996, p.257-258, fig.125.

⁴ Em. Popescu, *Creștinismul în Eparhia Buzăului până în secolul al VII-lea*, în *Spiritualitate și istorie la Întorsura Buzăului*, vol. I, Buzău, 1983, p.275, pl.VI/2.

⁵ M. Rusu, *Continuitatea daco-romană în perioada 275-568*, în *Istoria Transilvaniei*, vol. I, Cluj-Napoca, 1997, p. 215, pl. XX/4.

până către sfârșitul primului mileniu creștin a fost cauzată, probabil, de situația precară generată de desfășurarea marilor migrații, vreme când tradiția romană a utilizării inelelor se pierduse. Așa cum am mai amintit, de abia din secolele VIII-IX, destul de rar, totuși, inelele apar în câteva așezări, acolo unde au fost efectuate investigații de mai mare amploare. De exemplu, din secolele VIII-IX nu sunt documentate, în general, inele în așezările din Transilvania⁶, ci doar în cele de la est de Carpați, la Izvoare Bahna-Neamț⁷, Vorniceni-Suceava⁸, Dodești⁹, Bârlălești¹⁰ și Fedești-Vaslui¹¹ sau două în tezaurul de la Răducăneni-Iași¹². Mai multe inele au fost descoperite în Dobrogea, teritoriu aflat direct în posesiunile imperiului bizantin sau sub influența civilizației acestuia. Astfel, inele de forme și cu ornamente deosebite au fost scoase la iveală prin săpăturile întreprinse la Dinogeția¹³, Capidava¹⁴ sau Păcuiul lui Soare¹⁵, majoritatea acestora fiind încadrate între sfârșitul secolului al IX-lea și secolul al XI-lea. Dintre aceste descoperiri merită atenție câteva inele lucrate din aur și argint aurit aflate la Dinogeția. Exemplarele mai deosebite au fost lucrate prin turnare și filigranare având chatonul sub formă de cupolă. Aceste inele, aparținând probabil unor persoane cu o poziție superioară în societatea bizantină, au fost produse în atelierele meșteșugărești din imperiu. Și celelalte inele descoperite în cetățile bizantine amintite prezintă o anumită importanță, multe fiind ornamentate cu simboluri creștine.

Mai numeroase și mai variate tipologic sau din punct de vedere al ornamentației sunt inelele descoperite în complexe funerare din România, depunerea lor în morminte având desigur semnificație religioasă.

Astfel, din secolele IV-VI au fost descoperite mai multe inele în complexe necropolei de la Calatis-Mangalia¹⁶. Marea majoritate a acestora este lucrată din bronz, unul din aur și altul din argint. Cele mai multe exemplare sunt simple și câteva sunt prevăzute cu chaton oval sau rotund sau cu diverse ornamente. Din secolul al V-lea provin, de asemenea din complexe funerare de la Apahida¹⁷ și Someșeni-Cluj¹⁸, câteva inele lucrate din aur. Cele mai multe au chatonul în formă de cruce și ornamentat cu granate, iar altul de la Apahida are înscris pe chaton numele *omharus*, probabil numele posesorului¹⁹, a unui probabil episcop²⁰ sau chiar al unui rege germanic²¹. Tot din Transilvania mai provine un inel aflat într-un

⁶ Z. K. Pinter, A. Dragotă, I. M. Tiplic, *Piese de podoabă și vestimentare la grupurile etnice din Transilvania, (sec.VII-IX)*, Alba Iulia,, 2006, *passim*.

⁷ I. Mitrea, *Așezarea din secolele VI-IX de la Izvoare Bahna*, Piatra Neamț, 1998, p.83-84, fig.48/1.

⁸ D. Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991, p. 175, fig. 18/5.

⁹ Idem, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați. Așezările din secolele V-XI e.n. de la Dodești-Vaslui*, Iași, 1984, p. 117, fig. 61/7.

¹⁰ Idem, *op.cit.* Iași 1991, p. 160, fig.110/3.

¹¹ G. Coman, *Mărturii arheologice privind creștinismul din Moldova în secolele VI-XII*, în *Danubius*, V. 1971, p.228, fig.6/1.

¹² D. Gh. Teodor, *Tezaurul de la Răducăneni-Iași*, în *SCIVA*, 31, 1980, 3, p. 409, fig. 3/10-11.

¹³ I. Barnea, *Dinogeția*, I, București, 1967, p. 286-288, fig. 170.

¹⁴ Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, I, București, 1958, p. 183-284, fig. 118/2-4.

¹⁵ P. Diaconu, *Păcuiul lui Soare*, I, București, 1972, p. 147, fig. 56/3-6.

¹⁶ C. Preda, *Callatis-necropola romano-bizantină*, București, 1980, p. 53-55, pl. XXV; XXXII/174; XXXIV/1; LI/152, 156-157; LIII/5; LVII/3; LXIII/m.191 m.112.

¹⁷ J. Hampel, *Alterthümer des Frühen Mittelalters in Ungarn*, vol. III, Baunschweig, 1905, p. 58, fig. 51, 53.

¹⁸ K. Horedt, D. Protase, *Tezaurul de aur din epoca migrațiilor de la Cluj-Someșeni*, în *AMN*, VII, 1970, p. 180-199; R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos*, București, 1974, p.87, fig. 91.

¹⁹ R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 80, fig. 80.

²⁰ M. Rusu, *op. cit.*, p. 214-215.

²¹ C. Oprean, *Childeric și Omanahar. Doi regi barbari federați ai imperiului roman tâziu*, în *Relații interetnice în Transilvania în secolele VI-XIII*, București, 2005, p. 12-13.

mormânt de la Morești²² datat în secolul al VI-lea și un altul dintr-un mormânt de la Noșlac²³ aparținând aceleiași perioade. De asemenea, sunt menționate și câteva inele simple provenite din mormintele datând din epoca avarică (secolele VI-VII) descoperite la Gâmbaș²⁴ și Câmpia Turzii²⁵-Cluj. Cam în aceeași vreme sunt date și inelele descoperite în unele morminte din necropola de la Piatra Frecăței²⁶, din Dobrogea.

Mai numeroase și mai variate tipologic și ca ornamentație sunt inelele descoperite în complexele necropolelor de la Sultana-Ilfov²⁷, Izvorul-Giurgiu²⁸, Obârșia-Nouă²⁹, Tichilești-Brăila³⁰ și Platonești-Ialomița³¹, date din perioada secolelor VIII-IX. Din aceeași vreme sunt și inelele descoperite în unele morminte de la Stoicani-Galați³², Arsura-Vaslui³³ și Călărași-Botoșani³⁴ în Moldova, sau de la Satu Nou³⁵ și Gârlița³⁶ din Dobrogea.

De asemenea, au fost descoperite destul de multe și variate tipologic și ca ornamentație exemplare de unelte într-o serie de necropole din Transilvania datate în general din perioada secolelor IX-XI³⁷.

Trebuie menționat că multe din exemplarele descoperite în necropolele din Muntenia și Oltenia, așa cum s-a mai presupus³⁸, au fost puse în legătură cu prizonierii bizantini deportați de țaratul bulgar la nordul Dunării în anul 813. Aceștia, proveniți din Adrianopol, erau creștini și au viețuit câteva decenii împreună cu populația veche românească folosind, probabil, aceleași cimitire³⁹.

Dacă tradiția romană și bizantină a depunerii în morminte a inelelor, socotite protectoare, mai ales după oficializarea creștinismului s-a menținut mai ales în teritoriile din imperiu sau în cele aflate sub directă sa influență, această tradiție s-a diminuat sau a dispărut chiar în perioada secolelor VI-VIII în majoritatea zonelor de la nordul Dunării de Jos. De abia către sfârșitul primului mileniu creștin au început să fie depuse inele și în complexele funerare, multe având pe chaton mai ales semne religioase creștine.

²² K. Horedt, *Morești, Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, București, 1979, p. 154, fig. 75/6.

²³ M. Rusu, *The prefeudal Cemetery of Noșlac (VI-VIII Centuries)*, în *Dacia*, NS, VI, 1962, p. 274, m.7; fig. 2/20.

²⁴ K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, București, 1958, p. 100, fig. 16/13.

²⁵ *Ibidem*, p. 95, fig. 124/12.

²⁶ A. Petre, *La romanité en Scythia Mineure*, București, 1987, p. 18-21; 26; 29; 34; 37; 41-45; 60; 65; 73; fig. 39/b3; 45; 47/b; 48/a; 62/c; 69/b; 75/b; 95/2; 105/b; 117/b; 130/b; 161/a; 179/a; 233/a.

²⁷ B. Mitrea, *La nécropole birituelle de Sultana. Résultats et problèmes* în *Dacia*, NS, XXXII, 1-2, 1982, p. 112; 116; 121-122, pl. 2/6; 5/1; 10/2-4; 12/6-8; 18.

²⁸ Idem, *Das Gräberfeld aus dem VIII Jahrhundert von Izvorul, jud. Giurgiu*, I. în *Dacia*, NS, XXXIII, 1-2, 1989, p. 115; 163; 178; 186; 196; 200; 210, fig. 115; 16/2; 23/4; 34/3; 37/2; 41/1-3; 42/1-2; 43/3; 50/1.

²⁹ O. Toropu, O. Stoica, *La nécropole préfeodale d'Obârșia-Olt*, în *Dacia*, NS, XVI, 1972, p. 186, fig. 7/6-12.

³⁰ N. Harțușche, F. Atanasiu, *Catalogul selectiv al colecției de arheologie a Muzeului Brăilei*, Brăila, 1976, *passim*; C. Luca, D. Mândrescu, *Rituri și ritualuri funerare din spațiul extracarpatic în secolele VIII-X*, Brăila, 2001, p. 93, fig. XIX/10.

³¹ Săpături inedite efectuate între 1997-2001 de către Gh. Matei.

³² M. Petrescu-Dîmbovița, M. Dinu, *Noi cercetări arheologice la Stoicani, jud. Galați*, în *SCIV*, 25, 1974, 1, p. 91-93.

³³ D. Gh. Teodor, *Necropola medievală timpurie de la Arsura-Vaslui*, în *Acta Musei Tutovensensis*, VIII, 2013, p. 108, fig. 2/12.

³⁴ Idem, *op. cit.*, Iași, 1991, p. 85, nota 100, fig. 10/2.

³⁵ B. Mitrea, *Șantierul arheologic Satu Nou. Necropola feudală timpurie nr.1*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 555, 557, fig. 6/5; 39/12.

³⁶ C. Cârjan, *Cimitirul feudal timpuriu de la Gârlița-Ostrov*, în *Pontica*, I, 1969, p. 122; 127, fig. 19; 38/1.

³⁷ Z. K. Pinter, A. Dragotă, I. Țiplic, *op. cit.*, p. 63-64, pl. XXI/5-6; XXIV/5.

³⁸ D. Gh. Teodor, *Nouvelles considerations sur la domination de la Bulgarie au Nord du Danube Inferior*, în *Etudes byzantines et postbyzantines*, VI, 2011, p. 100-101.

³⁹ *Ibidem*, p. 101.

În perioada romană și romano-bizantină și, desigur, și mai târziu, după cum o dovedesc o serie de descoperiri din care amintim pe cele din unele provincii romane⁴⁰ sau teritoriile sud-dunărene ale Bizanțului ca cele de la Sadoveț⁴¹, Corinth⁴², Olimpia⁴³ și din alte părți ale imperiului⁴⁴, chiar într-o serie de necropole din diferite locuri din Bulgaria⁴⁵ influențate de civilizația bizantină, inelele au continuat să fie folosite ca elemente legate de practicile religioase creștine. Inele de diferite tipuri sunt atestate și în complexele funerare aparținând populației goto-bizantine de la Skalistinsk⁴⁶, Suuk-Su⁴⁷, Tepseni-Cordon Oba⁴⁸, Luchistoe⁴⁹ și în alte localități din sud-vestul Crimeei⁵⁰, unde influența bizantină se manifesta constant de mai multe secole. Inelele sunt prezente și în unele morminte din Ungaria⁵¹, mai ales acelea aparținând unor femei (probabil captive) din Imperiul Bizantin, unele creștine.

Trebuie, de asemenea, să amintim că, în multe cazuri, inelele erau produse local, în general de meșteri itineranți, mulți refugiați din imperiu din cauza deselor atacuri ale migratorilor, meșteșugari care lucrau la comandă mai ales pentru populația autohtonă, creștină⁵².

Din cercetările arheologice întreprinse până în prezent în obiectivele aparținând populațiilor migratoare nomade (păgâne) se constată că inelele lipsesc în morminte sau sunt foarte rare.

Așa cum s-a mai amintit, până în prezent, pentru spațiul carpato-dunăreano-pontic nu a fost elaborată încă o lucrare de sinteză menită să sublinieze importanța unor astfel de descoperiri, deși în rapoartele de săpături și în monografiile unor așezări și necropole inelele au fost prezentate în ansamblul obiectelor descoperite, fără a li se acorda, totuși, o atenție specială.

Cu toate acestea, în ansamblul lor, inelele au o importanță aparte vizând aspecte de ordin social-economic, cultural și mai ales de ordin spiritual, importanță pe care le-au acordat-o posesorii lor încă din cele mai vechi timpuri.

În funcție de materialul din care au fost realizate, metale scumpe (aur și argint) sau comune, mai ales din bronz, dar și din aramă și plumb și, mai rar, din diferite roci, sticlă și os, asemenea obiecte reflectă în primul rând starea social-economică a celor care le purtau.

⁴⁰ E. Keller, *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern*, München, 1975, p. 107-110, pl. 11; 12; 15; 18; 21; 22; E. Vago, I. Bona, *Die Gräberfelder von Intercisa*, Budapesta, 1976, pl. 4, 18, 25; XLI/7-10.

⁴¹ J. Veklov, *Eine Gotenfestung bei Sadowetz (Nord Bulgarien)*, în Germania, 19, 1935, p. 154; 156; fig. 19/5-6, 11-13, 16-17; Syna Uenze, *Die spätantiken Befestungen von Sadovec (Bulgarien)*, München, 1992, p. 176, pl. 6/10-13, 15-20.

⁴² Gladys R. Davidson, *Corinth, XII. The minor objects*, New Jersey, 1952, p. 227-248, pl. 102-107.

⁴³ Hanna Philipp, *Bronzeschmuck aus Olimpia*, Berlin, 1981, p. 187-188, pl. 43.

⁴⁴ M.C. Ross, *Jewelry enamels and art of the migration period*, în *Dumbarton Oaks collection*, vol. II, Washington DC, 1965, pl. XI/ 56-84; 119-127.

⁴⁵ De exemplu la: Z. N. Vazarova, *Slavjani i Prabalgarii (po danni na nekropolite ot VI-XI v na teritoriata na Bulgaria)*, Sofia, 1986, p. 21; 26; 328, fig. 17; 19; 116; 200; 209; U. Fiedler, *Stgudoen zu Greberfeldern des 6. Bis 9. Jahrhunderts an Unteren Donau*, Bonn, 1992, pl. 180-182; 260; 378; St. Stanilov, *Starobalgarski prasten s otvorena Halka*, în Godišnik, Department of Archaeology, I-V, Sofia, 2000, p. 300-306, fig. 1-2; L. Lazarov, *Istoričeski Muzei Dalgopol- Drevni Bronz*, Sofia, 2001, p. 71-73, nr. 179-183.

⁴⁶ E. V. Veimar, A. I. Aibabin, *Skalistinski Mogil'nik* Kiev, 1993, p. 12; 16; 37-38; 46-47; 66; 68; 70; 90; 114; 117; fig. 6/18, 20; 7/8-9, 12; 20/14; 22/10, 13-14; 28/12-14; 29/18-19; 36/9-11; 52/23; 59/15, 19-21; 65/14, 16; 77/22, 28, 30.

⁴⁷ N. I. Repnikov, *Nekatory mogil'nikov Krymski gotov. Mogil'nik Suuk-Su*, în *Izvestia*, S. Petersburg, 19, 1906, pl. XI/2, 4-6, 8-11.

⁴⁸ I. A. Baranov, *Tavrika v epochu rannegosrednevekova*, Kiev, 1990, p. 118; 127, fig. 44/30-31, 36-38; 48/10, 14-2.

⁴⁹ A. I. Aibabin, E. A. Khairedinova, *Novyi kompleks s palčatymii fibulem s nekropolia s Luchistogo*, în *Materialy po Archeologii, Istории i Etnografii Tavrii*, V, Simferopol, 1996, p. 86-87, fig. 6/4, 9-10.

⁵⁰ A. I. Aibabin, *Mogil'nik VIII načala X vv v Krymi*, în *Materialy po Archeologii, Istории i Etnografii Tavrii*, III, Simferopol, 1993, p. 122-123, fig. 5/15-23, 21, 29.

⁵¹ J. Giesler, *Untersuchungen zur Chronologie de Bijelo Brdo Kultur. Eine Beitrag zu Archäologie des 10. Und 11. Jahrhunderts in Karpatenbeken*, în *Prähistorische Zeitschrift*, 56, 1, 1981, p. 136, 145.

⁵² D. Gh. Teodor, *Ateliers byzantins des VIe-VIIIe siècles au nord du Bas Danube*, în *Etudes byzantines et postbyzantines*, V, 2006, p. 189-206.

De-a lungul timpului, în contextul multor civilizații, inelele au fost înțelese ca un mijloc de legătură între indivizi, o expresie a unui jurământ divin, o supunere față de o zeitate. La creștini, inelul a reprezentat o legătură între om și Dumnezeu, un mijloc de protecție. La romani, inelele erau, mai ales la început, lucrate din fier⁵³, și erau purtate, de regulă, de bărbați, simbolizând un anumit statut în societate, o distincție socială și chiar politică. Fără îndoială, încă din antichitate inelele au avut și un rol ezoteric, unele fiind înzestrate cu puteri magice care protejau pe cei care le purtau.

Inelele cu imagini sau inscripții creștine dispuse pe chaton, de diferite tipuri și lucrate din metale prețioase sau comune erau nu numai podoabe de identificare a apartenenței familiale sau sociale, ci și, uneori, un element sacru de adorare a dumnezeirii. Desigur, de-a lungul timpului nu toate inelele au avut acest rol. În cele mai multe cazuri ele au avut doar destinația unor obiecte de podoabă, dar care evidențiau în același timp condiția socială a posesorului, mai ales dacă erau lucrate din metale prețioase.

Prin urmare, semnificația apartenței a acestor obiecte de podoabă și de cult trebuie constant avută în vedere, prezența lor în contextul arheologic din care provin oferind, după opinia noastră, împreună cu alte obiecte de podoabă și de cult, elemente suplimentare pentru cunoașterea realităților din vremea respectivă. În felul acesta, prezența acestui gen de obiecte are menirea de a sublinia valoarea informației necesare cunoașterii amplului proces al transformărilor social-economice, culturale și spirituale dintr-o epocă îndelungată și extrem de dificilă (a perioadei marilor migrațiilor), așa cum a fost aceea a primului mileniu creștin.

EARLY MEDIEVAL RINGS FROM ROMANIA AND THEIR MEANING

As a result of the intense archaeological research undertaken on the territory of Romania, numerous and varied vestiges dating from the period of the great migrations were discovered. Rings had a special place among them due to their practical, social and religious role and significance. Made from precious or common metals, by casting or by hammering, the rings present a great variety from a typological point of view.

The use of these decorative objects is very old, being attested in the Chinese, Egyptian, Greek or Roman civilizations. On the territory of Romania, the oldest examples are documented since the Geto-Dacian civilization. Fewer specimens have been discovered in settlements. Most of them were attested in burial necropolises and starting from the 4th-5th centuries they also had a Christian and apotropaic religious significance. Rings were also a sign of social and religious distinction. Some of the specimens were imported from the Byzantine Empire, others were made on Romanian territory by local craftsmen or itinerant craftsmen from Byzantium.

List of illustrations

Fig. 1 Rings from the IV-VI centuries. 1-4, Someșeni-Cluj; 5-7, Apahida-Cluj; 8-11, 13, 14, Callatis-Mangalia; 12, Bratei-Sibiu; 15, Drobeta-Turnu Severin.

Fig. 2 Rings from the VII-IX centuries. 1, 2, 4, 10, 12, 17, Obârsia-Olt; 3, 5-9, Izvorul-Giurgiu; 11, 13, Sultana-Ilfov; 14, Stoicani-Galati; 15, Călărași-Botoșani; 17, Izvoare Bahna-Neamț.

Fig. 3 Rings from the X-XI centuries. 1-3, 5-11, 14, Dinogetea-Tulcea; 4, 13, Capidava-Constanța; 12, Păcuiul lui Soare-Constanța.

⁵³ J. Chevalier, A. Gheerbrant, *op. cit.*, p. 45-148.

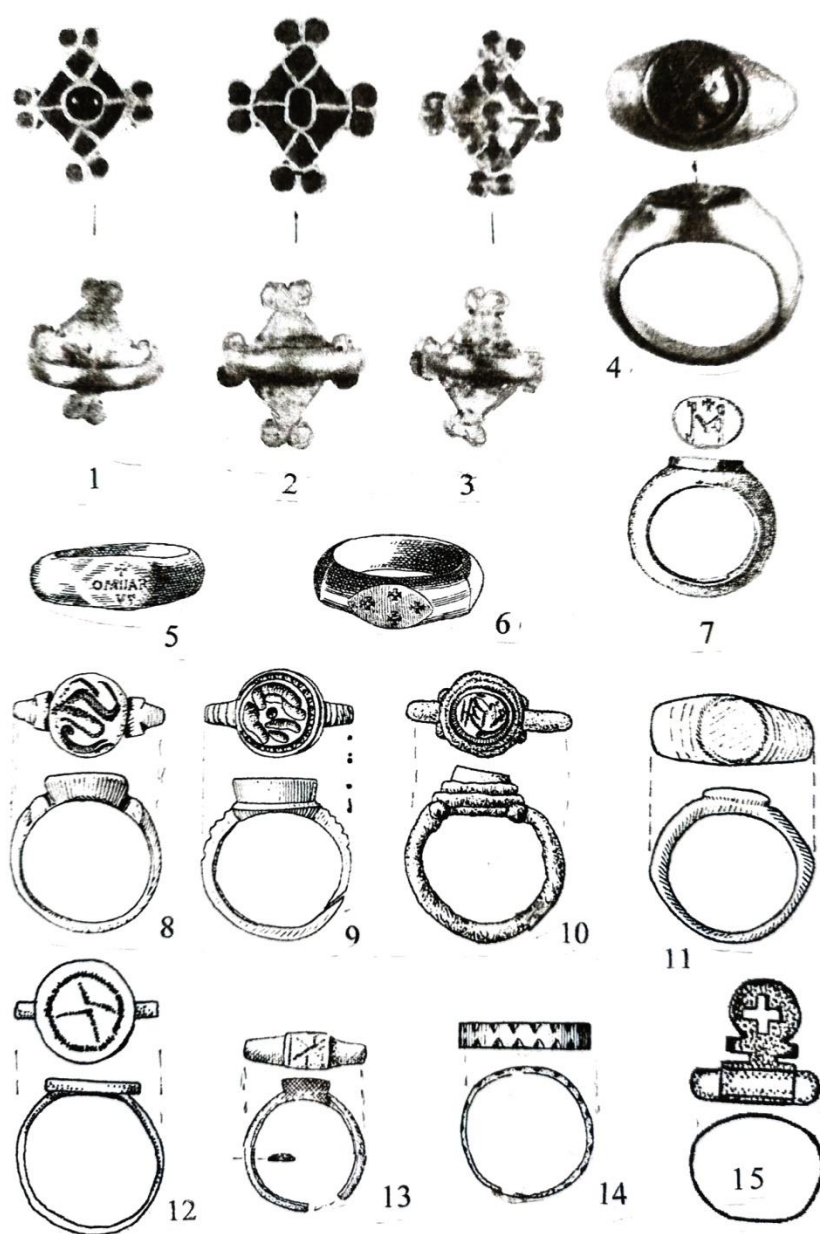

Fig. 1. Inele din secolele IV-VI. 1-4, Someșeni-Cluj; 5-7, Apahida-Cluj; 8-11, 13, 14, Callatis- Mangalia; 12, Bratei-Sibiu; 15, Drobeta-Turnu Severin.

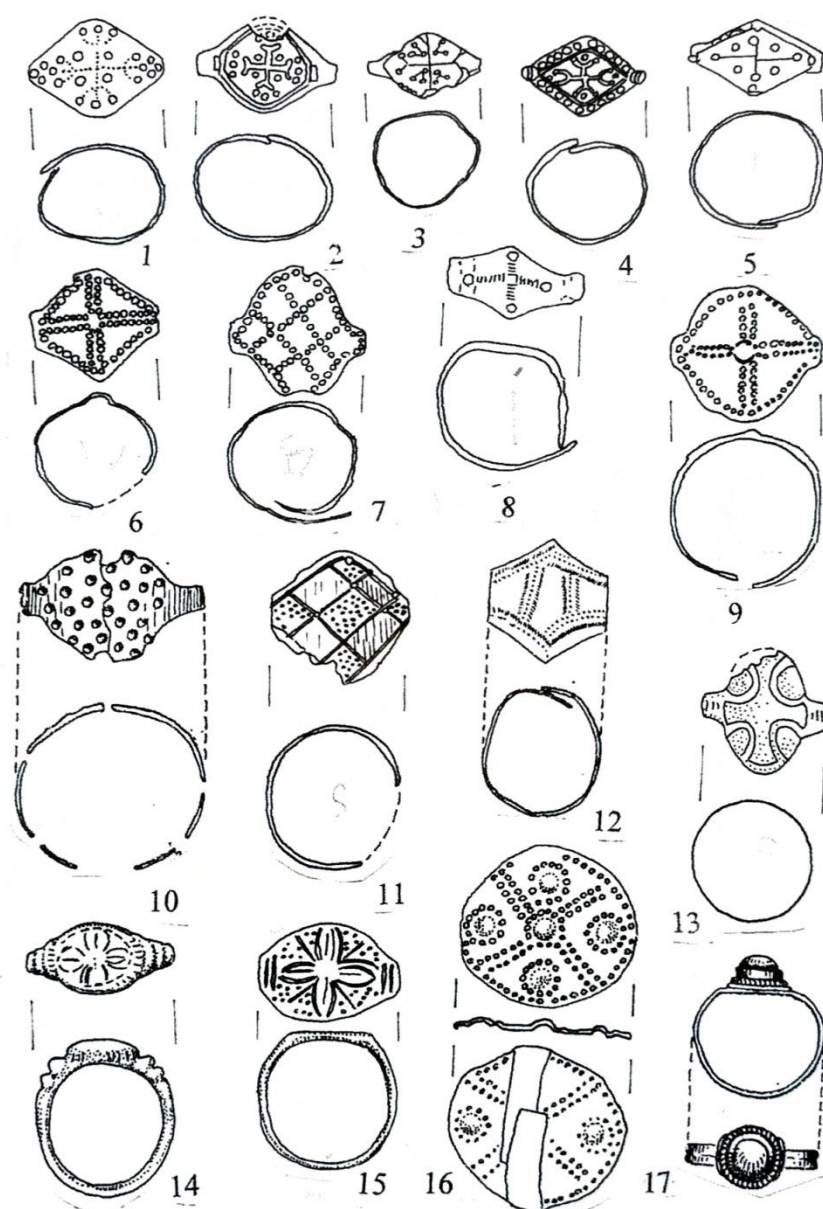

Fig. 2. Inele din secolele VII-IX. 1, 2, 4, 10, 12, 17, Obârșia-Olt; 3, 5-9, Izvorul-Giurgiu; 11, 13, Sultana- Ilfov; 14, Stoicani-Galați; 15, Călărași- Botoșani; 17, Izvoare Bahna-Neamț.

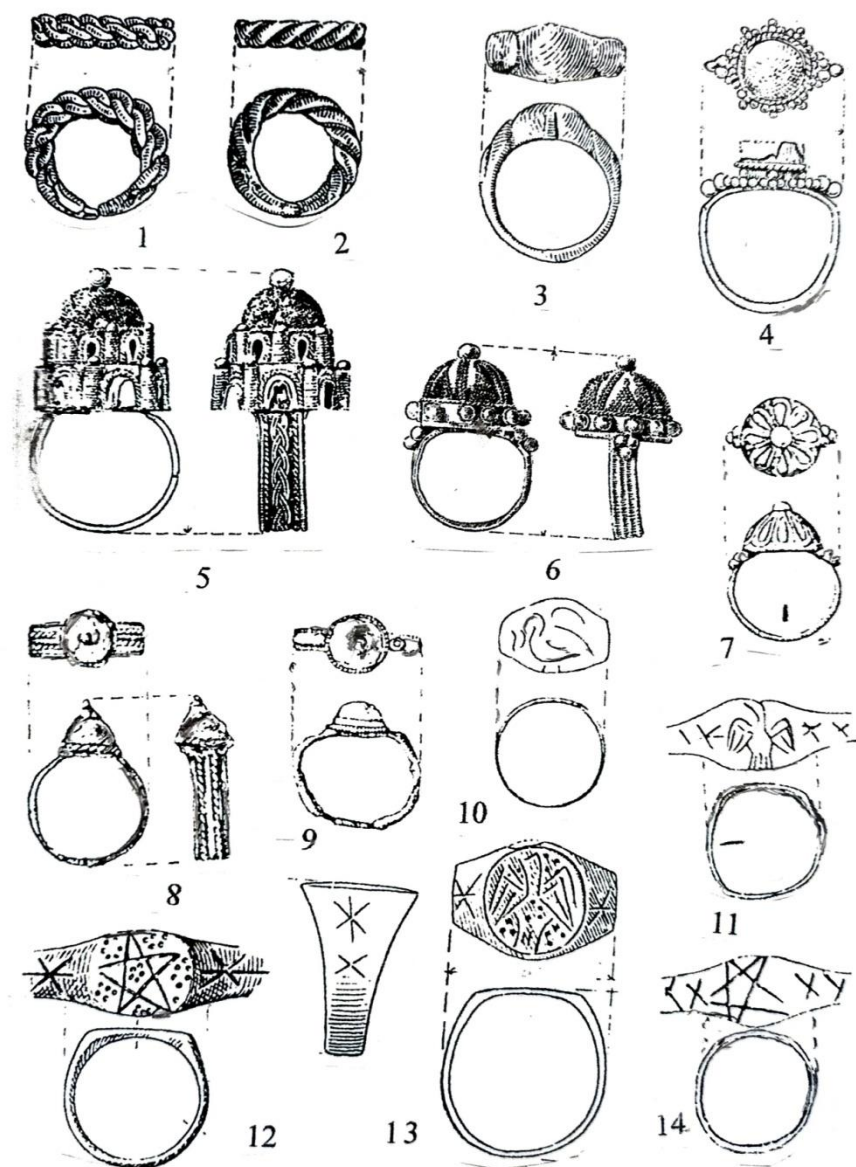

Fig. 3. Inele din secolele X-XI. 1-3, 5-11, 14, Dinogetia-Tulcea; 4,13, Capidava-Constanța; 12, Păcuiul lui Soare-Constanța.

NUMISMATICĂ

VARIA NUMISMATICA TUTOVENSIA. III*

Lucian MUNTEANU**, Ioana SCUTARU***

Keywords: Bârlad, "Vasile Pârvan" Museum, Histiaea, tetrobol, Dobroudja.

Continuăm prezentarea emisiunilor numismatice deosebite, care se află în colecția Muzeului „Vasile Pârvan” din Bârlad¹, prin publicarea unei monede grecești, care constituie o prezență insolită pentru teritoriul actual al României.

Descrierea monedei (Fig. 1)²:

1. AR; 2,187 g; 14 mm; 5h; b.c.; MVPB, nr. inv. B 1622;

Av: Capul nimfei Histiaea, orientat spre dreapta, purtând cercei, colier, cunună de viță de vie și având părul prins cu *sphendone*;

Rv: ΙΣ[ΤΙ] – ΑΕΙΩΝ Nimfa Histiaea, pe jumătate nudă, spre dreapta, purtând cunună de viță de vie, așezată pe pupa unei galere, decorată cu un tripod și ținând un catarg cu traversă (*stylis*); sub galeră, un trident;

Euboea, Histiaea, tetrobol, anii 196–146 î.Hr. (B. V. Head, *A Catalogue of The Greek Coins in the British Museum. Central Greece (Locris, Phocis, Boeotia, and Euboea*, The Trustees, London, 1884, p. 134, nr. 119-121) sau secolul III–anul 146 î.Hr. (W. Schwabacher, *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum. 13. Aetolia – Euboea*, Einar Munksgaard, Copenhagen, 1944, plate 11, nr. 535) sau secolele III-II î.Hr. (D. I. Tsangari, *Sylloge Nummorum Graecorum. Greece. 6. The Alpha Bank Numismatic Collection. From Thessaly to Euboea*, Academy of Athens, Athens, 2011, plate 44, nr. 946-971 – tip general) sau anii 200-150 î.Hr. (S. Savage Lewis, M. Price, *Sylloge Nummorum Graecorum. 6.1. The Lewis Collection in Corpus Christi College, Cambridge. The Greek and Hellenistic Coins (with Britain and Parthia)*, Oxford University Press, London, 1972, nr. 655-657 – tip general; J. F. Healy, *Sylloge Nummorum Graecorum. 7. Manchester University Museum: The Raby and Güterbock Collections*, Oxford University Press, London, 1986, nr. 953-956 – tip general; K. F. Sugden, R. E. Hart, *Sylloge Nummorum Graecorum. 8. The Hart Collection, Blackburn Museum*, Oxford University Press, London, 1989, nr. 757-767 – tip general).

Orașul grecesc Histiaea, situat în nord-vestul insulei Euboea, și-a început activitatea monetară destul de târziu, după mijlocul veacului al IV-lea î.Hr. Din această perioadă sunt atestate două serii de emisiuni din argint, cvasi-contemporane, asemănătoare ca stil, dar folosind standarde diferite. Prima dintre ele, drahmele reduse (după standard eginetic) au fost

* Acest articol a fost elaborat cu sprijinul unui grant acordat de Academia Română, în cadrul proiectului cu numărul GAR 138/2023.

** Institutul de Arheologie al Academiei Române, filiala Iași; lucanas2000@yahoo.com.

*** Muzeul „Vasile Pârvan”, Bârlad; ioanascutaru26@gmail.com.

¹ Pentru lucrările anterioare din această serie, a se vedea: L. Munteanu, I. Scutaru, *Varia numismatica Tutovensia. I*, în *Acta Musei Tutovensis*, XVII, 2021, p. 192-198; idem, *Varia numismatica Tutovensia. II*, în *Acta Musei Tutovensis*, XVIII, 2022, p. 148-153.

² Sunt folosite următoarele abrevieri: AR - argint; g - gram; mm - milimetru; h - ora (ax); b.c. - bine conservat; nr. inv. - număr de inventar; MVPB - Muzeul „Vasile Pârvan”, Bârlad.

introduse după victoria lui Filip II la Chaironeia (338 î.Hr.) și redau, pe avers, capul nimfei Histiaea, purtând cunună de viță de vie, iar pe revers, o junică și vița de vie³. Cea de-a doua serie constă în octoboli, tetroboli și oboli, bătuți după standardul attic, pe reversul cărora apare nimfa, așezată pe pupa unei galere, ținând un *stylis*⁴.

În perioada elenistică s-au emis cantități impresionante de hemidrahme „târzii” (numite, uzual, tetroboli⁵). Iconografia lor este similară cu cea a emisiunilor anterioare, din cea de-a doua serie, dar calitatea artistică a reprezentărilor este inferioară. Se crede că baterea lor ar fi început în a doua jumătate a veacului al III-lea î.Hr. Au fost identificate numeroase grupe de astfel de monede, cu stiluri diferite, majoritatea fiind produse cu ștanțe gravate neglijent⁶. Se cunosc aproape o sută de tipuri distincte, diferențiate pe baza siglelor, monogramelor și a diferitelor simboluri⁷. Greutatea lor variază destul de mult. Emisiunile mai timpurii cântăresc între 2,40 – 2,70 g, în vreme ce piesele mai târzii oscilează între 2,50 – 1,50 g, cu o medie de 2,18 g⁸.

Încă de la finalul veacului al XIX-lea, s-a remarcat existența unor analogii ponderale și iconografice (tipul de avers) între tetroboli de la Histiaea și nominalurile similare macedonene, ale lui Perseu, având capul Menadei⁹. Problema a fost reluată și aprofundată de către W. P. Wallace, care a demonstrat că între cele două specii monetare există inclusiv similitudini stilistice și tehnice¹⁰. A fost identificată chiar o legătură de ștanțe, de avers, între un tetrobol de la Histiaea, de tipul tripod-trident, și o monedă a lui Perseu, din grupa 3¹¹. Astfel că, cel puțin cronologia unor serii de emisiuni ale cetății din Euboea, incluzându-le și pe cele din categoria cu simbolurile tripod-trident, căreia îi aparține și exemplarul din muzeul bărlădean, ar putea fi restrânsă la anii 178-168 î.Hr., când se datează piesele similare macedonene¹². Destul de probabil, baterea lor poate fi pusă în legătură cu cel de-al treilea război macedonean (171-168 î.Hr.)¹³. În funcție de greutate, celelalte serii monetare ale cetății egeene s-ar situa, cronologic, mai devreme (cele mai grele) sau mai târziu (cele mai ușoare), fără a depăși anul 146 î.Hr.¹⁴.

Într-o lucrare recentă, S. Kremydi analizează legăturile dintre Histiaea și Macedonia, în epoca elenistică, încercând să explice volumul impresionant al tetrobolilor cetății din Euboea, difuziunea lor extrem de largă și motivul pentru care aceste nominaluri au fost „imitate” de către macedoneni¹⁵. Se apreciază că monedele respective ar fi fost produse în

³ S. Kremydi, *Macedonia and Histiaia: Political and economic relations*, în: V. Pappas, D. Terzopoulou (eds.), *Ancient Macedonia VIII. Macedonia from the Death of Philip II to Augustus' Rise to Power. Papers Read at the Eighth International Symposium Held in Thessaloniki, November 21-24, 2017*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 2021, p. 587, 591.

⁴ C. M. Kraay, *Archaic and classical Greek coins*, Methuen, London, 1976, p. 93-94; S. Kremydi, *Macedonia and Histiaia...*, p. 587, 591.

⁵ A se vedea discuția la: eadem, „Autonomous” Coinages under the Late Antigonids, National Hellenic Research Foundation, Athens, p. 239-241.

⁶ Eadem, *Macedonia and Histiaia...*, p. 588.

⁷ W. P. Wallace, *The meeting-point of the Histiaian and Macedonian tetrobols*, în *The Numismatic Chronicle*⁷, 2 (138), 1962, p. 18.

⁸ S. Kremydi, *Macedonia and Histiaia...*, op. cit., p. 588.

⁹ B. V. Head, op. cit., p. LXVI.

¹⁰ W. P. Wallace, op. cit., p. 17-22, plates III-IV.

¹¹ *Ibidem*, p. 20.

¹² *Ibidem*, p. 22.

¹³ R. Ashton, *More pseudo-Rhodian drachms from Central Greece*, în *The Numismatic Chronicle*, 160, 2000, p. 103-105.

¹⁴ W. P. Wallace, op. cit., p. 22.

¹⁵ S. Kremydi, *Macedonia and Histiaia...*, p. 590-595; a se vedea și discuția anterioară la: C. Gatzolis, S. E. Psoma, *Coinages issued to serve Roman interests and the case of Histiaia*, în: J. Fournier, G. G. Parissaki (eds.), *Les communautés du nord égéen au temps de l'hégémonie romaine. Entre ruptures et continuités*, National Hellenic Research Foundation, Athens, 2018, p. 74-77.

cantități mari, fiind folosite nu doar pentru a acoperi cheltuielile orașului, ci, mai ales, pentru a finanța operațiunile militare ale „protectorilor” Antigonizi, în special plățile mercenarilor. Mobilitatea acestora ar explica circulația tetrobolilor într-un areal extrem de vast, care include Creta și chiar Gallia¹⁶. Iconografia și nominalul emisiunilor de la Histiaea deveniseră atât de familiare în epocă, pentru cei care primeau bani de la macedoneni, încât aceștia din urmă au fost nevoiți să-și producă o bună parte din propriile monede după modelul celor ale cetății egeene¹⁷. Nu putem ști dacă baterea lor s-a produs chiar în monetăria de la Histiaea, așa cum propunea W. P. Wallace¹⁸.

Un inventar actualizat al descoperirilor monetare ale cetății Histiaea include nu mai puțin de 67 de tezaure care conțin astfel de emisiuni¹⁹. Cea mai mare parte a acestor depozite se datează în veacul al II-lea î.Hr., iar aria de răspândire este extrem de largă, incluzând: Grecia centrală, Peloponezul, vestul Greciei, Creta, Tesalia, Macedonia, Tracia și chiar Galia. E interesant de remarcat faptul că ponderea acestor emisiuni în tezaure crește pe măsură ce ne depărtăm de centrul emitent, confirmând folosirea lor pentru plăți externe. Astfel, ele devin majoritare în depozitele din Tesalia și Macedonia, unde sunt, deseori, asociate cu nominaluri similare macedonene și reprezintă singura specie monetară în cele din Balcani²⁰. În aceste zone periferice, private de numerar mărunț din argint, se mențin în circulație până în secolul I î.Hr., fiind cunoscute și apreciate de către localnici²¹.

Pe teritoriul actual al României se cunosc destul de puține monede originare din Histiaea. În colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța se află patru tetroboli, datați între anii 196-146 î.Hr. Trei dintre aceștia proveneau dintr-o colecție privată (Băcăoanu), care ar fi fost constituită din material monetar recoltat din orașul Constanța și împrejurimi²², iar cel de-al patrulea ar fi fost aflat pe teritoriul Dobrogei²³. În cazul acestei ultime piese, considerată ca fiind un diobol, ne-a atras atenția coafura neobișnuită a nimfei de pe avers, care are părul „ridicat”. Am reușit să identificăm, în mediul online, un grup de monede similare, considerate contrafaceri moderne, care ar aparține unei serii, denumite „«wild hair» fake hoard coin”²⁴. Nu excludem posibilitatea ca și piesa dobrogeană să se încadreze în această categorie.

Alte trei emisiuni de la Histiaea făceau parte din colecții publice din România, dar lipsesc orice fel de informații cu privire la locul unde au fost descoperite. Astfel, în Muzeul Județean de Istorie Brașov se găseau două monede din argint, probabil tot tetroboli, din anii 196-146

¹⁶ S. Kremydi, *Macedonia and Histiaia...*, p. 593-594. De remarcat opinia lui A. Giovannini, care apreciază că Histiaea ar fi bătut monede pentru plata armatelor romane (A. Giovannini, *Rome et la circulation monétaire en Grèce au 2e siècle av. Jésus-Christ*, Friedrich Reinhardt Verlag, Basel, 1978, p. 34). R. Ashton admite posibilitatea ca, după anul 171 î.Hr., Histiaea să fi continuat emiterea tetrobolilor pentru romani (R. Ashton, *op. cit.*, p. 105).

¹⁷ S. Kremydi, *Macedonia and Histiaia...*, p. 594.

¹⁸ W. P. Wallace, *op. cit.*, p. 22.

¹⁹ S. Kremydi, *Macedonia and Histiaia...*, Appendix, p. 596-598; C. Gatzolis, S. E. Psoma, *op. cit.*, p. 72-74.

²⁰ S. Kremydi, *Macedonia and Histiaia...*, p. 588-590; C. Gatzolis, S. E. Psoma, *op. cit.*, p. 72-73.

²¹ S. Filipova, E. Paunov, N. Boyadjiev, A. Tenchova, I. Prokopov, *The numismatic collection of the Regional Historical Museum at Smolyan (Central Rhodopes). Greek, Thracian, Macedonian, Roman republican, Roman imperial, Roman provincial and Byzantine coins from 5th Century BC to the 6th Century AD*, Coin Collections and Coin Hoards from Bulgaria III, Faber, Sofia, 2011, p. 20.

²² G. Talmățchi, *Monede bătute de Histiaea provenind din Dobrogea*, în: E. Nicolae (red. resp.), *Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea independenței României. Chișinău, 24-26 septembrie 2002. Comunicări, studii și note*, Ed. Enciclopedică, București, p. 33, nr. 2-4; 34, fig. 1/2-4; idem, *The Mints' Issues from the Black Sea Coast and Other Areas of Dobrudja: The Pre-Roman and Early Roman Periods (6th Century BC-1st Century AD)*, Mega Printing House, Cluj-Napoca, 2007, p. 137, nr. 1-3; 138, nr. 1-3; 178, pl. VI/5-7.

²³ Idem, *Monede bătute de Histiaea...*, p. 33, nr. 1; 34, fig. 1/1; idem, *The Mints' Issues from the Black Sea Coast and Other Areas of Dobrudja...*, p. 137, nr. 4; 138, nr. 4; 178, pl. VI/8.

²⁴ Asemenea falsuri de la Histiaea sunt postate pe site-ul *Forum Ancient Coins*, în grupul *Dr. Ilya Prokopov's Fake Ancient Coin Reports*; a se vedea, mai ales, piesa <https://www.forumancientcoins.com/fakes/displayimage.php?pid=4266>.

î.Hr.²⁵. Prima dintre ele pare să aibă aceeași particularitate iconografică pe avers („wild hair”), dar nu putem confirma acest lucru, din cauza ilustrației de slabă calitate²⁶. Cea de-a doua, la fel de precar ilustrată, a fost considerată, chiar de către autori, ca fiind un fals modern²⁷.

Ultima monedă, care credem că reprezintă un nominal din aceeași perioadă, a fost identificată în colecția Muzeului de Istorie și Arheologie Piatra Neamț și provine dintr-o colecție privată (dr. I. Cârdei, Piatra Neamț)²⁸. Deși moneda, neilustrată, a fost identificată ca fiind un octobol, greutatea (2,40 g) și trimiterea la catalogul de identificare²⁹ ne îndreptătesc să credem că este vorba, mai degrabă, tot de un tetrobol, din anii 196-146 î.Hr. Nu avem nici un indiciu că piesa respectivă ar fi fost descoperită pe teritoriul Moldovei³⁰.

Din păcate, și în cazul monedei noastre lipsesc date satisfăcătoare cu privire la locul unde a fost descoperită. În urma unor investigații meticuloase, desfășurate de-a lungul anilor, doamna Ioana Scutaru a reușit să identifice proveniența piesei în „colecția Ursăcescu” a Muzeului „Vasile Pârvan” din Bârlad. Știm că această colecție s-a constituit la mijlocul secolului trecut, din obiectele care se aflau în Muzeul „Aurelia Ursăcescu” de la Curteni (comuna Oltenesti, județul Vaslui). Considerat a fi „primul muzeu de istorie proprietate privată în mediul rural din România”, acesta a fost înființat în anul 1904, de către preotul Vasile Ursăcescu, și a funcționat până în 1951, când cea mai mare parte a artefactelor au fost transferate, de către autorități, la muzeul local³¹. Într-o „notă de inventar a colecției numismatice, reconstituită, parțial, pe baza unor note și însemnări care s-au păstrat de la autorul muzeului”, este menționată, printre monedele greco-macedonene, la poziția 2, o piesă din argint, emisă de „orașul Histeon din insula Eubeia”, datată în „sec. IV î.Hr.” (Fig. 2)³². Fără îndoială este vorba despre tetrobolul de la Histiaea, pe care îl prezentăm în lucrarea de față și despre care cunoaștem, cu certitudine, că s-ar fi aflat în Muzeul din Curteni.

Pasiunea pentru antichități și, în mod particular, pentru monede³³, a preotului Vasile Ursăcescu este doar într-o mică măsură cunoscută specialiștilor din domeniu. De-a lungul întregii sale activități, acesta a adunat informații arheologice prețioase și numeroase obiecte din diferite epoci. În perioada cât a activat la Nalbant (jud. Tulcea), a încheiat prima colecție de obiecte arheologice, provenind de pe teritoriul localității și din împrejurimi³⁴. În monografia localității respective, din anul 1910, în lista monedelor aflate în secția numismatică a muzeului parohial, nu se regăsește piesa de la Histiaea³⁵. Ulterior, preotul a slujit la Ostrov (jud. Tulcea), Iași, Zizinca (jud. Vaslui) și Dolhești (jud. Vaslui)³⁶. Și-a

²⁵ M. Chițescu, M. Marcu, Gh. Poenaru-Bordea, *Monedele antice de aur și argint din colecția Muzeului Județean Brașov*, Muzeul Județean Brașov, Brașov, 1978/Cumidava, XI-3, p. 52, nr. 70-71, pl. XII/70-71.

²⁶ *Ibidem*, p. 52, nr. 70, pl. XII/70; pentru comparație, a se vedea piesa de pe site-ul *Forum Ancient Coins*, grupul Dr. Ilya Prokopov's Fake Ancient Coin Reports - <https://www.forumancientcoins.com/fakes/displayimage.php?pid=4267>.

²⁷ M. Chițescu, M. Marcu, Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 52, nr. 71, pl. XII/71.

²⁸ V. Mihăilescu-Bîrliba, *Câteva monede antice din Moldova*, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, I, 1983, p. 182, nr. 1.

²⁹ *Ibidem*, p. 184, nota 2.

³⁰ Idem, *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î. e. n. Economie și monedă*, Ed. Junimea, Iași, p. 147, nr. 257; T. D. Părpăuță, *Moneda în Dacia preromană (secolele IV a. Chr. – I p. Chr.)*, Ed. Trinitas, Iași, p. 46, 244, nr. 528/III; G. Talmațchi, *Monede bătute de Histiaea...*, p. 34, nota 3.

³¹ Informații prețioase, despre viața și activitatea preotului Vasile C. Ursăcescu (1884-1949) și despre Muzeul de la Curteni, au fost adunate într-o lucrare aflată în manuscris: *Colecția preotului econom stavrofor Vasile C. Ursăcescu*, 1998.

³² *Ibidem*, p. 137.

³³ În anul 1916, preotul Vasile Ursăcescu devine membru corespondent al Societății Numismatice din România (*ibidem*, p. 7).

³⁴ N. Gostar, *Un altar epigrafic din fosta colecție a lui Vasile Ursăcescu din Curteni, jud. Vaslui*, în *Cercetări Istorice*, V, 1974, p. 95.

³⁵ V. Ursăcescu, *Monografia comunei Nalbant din județul Tulcea*, Tipografia Națională, Tulcea, p. 47-49.

³⁶ A. I. Iordachi, *Mărturii de război - Preot Vasile C. Ursăcescu*, în *Acta Moldaviae Meridionalis*, XXXIX, 2018, p. 171.

încheiat activitatea în localitatea natală, Curteni, unde s-a îngrijit de dezvoltarea muzeului pe care l-a înființat. Colecția arheologică a acestuia, extrem de diversă³⁷, reunea artefacte adunate din locurile unde a poposit de-a lungul timpului, majoritatea acestora provenind din Dobrogea și din zona Fălciului³⁸.

Putem doar să presupunem că moneda de la Histiaea, care, la un moment dat se afla în colecția numismatică a muzeului, își are originea în nordul Dobrogei, probabil în una dintre localitățile unde a slujit părintele Ursăcescu - Nalbant și Ostrov sau în vecinătatea lor. Faptul că piesa respectivă nu se regăsea în inventarul muzeului parohial din Nalbant, ne-ar indica faptul că a fost descoperită după anul 1910. Ipoteza originii dobrogene a monedei noastre este susținută și de faptul că singurele descoperiri similare de pe teritoriul actual al României provin din această zonă. Probabil ea a ajuns în arealul dintre Dunăre și Mare într-o perioadă târzie, poate chiar în veacul I î.Hr., fiind vehiculată prin mecanismele comerciale și monetare dinamice ale lumii grecești vest-pontice³⁹.

Încheiem această succintă notă prin prezentarea rezultatelor analizei compoziției chimice elementale a monedei⁴⁰. Aceasta a fost bătută dintr-un aliaj din argint (69,15 %) și cupru (29,66%), cărora li se adaugă numeroase elemente minore, în proporții variabile (plumb - 0,3%; bismut - 0,02 %; nichel - 0,11 %; zinc - 0,08 %; arseniu - 0,03 %; staniu - 0,64 % și mercur - 0,01%). Remarcăm doar procentul extrem de scăzut de argint, care, în general, este neobișnuit pentru emisiunile grecești⁴¹. Putem doar să speculăm că, pe fondul creșterii volumului de emisiuni ale cetății Histiaea, în cursul secolului al II î.Hr., alături de deprecierea stilistică și reducerile ponderale remarcate de către specialiști, s-ar fi putut produce și o scădere a titlului de metal prețios. Desigur, astfel de aprecieri, cu valoare de ipoteză, trebuie confirmate de analize realizate pe eșantioane relevante.

VARIA NUMISMATICA TUTOVENSIA. III

Our paper introduces a remarkable silver coin kept in the collection of "Vasile Pârvan" Museum in Bârlad. It is a tetربول from Histiaea (Euboea), with the tripod and trident symbols on the reverse, which was probably minted between 196-146 BC, in the context of the Third Macedonian War. In the first half of the last century, the coin was part of the collection of a small rural museum, established by priest Vasile Ursăcescu in Curteni (Vaslui county). Later, that museum was abolished, and most of the artefacts, including our coin, ended up in the collection of "Vasile Pârvan" Museum in Bârlad. We believe that it is possible that this coin comes from the north of Dobroudja, from the area of the villages of Nalbant and Ostrov (Tulcea county), where the priest Ursăcescu served. This hypothesis is also supported by the fact that the only discoveries of coins from Histiaea, which are known on the current territory of Romania, come from Dobroudja.

³⁷ Un inventar sistematic și detaliat al colecției, din care, din păcate, lipsesc informații despre originea obiectelor, s-a păstrat în manuscrisul *Colecția preotului econom stavrofor Vasile C. Ursăcescu*, p. 54-149.

³⁸ N. Gostar, *op. cit.*, p. 97; G. A. Ursăcescu, *Muzeul din Curteni, 1904-1951*, în *Prutul. Revistă de cultură*, IV/2 (33), februarie 2004, p. 1, 6-9.

³⁹ G. Talmațchi, *Monede bătute de Histiaea...*, p. 34.

⁴⁰ Analiza compoziției chimice a monedei a fost realizată la Institutul National de Fizică și Inginerie Nucleară „Horia Hulubei” (Măgurele), de către doamna Daniela Cristea-Stan, căreia îi mulțumim și pe această cale. Pentru a determina compoziția ei chimică, a fost folosit un spectrometru portabil, Tracer 5ⁱ produs de Bruker Instruments, al cărui principiu de funcționare se bazează pe Fluorescența de Raze X și utilizează ca sursă de excitație un tub de raze X cu anod de Rh, tensiunea maximă fiind de 40 kV. Mărimea fascicolului este de 40 mm². Adâncimea analizată este de c. 50 microni, în funcție de compoziția probei. Compoziția chimică elementală este calculată pentru elementele începând cu magneziu (Mg) până la uraniu (U). Analiza a fost făcută în aer, fără filtru, folosindu-se software-ul încorporat. Precizăm că proba a fost analizată doar de pe aversul monedei.

⁴¹ A se vedea, pentru comparație: Ch. Flament, *The Silver of the Owls: Assessment of Available Analyses Performed on Athenian Silver Coinage (Fifth-Third Centuries BC)*, în: K. A. Sheedy, G. Davis (eds.), *Metallurgy in Numismatics 6. Mines, Metals and Money: Ancient World Studies in Science, Archaeology and History*, The Royal Numismatic Society, London, 2020, p. 215-222.

List of illustrations

Fig. 1. Coin from Histiaea kept in the collection of the "Vasile Pârvan" Museum in Bârlad (enlarged).

Fig. 2. Photocopy after an inventory note of the Greco-Macedonian coins from the numismatic collection of the Curteni Museum (source: *Colecția preotului econom stavrofor Vasile C. Ursăcescu*, 1998, p. 137 [manuscript]).

Fig. 1. Monedă de la Histiaea din colecția Muzeului „Vasile Pârvan” din Bârlad (mărită).

MUZEUL DE LA CURTENI-NUMISMATICĂ

Notă de inventar reconstituită parțial pe baza unor note și însemnări care s-au mai păstrat de la autorul muzeului

MONEDE DIN METAL

Nr. crt.	Emisiunea	Perioada emisiunii	Aur loc.	Argint Alboc.	Bronz loc.	Argint loc.	Nichel loc.	Alumina loc.
1.	MONEDE GRECO-MACEDONENE							
1.	Tetradrahmă ateniană	sec. V î. H.	-	1	-	-	-	-
2.	Orașul Histion din insula Eubeia	sec. IV î. H.	-	1	-	-	-	-
3.	Filip al II-lea-regele Macedoniei	359-339 î. H.	-	-	2	-	-	-
4.	Alexandru Macedon	336-323 î. H.	1 stater	3	2	-	-	-
5.	Lisimach-regele Traciei	323-281 î. H.	-	3	-	-	-	-
6.	Ptolomeu-regele Egiptului	323-283 î. H.	-	-	-	3	-	-
7.	Strigopolis	sec. III î. H.	-	4	-	1	-	-
8.	Tetradrahmă Tesică	168 î. H.	-	2	-	-	-	-
9.	Drahmă-Filov-Marea Adriatică	168 î. H.	-	1	-	-	-	-
10.	Efion-Marea Adriatică-Apollonia	168 î. H.	-	1	-	-	-	-
11.	Neidentificate	sec. II î. H.	-	-	2	9	-	-
	TOTAL			1	16	6	13	-

Fig. 2. Fotocopie după o notă de inventar a monedelor greco-macedonene din colecția numismatică a Muzeului de la Curteni (sursa: *Colecția preotului econom stavrofor Vasile C. Ursăcescu*, 1998, p. 137 [manuscris]).

VARIA

CERCETĂRI ARHEOLOGICE DE SUPRAFAȚĂ ÎN COMUNA VIZANTEA - LIVEZI

Mădălina STĂNESCU*

Keywords: Vizantea - Livezi, archeological sites, Bronze Ages, La Tène, Vizantea Monastery

În toamna anului 2022 specialiștii Muzeului Vrancei au efectuat cercetări arheologice de suprafață pe întreg teritoriul comunei Vizantea Livezi (Fig. 1), în vederea realizării Studiului Arheologic General aferent noului Plan Urbanistic General al acestei unități administrativ-teritoriale.

Astfel, au fost identificate siturile arheologice de pe teritoriul localității, fiind delimitate și zonele lor de protecție, în conformitate cu prevederile legale în vigoare. Investigațiile noastre au permis recoltarea de artefacte ce aparțin mai multor epoci și civilizații care reflectă evoluția habitatului din zona investigată, aceasta fiind influențată nemijlocit de bogatele resurse naturale existente. Ca urmare a acestor cercetări au fost descoperite noi situri arheologice și au fost confirmate sau infirmate unele din informațiile deja publicate privind celelalte obiective arheologice.

Documentarea prealabilă a constat în consultarea bibliografiei de specialitate, verificarea arhivei proprii a Muzeului Vrancei și a colecțiilor de bunuri de patrimoniu, precum și consultarea mai multor hărți detaliate ale zonei (la scara 1:20.000 sau 1:50.000), întocmind un plan de lucru pentru cercetările de suprafață. Sursele cartografice relevante pentru teritoriul supus analizei sunt: hărțile austriece disponibile pe www.mapire.eu (*Moldawischen Districten (1788–1790) - First Military Survey; Moldawier-Wallachisch Militär-Regiment (1773–1774) - First Military Survey; Moldavia (1892-1898)*); planurile directe de tragere, scara 1:20.000 (județul Vrancea)- (server cartografic cimec.ro).

Date geografice generale

Comuna Vizantea-Livezi se află în zona de nord-vest a județului Vrancea (în depresiunea intramontană de forma unui jgheab înfundat la capătul vestic, cu o largă deschidere către est), în valea pârâului Vizăuți, cu o suprafață de 7.546 ha. Comuna este formată din satele: Livezi, Mesteacănu, Piscu Radului, Vizantea Mănăstirească și Vizantea Răzășească (Pl. 3). Este străbătută de șoseaua județeană DJ 205 E, care o leagă spre nord de Câmpuri și spre sud-est de Vidra (unde se intersectează cu DN 2D).

Este mărginită de comunele: Vidra în partea de sud-est, Răcoasa în partea de nord-est, Câmpuri în partea de nord, Soveja în partea de nord-vest, Negrilești în partea de sud-vest.

Aproximativ din centrul satului Livezile pornește către stânga, un drum de legătură cu satul Mesteacănu, iar aproape de intrarea în satul Vizantea-Răzășească, din Livezile, pe partea stângă, continuă legătura cu satul Piscu-Radului.

Coordonate geografice: meridianul de 26° 49' 51" longitudine estică și paralela de 45° 58' 12" latitudine nordică.

Dispus în trepte ce cad în altitudine de la vest la est, relieful județului Vrancea cuprinde Munții Vrancei (cu depresiunile intramontane Greșu și Lepșa), Dealurile Subcarpatice și

* Muzeul Vrancei, Focșani, stanescunicoletamadalina@gmail.com.

Câmpia Siretului Inferior, mărginită de Podișul Moldovei (Colinele Tutovei) la nord-est și Câmpia Râmnicului la sud-est.

Aspectul de culoar al comunei (Fig.1) este dat de modul cum este dispusă depresiunea de o parte și de alta (nord-sud). Aproape toate depresiunile intracolinare au caracterul unor depresiuni de contact confluențele apelor curgătoare și terasele relativ largi din interiorul lor dau caracteristica esențială a reliefului¹

La vest, culoarul este închis de dealul Răchitașul Mare, cu o altitudine de 927 m², care se unește cu o mică parte din Răchitașul Mic (891 m), pentru a închide perfect capătul vestic³.

Pe latura stângă se întind colinele Plopu, Coasta Hățașului, dealul Hagiului, mica coastă a Cărbunarului, continuată cu cea mai lungă culme, sub formă de șes. Aceasta se continuă cu dealul Giurgea, dealul Răcoasei și dealul Momâia (621 m).

Pe limita stângă, datorită unor pâraie, culmile se crestează pe direcția vest-est, formând mici culoare, asemănătoare marelui culoar descris. Acest culoar se „stinge” în pâraul Vizăuți.

Pe partea nordică, pe direcția vest-est, dealul Podu-Fiarei se continuă cu colina Piscu-Bobului, care se oprește tot în Vizăuți.

Așa se face că toate formațiunile colinare iau direcția nord-sud, imprimată de cursul pâraielor care constituie bazinele mai marelui Vizăuți.

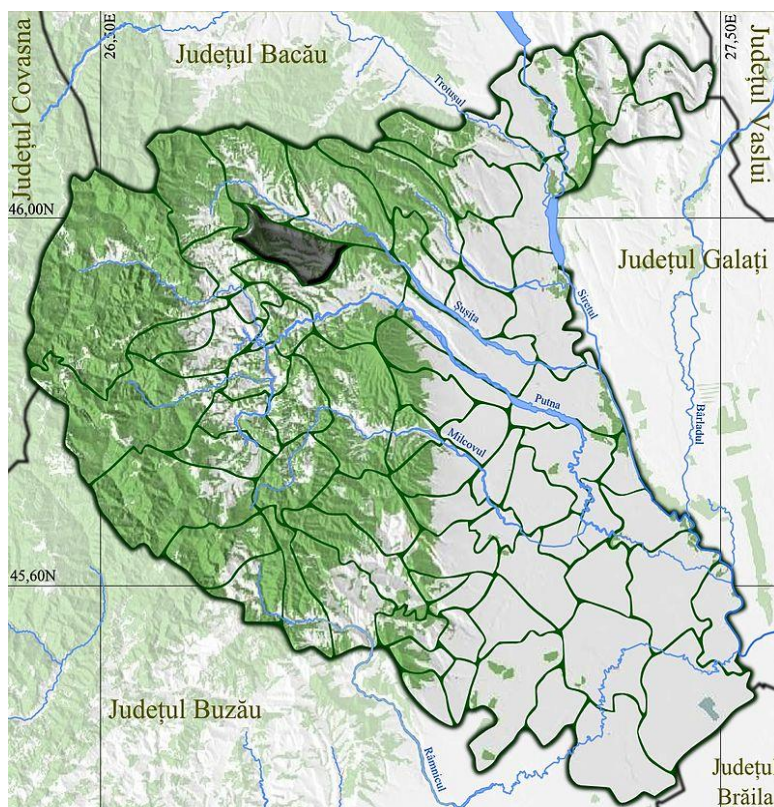

Fig. 1. Comuna-Vizantea-Livezi (Topographic data SRTM from NASA and Openstreetmaps, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Vizantea-Livezi_judetul_Vrancea.jpg).

¹ Ștefănescu, Ioana, *Subcarpații dintre Șușița-Zăbrăuț și Buzău. Studiu geografico-economic*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1972, p. 19.

² Tufescu, Victor, *Subcarpații și depresiunile marginaleale Transilvaniei*, Editura Științifică, București, 1966, p. 121.

³ Agafiței, Florinel, *Schiță monografică a comunei Vizantea Livezi*, Editura „Zigotto” Galați, 2010, p. 11.

Date arheologice generale privind teritoriul comunei

Cercetările arheologice, efectuate de-a lungul timpului pe actualul teritoriu al comunei Vizantea Livezi, au constat în periegeze, rezultatele obținute fiind destul de inconsistente și oferind astfel o imagine diferită în raport cu realitățile surprinse de noi în teren. Datele au fost publicate de autorii cercetărilor îndeosebi prin intermediul repertoriilor, ce au avut la bază criterii de clasificare fizico-geografice, administrativ-teritoriale și cultural-cronologice. Ulterior, informațiile au fost preluate și de alți specialiști, fără însă a se mai face verificări în teren.

I. Note lacunare sugerează identificarea pe teritoriul comunei a două topoare din piatră, perforate⁴, datând din Epoca Bronzului, acestea fiind descoperite întâmplător, fără a fi precizat punctul exact al descoperirii. Nici din Registrul de inventar al Muzeului Vrancei, unde sunt înregistrate cu numerele de inventar 14436 și 14437 (Fig. 16) nu am reușit să obținem mai multe informații. Alte două piese am reușit să le identificăm în mica expoziție din satul Vizantea Mănăstirească, care ar fi fost descoperite întâmplător în apropierea Mănăstirii Vizantea. Există posibilitatea ca toate cele patru piese să provină din același loc.

II. Gheorghe Constantinescu, muzeograf în cadrul Muzeului Vrancei, nota în caietul său de șantier faptul că în primăvara anului 1962 a întreprins o evaluare de teren în comuna Vizantea Livezi. În urma acestei evaluări a descoperit în punctul „Căbeni”, aflat la SE de satul Vizantea Răzăsească, fragmente ceramice și material litic ce le atribuie Epocii bronzului⁵.

III. O simplă mențiune se referă la descoperirea unei așezări geto – dacice în extravilanul satului Livezile, la circa 3 km sud-est de sat, în punctul *Grajduri*. Aici au fost descoperite în urma unor cercetări de suprafață efectuate de Victor Bobi și Anton Paragină între anii 1978-1980, câteva fragmente ceramice lucrate la roată și cu mâna, dar și fragmente de amfore grecești⁶.

IV. Tradiția orală locală reține și informația potrivit căreia pe teritoriul satului Vizantea Mănăstirească, în punctul *Roata Cailor* s-ar fi descoperit fundația din bolovani a unei construcții foarte vechi, care, în timp a fost distrusă și pietrele au fost luate.

V. În Monografia Comunei Vizantea apare menționat faptul că în livada lui Ion Pleșcan⁷ s-au descoperit fragmente ceramice, posibil aparținând Epocii Bronzului. Informația este oarecum greșită, deoarece, conform datelor oferite de Primărie, Ion Pleșcan este locuitor al satului Livezi, iar proprietatea dânsului se află pe teritoriul satului Livezi, nicidecum în punctul *Scătura Petrei*, care se găsește în satul Mesteacănul. Verificarea în teren, în locul denumit *Scătura Petrei*, nu au oferit material arheologic.

VI. Perioada cuprinsă între secolele IX – XI p. Chr. este reflectată prin descoperirea întâmplătoare a unui depozit de unelte agricole⁸, pe terasa superioară a pârâului Peștera (în bibliografie apare menționat pârâul Vizăuți, eronat, deoarece, paralel cu drumul care duce spre cătunul Purci (azi Mesteacănul) este pârâul Peștera.

VII. Singura așezare medievală, care ne-a oferit informații relevante, este cea de la Mănăstirea Vizantea, unde, în anul 2020 au fost cercetate, parțial, fundațiile din piatră ale bisericii de lemn, datată în veacul al XVII-lea. Cercetarea a fost efectuată în cadrul proiectului *Peisaje ascunse: explorarea prin teledetecție și LiDAR a drumurilor, granițelor și câmpurilor de luptă din Carpații de sud-est (HiLands)*. Cercetarea preventivă a constat în trasarea a două

⁴ Bobi, Victor, Apostu, Aurora-Emilia, *Contribuții la întocmirea catalogului topoarelor-ciocan cu gaură de înmănușare, descoperite în zona de curbură a Carpaților*, în *Vrancea. Studii și comunicări*, vol. XI, Focșani, 1997, p. 36.

⁵ Constantinescu, Gheorghe, *Caiet de șantier/repertoire (arheologie)*, nr. inv. 36 306, fila 68 verso.

⁶ Bobi, Victor, *Civilizația geto-dacilor de la Curbura Carpaților (sec. VI î. Chr. – II d. Chr.)*, Editura Semne '94, București, 1999, p. 67.

⁷ Agafiței, Florinel, *op. cit.*, p. 56.

⁸ Paragină, Anton, *Habitat medieval la Curbura exterioară a Carpaților în secolele X-XV*, Editura Istros, Brăila, 2002, p. 50.

secțiuni, una în dreptul altarului și una pe direcția NS a edificiului. S-au descoperit oseminte umane, o reînhumare și o parte din temelia Sfintei Mese.

VIII. În 2006 o echipă de muncitori care lucrau la regularizarea pâraului Peștera au descoperit, întâmplător, un ansamblu de lespezi de mari dimensiuni (Fig. 22). Pietrele, așezate sub forma unui „zid” sau „baraj”, au dimensiunile cuprinse între 160 cm și 190 cm lungime, lățimea cuprinsă între 60 cm și 90 cm și înălțimea între 60 cm și 90 cm.

Siturile arheologice și monumente identificate în comuna Vizantea Livezi

Prezentăm în continuare obiectivele pe care le-am identificat pe teritoriul comunei (Fig. 2), încercând să asociem, fiecăruia, dincolo de „fișa de sit” și coordonatele limitelor de protecție și câteva propuneri relative la prezervarea și valorificarea patrimoniului. De la bun început subliniem faptul că, în cadrul literaturii de specialitate consultate nu am identificat trimiteri clare la vreunul din siturile identificate. Trebuie să menționăm faptul că, în ciuda potențialului arheologic al zonei, nu există situri arheologice clasate în Repertoriul Arheologic Național (RAN), anterior diagnosticului arheologic.

1. Situl arheologic *Căbeni* (Fig. 5-6)

Situl este amplasat pe terasa râului Vizăuți în partea de SE a satului Vizantea Răzășească, la circa 1,2 km de sat. Situl este delimitat la N de coama dealului Buduiașului (Fig.7), la E de pâraul Budiașul, la S de râul Vizăuți.

Cercetarea de suprafață din anul 2021 a condus la identificarea unei așezări deschise, confirmată prin prezența unor fragmente ceramice răspândite pe o suprafață de cca 3,5 hectare. Materialul ceramic lucrat la mână (Fig. 8), din pastă fină și poroasă de culoare cenușie și cărămizie, este specific Epocii bronzului (mileniile III-II a. Chr.).

2. Situl arheologic *La Mănăstire* (Fig. 13)

Situl este plasat în intravilanul satului Vizantea Mănăstirească, vizavi de Mănăstirea Vizantea, pe terasa stângă a râului Vizăuți (Fig. 14-15) . În parcele plantate cu lucernă am identificat numeroase fragmente ceramice de culoare cărămizie și cenușie (Fig. 17) , bucăți de chirpic și zgură, materiale care demonstrează prezența unei așezări deschise. Materialul ceramic, lucrat la mână, din pasta poroasă, este specific Epocii bronzului - Cultura Monteoru.

Materialele arheologice sunt răspândite pe o suprafață de cca. 1,5 ha concentrate fiind în marginea terasei, spre râul Vizăuți.

3. Situl arheologic *Islaz Ghiorica* (Fig. 9-10)

Situl este amplasat pe terasa înaltă a râului Vizăuți, în marginea sud-estică a satului Livezi. Zona are aspect frământat, fiind afectată de alunecări de teren (Fig. 11). Terasa are în acest loc aspectul unei mici înălțimi, oferind o bună vizibilitate spre S și E.

Cercetarea de suprafață din anul 2022 a condus la identificarea unei așezări deschise, confirmată prin prezența unor fragmente ceramice, ce apar în malul din marginea drumului și în rupturile provocate de alunecările de teren. Au fost recuperate fragmente ceramice de culoare cenușie, care provin de la vase lucrate cu mâna și bucăți de chirpic (Fig. 12), atribuite cronologic celei de-a doua Epoci a fierului – La Tène. Materialele arheologice sunt răspândite pe o suprafață de cca. 0,3 ha (terenul se afla în intravilanul satului și este folosit ca pășune iar materialele arheologice au fost foarte greu de identificat - astfel există probabilitatea ca situl să fie mai extins).

4. Situl arheologic *Mănăstirea Vizantea* (Fig. 18-19) - Fosta Mănăstire cod LMI VN-II-m-A-06569, secol XVII – ctitoria domnească – Ieremia Movilă – Pe DJ Câmpuri Vidra;

- Biserica cod LMI VN-II-m-A-06569.01 – Biserica nouă „Sfânta Cruce” – 1850 – 1854 ctitoria călugărilor greci – în incinta fostei Mănăstiri;

- Turn clopotniță cod LMI VN-II-m-A-06569.02 – secol XVII – în incinta fostei mănăstiri;

- Zid de incintă cod LMI VN-II-m-A-06569.03 - secol XVII – în incinta fostei mănăstiri.

Situl este amplasat pe terasa râului Vizăuți, în partea de est a satului Vizantea Mănăstirească, situat pe DJ ce leagă comuna Vidra cu comuna Câmpuri. Ctitorie domnească, Biserica fostei Mănăstiri Vizantea (aflată în incinta monumentului istoric Mănăstirea Vizantea), a fost ridicată în prima jumătate a secolului al XVII-lea⁹.

Mănăstirea apare reprezentată pe hărțile austriece din secolul XVIII sub același nume *Mon. Vizantye* (Fig. 3). Este prima informație topografică despre această mănăstire. Ea apare reprezentată și pe hărțile austriece de la sfârșitul secolului al XIX-lea dar și pe planurile directe de tragere ale armatei române.

Prima mențiune documentară a Mănăstirii a fost făcută într-un act din anul 1612, prin care se întărea „*călugărilor de la schitul ce se cheamă Vizantia*” locul pe ambele Vizăuțe. Schitul datează din prima domnie a lui Ieremia Movilă (1600-1606), fapt menționat pe un pomelnic triptic al mănăstirii (aflat în colecțiile Muzeului Vrancei), datat 1612, în care este menționat drept ctitor Ieremia Movilă¹⁰.

Ctitoria Movileștilor a fost construită din lemn, dar nu s-au mai păstrat decât temelia din bolovani, porțiuni din zidurile împrejmuitoare și bolta din piatră, pe sub care se accede în incinta mănăstirească (Fig. 20).

În anul 1777, domnul Grigore Ghica închină mănăstirea Muntelui Athos. Așa se explică prezența călugărilor greci la Vizantea, ei fiind ctitorii actualei biserici, zidite în anul 1858, așa cum consemnează pisania „*cu cheltuiala monahului Visarion 1858*”.

Mănăstirea a fost bine înzestrată cu moșii, scutiri de dări, dar și cu obiecte de cult. Printre acestea se remarcă icoanele împărătești ce datează din secolul al XVII-lea, de proveniență kieveană¹¹, aflate în colecția Muzeului Vrancei.

Biserica actuală, ctitoria călugărilor greci a fost zidită din cărămidă, pe tipul de plan în cruce, cu pronaos, naos și altar. Pe latura vestică prezintă un pridvor închis, mai scund decât biserica și învelit separat. Fațada pridvorului pune în evidență intrarea străjuită de patru stâlpi adosați, pe care se sprijină un fronton cu timpan triunghiular.

Prima cercetare arheologică a fost efectuată în anul 2020 în cadrul proiectului *Peisaje ascunse: explorarea prin teledetecție și LiDAR a drumurilor, granițelor și câmpurilor de luptă din Carpații de sud-est (HiLands)* de către Ionel Cândea și Mădălina Stănescu. A fost efectuată o scanare pentru a putea determina forma originală a bisericii și două sondaje, unul în dreptul altarului și unul pe direcția NS a edificiului (Fig. 21). Au fost descoperite oseminte umane (o reînhumare), câteva fragmente ceramice și o parte din temelia Sfintei Mese. Cercetarea nu a putut fi finalizată, cercetările urmând a fi reluate cât mai curând.

Concluzii

În scurta noastră intervenție am încercat să nuanțăm pe cât a fost posibil potențialul arheologic al zonei, acumulând datele esențiale redactării fișelor de sit arheologic, ce constituie primul pas spre clasarea siturilor. În privința stadiului de conservare a siturilor, atragem atenția asupra exploatării agricole ce constituie, în mod evident, un factor de risc ce nu poate fi eliminat, dar efectele acesteia pot fi minimizate prin semnalarea descoperirilor întâmplătoare și prin recuperarea datelor aferente acestora. Pentru siturile aflate în intravilan (siturile arheologice de la Vizantea Mănăstirească - *La Mănăstire și Mănăstirea Vizantea*, situl arheologic Livezi – *La Ghiorica*) apreciem că probabilitatea afectării lor de construcții

⁹ Nicodei, Aurel, *Materiale de construcție folosite la ridicarea bisericilor medievale din județul Vrancea*, în *Vrancea. Studii și comunicări*, vol. XII, Editura Pallas, Focșani, 2005, p. 54.

¹⁰ Pavel, Lelia, Huțanu, Dumitru, Apostu, Aurora-Emilia, Dumitrescu, Horia, *Patrimoniul cultural construit din județul Vrancea*, Editura Pallas, Focșani, 2008, p. 255-256.

¹¹ Lelia, Pavel, *Pictura pe lemn din colecția mănăstirii Vizantea*, în *Studii și comunicări*, vol. III, Focșani, 1980, p. 501-514.

viitoare este mult mai mare decât în cazul celor din extravilan. Din această perspectivă, cercetarea arheologică preventivă în aceste situri este o prioritate.

În ceea ce privește cercetarea acestor obiective, au fost demarate cercetările în punctul Mănăstirea Vizantea. Deși restrânse ca amploare, acestea au evidențiat forma bisericii construite în secolul al XVII-lea și descoperirea temeliei Sfintei mese.

SURFACE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE VIZANTEA - LIVEZI COMMUNE

At the beginning of October 2022, the specialists of the Vrancea Museum were asked by the Municipality of Vizantea Livezi to carry out surface research for the identification and mapping of archaeological sites and historical monuments on the administrative territory of the commune, in the framework of the project "Updating of the General Urbanistic Plan of the commune of Vizantea Livezi". As a result of this field research, four new archaeological sites have been identified on the territory of the commune: 1. „Căbeni” (a settlement with one habitation levels: Bronze ages – Monteoru. 2. „La Mănăstire” (a settlement with one habitation levels: Bronze ages – Monteoru). 3. „Islaz Ghiorica” (a settlement with one habitation levels: LaTène and Point „Mănăstirea Vizantea” (a settlement with one habitation levels: Medieval Monastery – XVII century).

List of illustrations

- Fig. 1. Location of Vizantea – Livezi commune in Vrancea Country (<https://ro.wikipedia.org/wiki>).
- Fig. 2. Satellite image with the sites identified within the radius of Vizantea – livezi commune: 1. Vizantea Răzășească – Căbeni, 2. Livezi – Islaz Ghiorica, 3. Vizantea Mănăstirească – La Mănăstire, 4. Vizantea Mănăstirească – Former Vizantea Monastery.
- Fig. 3. First Military Map – Moldawier – Wallachisch Militar Regiment (1773-1774) – First Military Survey (source: arcanum.eu).
- Fig. 4. Map of Moldova 1892 – 1898 (source: arcanum.eu).
- Fig. 5. The Căbeni point according to the Romanian army's shooting guide plans (<https://map.cimec.ro/Mapserver/#>).
- Fig. 6. Image of the perimeter of the Căbeni site and the protection zone.
- Fig. 7. Vizantea Răzășească – Căbeni. 1-2 Images from the south -west.
- Fig. 8. Vizantea Răzășească – Căbeni. Ceramics discovered during surface research in 2022.
- Fig. 9. The Islaz Ghiorica point according to the shooting guidelines of the Romanian army.
- Fig. 10. Image with the perimeter of the Islaz Ghiorica site and the protection zone.
- Fig. 11. Livezi – Islaz Ghiorica. 1-2 Images of the site.
- Fig. 12. Livezi – Islaz Ghiorica. Ceramics discovered during surface research in 2022.
- Fig. 13. La Mănăstire point according to the firing plans of the Romanian army.
- Fig. 14. Image with the perimeter of the La Mănăstire site and the protection zone.
- Fig. 15. Vizantea Mănăstirească – La Mănăstire. Images of the site from the east.
- Fig. 16. Stone hammers discovered by chance in Vizantea – Livezi commune.
- Fig. 17. Vizantea Mănăstirească – La Mănăstire. Ceramics discovered during surface research in 2022.
- Fig. 18. Vizantea Monastery according to the Romanian army's shooting guidelines.
- Fig. 19. Image of the perimeter of the Former Vizantea Monastery site and the protection zone.
- Fig. 20. Vizantea Monastery – Former Vizantea Monastery. 1. Bell tower image. 2-4 Pictures of the enclosure wall. 5-6 Images of the arch under which the monastery complex is accessed.
- Fig. 21. Vizantea Monastery – Former Vizantea Monastery. 1. Image with the foundations of the 17th century church. 2. Image with the outline of the church. 3-4 Images of the 2020 archaeological survey.
- Fig. 22. Piscu Radului: Pictures of the Cave point

BIBLIOGRAFIE

- Constantinescu, Gheorghe, *Caiet de șantier/repertoire (arheologie)*, nr. inv. 36 306.
- Agafiței, Florinel, 2010, *Schiță monografică a comunei Vizantea Livezi*, Editura „Zigotto” Galați.
- Bobi, Victor, 1999, *Civilizația geto-dacilor de la Curbura Carpaților (sec. VI î. Chr. – II d. Chr.)*, Editura Semne '94, București.
- Bobi, Victor, Apostu, Aurora-Emilia, 1997, *Contribuții la întocmirea catalogului topoarelor-ciocan cu gaură de înmănușare, descoperite în zona de curbura a Carpaților*, în *Vrancea. Studii și comunicări*, vol. XI, Focșani, pp. 33- 50.
- Constantinescu, Gheorghe, 1978, *Civilizația geto-dacică pe teritoriul județului Vrancea*, în *Studii și comunicări*, vol. I, București, p. 19-34.

Nicodei, Aurel, 2005, *Materiale de construcție folosite la ridicarea bisericilor medievale din județul Vrancea*, în *Vrancea. Studii și comunicări*, vol. XII, Editura Pallas, Focșani, p. 50-84.

Lelia, Pavel, 1980, *Pictura pe lemn din colecția mănăstirii Vizantea*, în *Studii și comunicări*, vol. III, Focșani, p. 501-514.

Paragină, Anton, 2002, *Habitat medieval la Curbura exterioară a Carpaților în secolele X-XV*, Editura Istros, Brăila.

Pavel, Lelia, Huțanu, Dumitru, Apostu, Aurora-Emilia, Dumitrescu, Horia, 2008, *Patrimoniul cultural construit din județul Vrancea*, Editura Pallas, Focșani.

Ștefănescu, Ioana, 1972, *Subcarpații dintre Șușița – Zăbrăuț și Buzău. Studiu geografico-economic*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București.

Tufescu, Victor, 1966, *Subcarpații și depresiunile marginale ale Transilvaniei*, Editura Științifică, București.

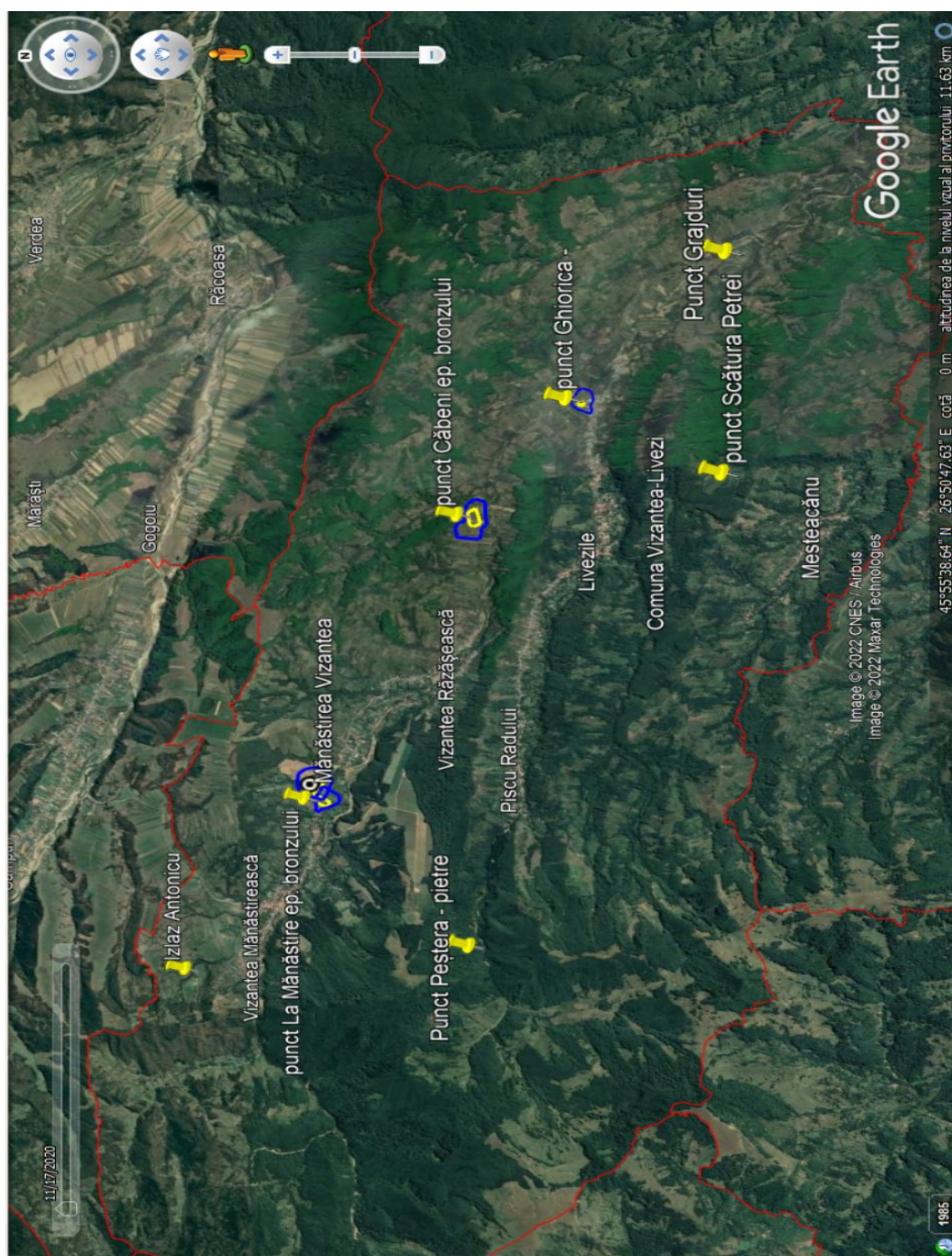

Fig. 2. Imagine satelitară cu siturile identificate pe raza comunei Vizantea Livezi:

1. Vizantea Răzășească - Căbeni;
2. Livezi - Izlaz Ghiorica
3. Vizantea Mănăstirească - La Mănăstire;
4. Vizantea Mănăstirească – Fosta Mănăstire Vizantea.

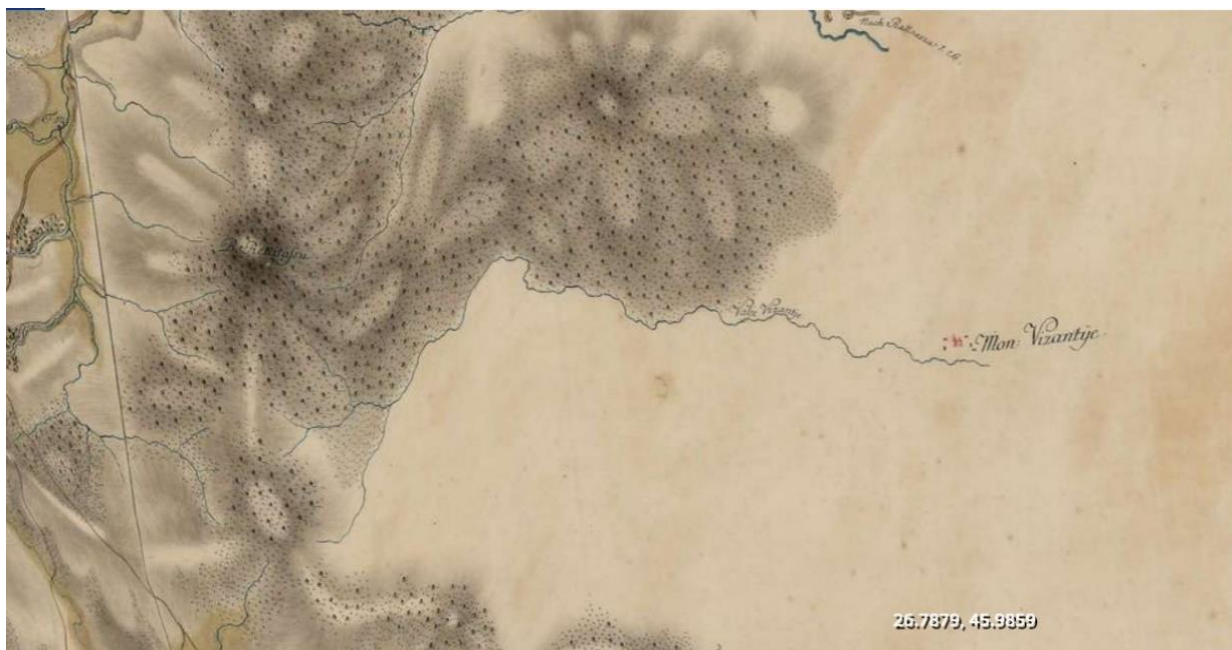

Fig. 3. Prima hartă militară - Moldawier-Wallachisch Militär-Regiment (1773–1774) - First Military Survey (sursa: arcanum.eu).

Fig. 4. Harta Moldovei 1892 - 1898 (sursa: arcanum.eu).

Fig. 5. Punctul Căbeni conform planurilor directe de tragere ale armatei române (<https://map.cimec.ro/Mapserver/#>).

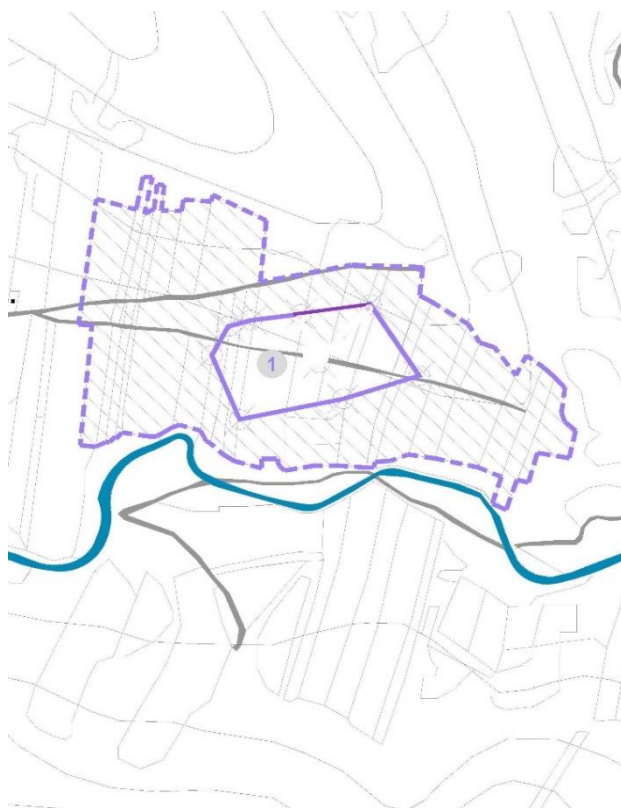

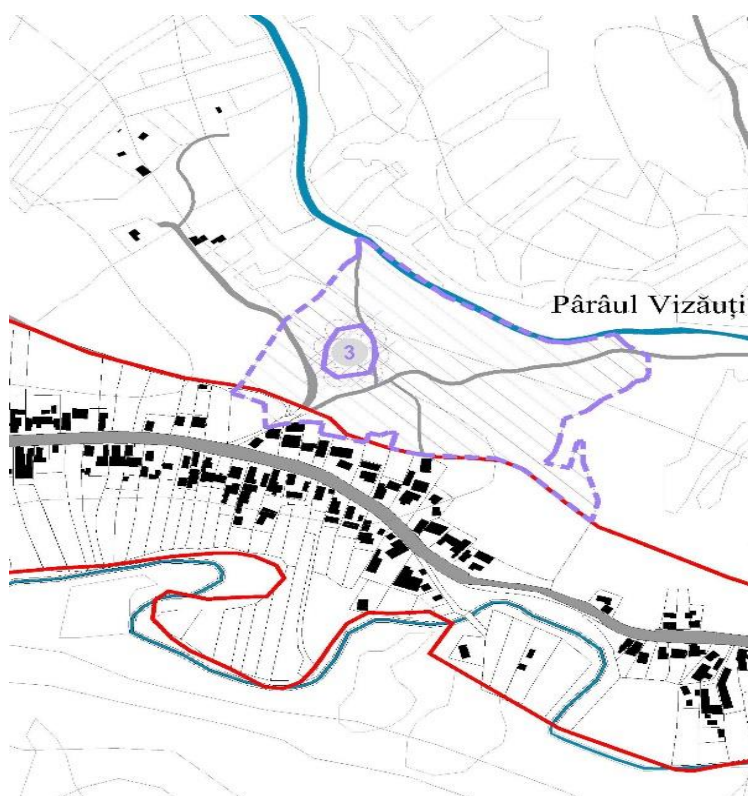
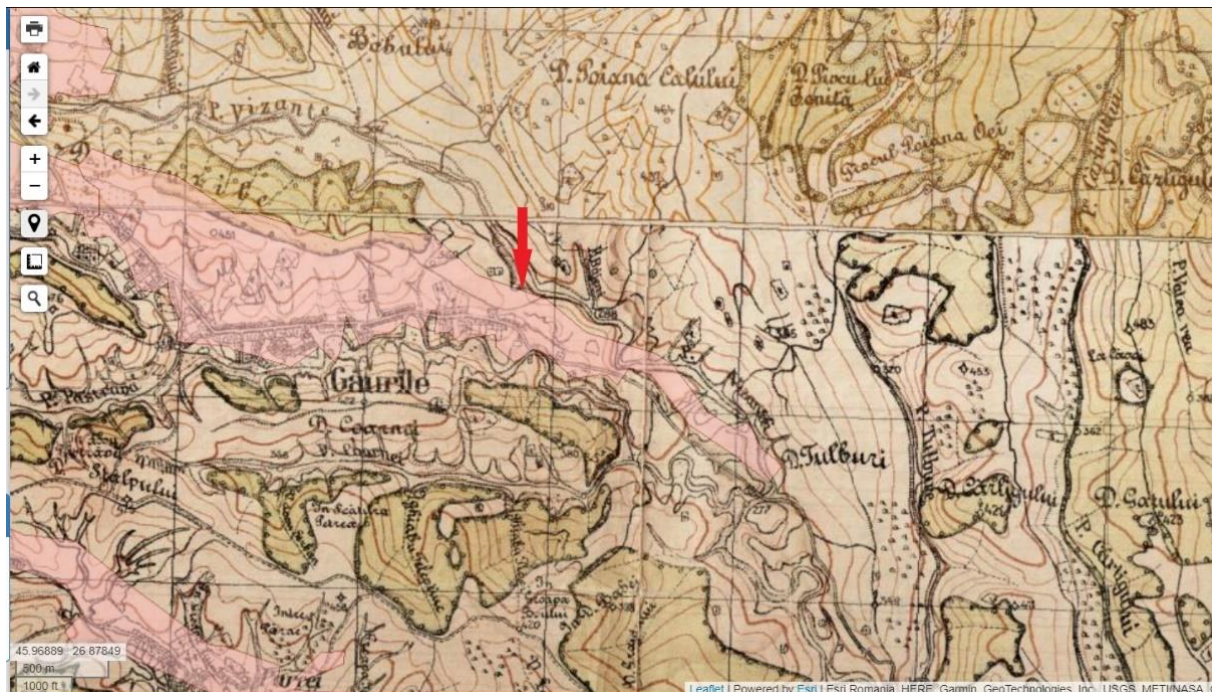
Fig. 6. Imagine cu perimetrul sitului CĂBENI și zona de protecție.

Fig. 7. Vizantea Răzășească - *Căbeni*. 1. Imagine dinspre sud – vest.

Fig. 8. Vizantea Răzășească - *Căbeni*.
Ceramică descoperită în cursul cercetărilor de suprafață din 2022.

1

2

2

Fig. 11. Livezi – Islaz Ghiorica. 1-2. Imagini cu situl.

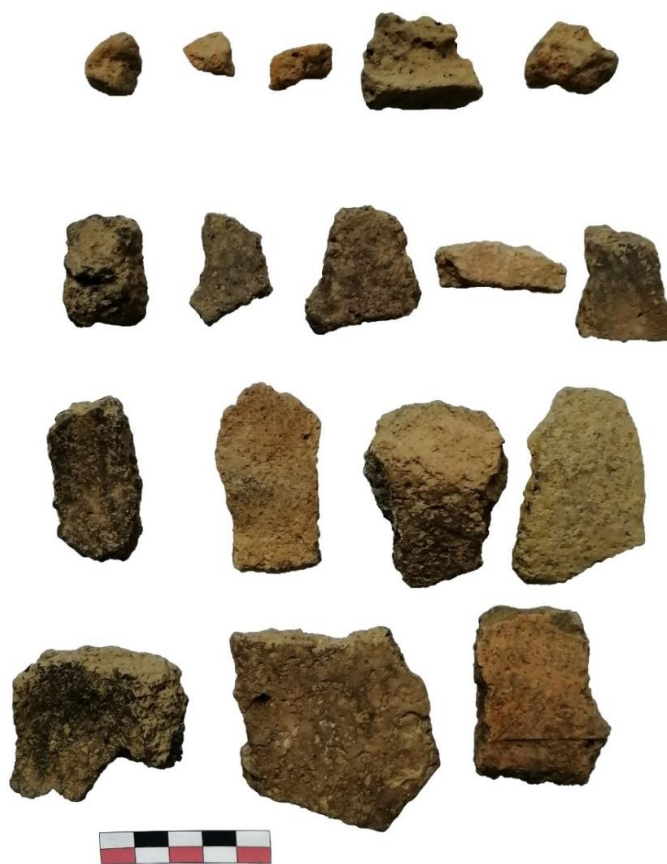

Fig. 12. Livezi – Islaz Ghiorica Ceramică descoperită în cursul cercetărilor de suprafață din 2022.

Fig. 13. Punctul *La Mănăstire* conform planurilor directe de tragere ale armatei române (<https://map.cimec.ro/Mapserver/#>).

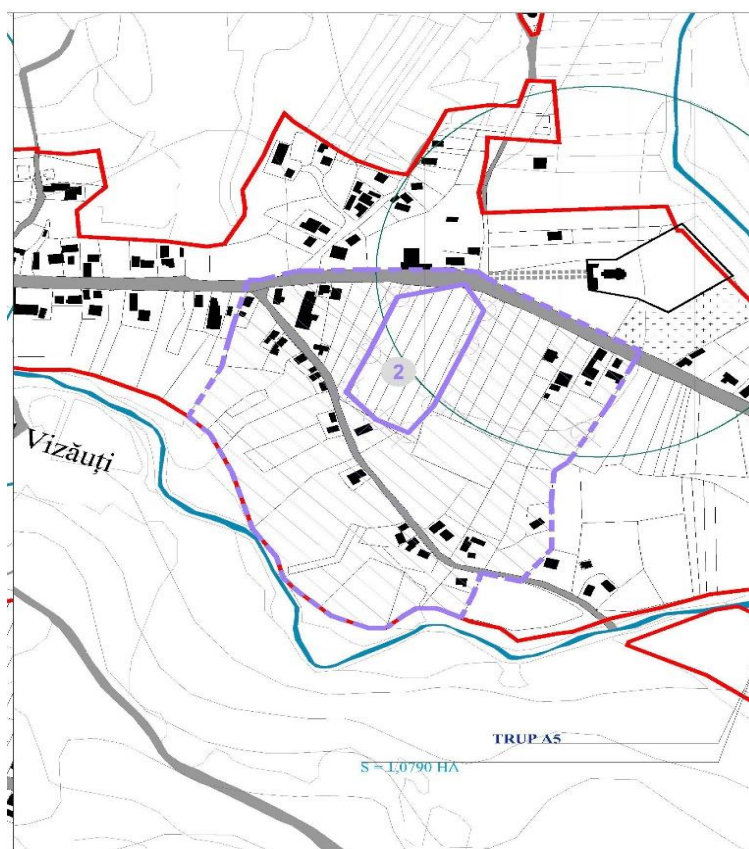

Fig. 14. Imagine cu perimetrul sitului *La Mănăstire* și zona de protecție.

Fig. 15. Vizantea Mănăstirească – *La Mănăstire*. Imagini cu situl dinspre est

Fig. 16. Ciocane din piatră descoperite întâmplător în comuna Vizantea Livezi.

Fig. 17. Vizantea Mănăstirească – *La Mănăstire*.
Ceramică descoperită în cursul cercetărilor de suprafață din 2022.

Fig. 18. Mănăstirea Vizantea conform planurilor directe de tragere ale armatei române (<https://map.cimec.ro/Mapserver/#>).

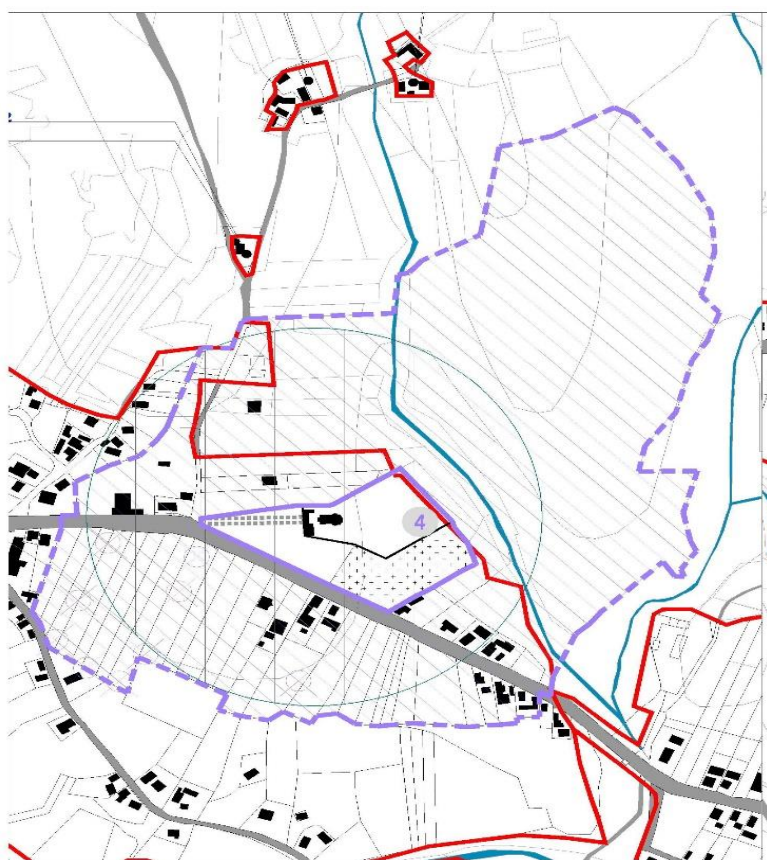
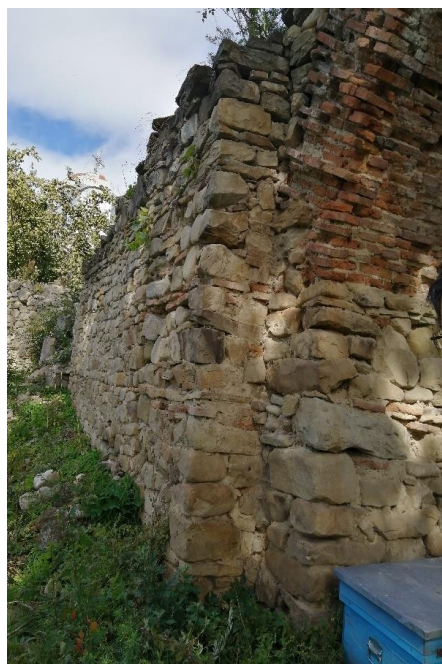

Fig. 19. Imagine cu perimetrul sitului Mănăstirea Vizantea și zona de protecție.

1

2

3

4

5

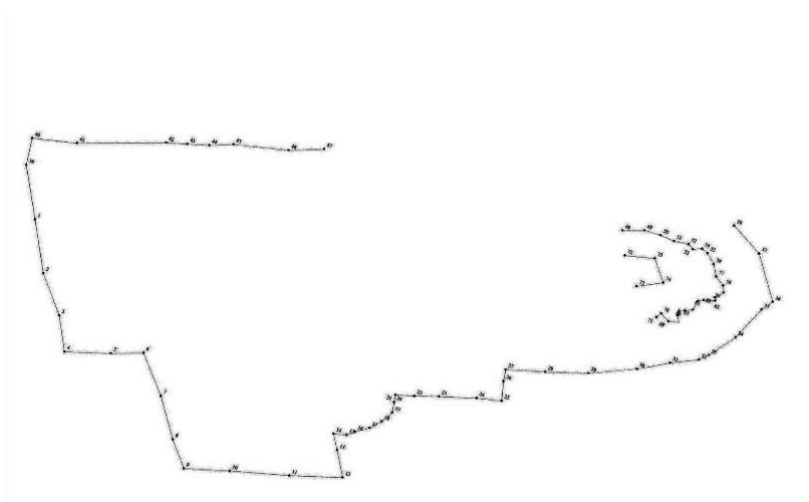

6

Fig. 20. Vizantea Mănăstirească – *Fosta Mănăstire Vizantea*. 1. Imagine cu turnul clopotniță. 2-4 Imagini cu zidul de incintă. 5-6 Imagini cu arcada sub care se accede în incinta mănăstirească.

1

2

3

4

Fig. 21. Vizantea Mănăstirească – *Fosta Mănăstire Vizantea*. 1. Imagine cu fundațiile bisericii de secol XVII. 2. Imagine cu conturul bisericii. 3-4. Imagini cu cercetarea arheologică din 2020.

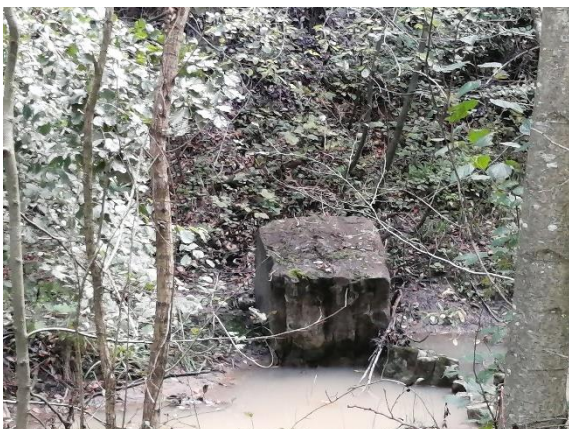
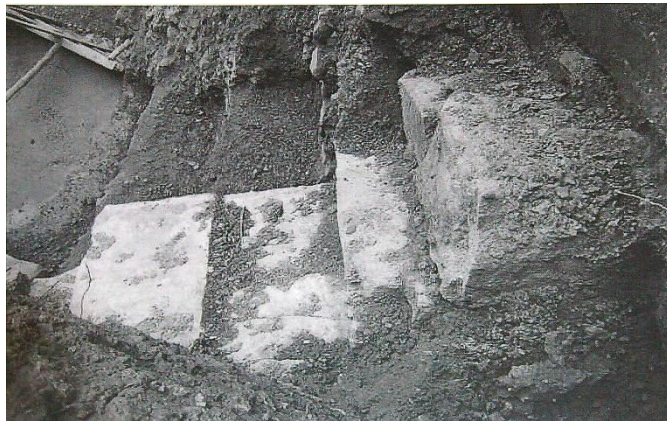
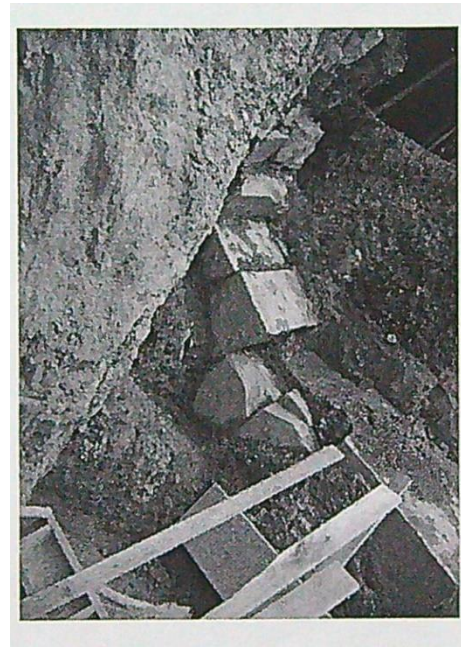

Fig. 22. Piscu Radului: Imagini cu punctul *Peștera*.

NOTĂ ASUPRA UNUI VÂRF DE SULIȚĂ DESCOPERIT ÎN CARTIERUL MUNTENI DIN BÂRLAD (JUDEȚUL VASLUI)

Adrian-Ionuț GÎLEA*

Keywords: *spear, Bârlad, archaeological discoveries*

La începutul anului 2024 am fost informați cu privire la descoperirea unui vârf de suliță în cartierul Munteni al orașului Bârlad. Din cele aflate, obiectul fusese găsit cu mulți ani în urmă în gospodăria unei femei și păstrat fără ca cineva să afle de acesta. În urma decesului femeii, vârful de suliță a fost redescoperit de către o rudă care a înțeles că obiectul în cauză prezintă importanță istorică și a decis să-l doneze Muzeului „Vasile Pârvan”, Bârlad¹.

Locul descoperirii inițiale, precum și cel al regăsirii obiectului este cartierul Munteni (Strada Luceafărului) din orașul Bârlad. Situat în nord-estul orașului, în această zonă au fost scoase la iveală, de-a lungul vremii, mai multe bunuri cu importanță istorică și arheologică aparținând perioadei medievale². Cercetări arheologice sistematice care să aibă în vedere centrul istoric al orașului nu au fost efectuate până în prezent, acestea putând să ofere o serie de date importante, ci doar câteva săpături cu ocazia unor lucrări edilitare în care a fost descoperită o necropolă cu inventar din secolele XV-XVI³ și fragmente ceramice provenite în urma cercetării terenului pe care urma să fie construit la acea dată Cinematograful Victoria⁴. În colecțiile vechi ale muzeului din Bârlad se află mai multe vârfuri de lance, suliță sau vârfuri de săgeată din fier descoperite întâmplător pe raza orașului, Victor Spinei afirmând într-una din cercetările sale că acestea ar aparține perioadei medievale, anume secolelor XI-XIII, respectiv XIV-XV⁵.

Îndreptându-ne atenția spre începuturile Bârladului, din punct de vedere documentar, acesta a fost menționat pentru prima dată în privilegiul oferit de Alexandru cel Bun negustorilor din Liov la data de 8 octombrie 1408, în acest târg funcționând o vamă pentru negustorii care veneau din Polonia sau alte teritorii din jurul Mării Baltice și doreau să-și continue drumul spre Marea Neagră⁶. Atribuirea diverselor arme, descoperite de-a lungul vremii, perioadei medievale poate fi argumentată prin faptul că în târgul Bârladului a fost construită în a doua jumătate a secolului al XV-lea, în timpul domniei lui Ștefan cel Mare, o cetate de pământ⁷, amintită mai târziu de episcopul catolic Marco Bandini⁸, dar și de Dimitrie

* Muzeul „Vasile Pârvan” Bârlad, gilea_adrian@yahoo.com.

¹ Mulțumim și pe această cale domnului Marian Ibănescu, pentru contribuția adusă la aflarea unei fărâme de istorie a orașului Bârlad.

² Nicoleta Ciucă, *Descoperiri de tip Protodridu la Bârlad-cartierul Munteni, jud. Vaslui*, în „Materiale și cercetări arheologice”, 1973, X, pp. 225-229.

³ În această necropolă a fost descoperită și o pereche de cercei, datată inițial în secolele XI-XII (V. Palade, *Câteva considerații despre Țara Berladnicilor în lumina cercetărilor arheologice de la Prodana și Simila-Bârlad*, în „Școala Bârlădeană”, Bârlad, 1969, pp.74-80), însă potrivit cercetărilor ulterioare efectuate de către Victor Spinei, s-a stabilit că aceștia datează din secolul al XV-lea (Victor Spinei, *Începuturile vieții urbane la Bîrlad și problema berladnicilor*, în „AIIAX”, XVI, 1979, p. 287).

⁴ N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, București, Editura Academiei, 1970, pp. 312-313.

⁵ Victor Spinei, *op. cit.*, p. 287.

⁶ Mihai Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, Iași, 1932, p. 630-637, nr. 176.

⁷ Săpăturile arheologice la Cetatea de pământ de la Bârlad au debutat în anul 1958, fiind inițiate de arheologul Mircea D. Matei. Descoperirile rezultate în urma excavărilor din 1958, 1961 și 1962 au făcut obiectul unei

Cantemir⁹, iar târgul avea să fie în prima parte a secolului al XVI-lea, reședința marelui vornic al Țării de Jos¹⁰. Totodată, ținem să menționăm și descoperirea a două tezaure mai târzii. Primul este format din 3100 de monede din argint poloneze, ungurești, germane dar și din alte spații europene, datând din secolele XV-XVII și a fost descoperit în cartierul Podeni, învecinat cu cartierul Munteni¹¹. Referitor la existența celui de-al doilea tezaur, nu avem indicată o zonă anume a orașului unde a fost găsit. Acesta a intrat în colecția muzeului în anul 1978 și este vorba despre 860 de monede din argint, provenite din spațiul Otoman, aparținând perioadei menționate anterior¹².

În ceea ce privește vârfurile de sulită din perioada medievală, acestea au luat diferite forme și mărimi, iar în teritoriul de la est de Carpați au fost atestate, de-a lungul vremii, numeroase astfel de descoperiri. Clasificarea tipologică, precum și determinarea cronologică a acestor tipuri de obiecte a fost greu de realizat, mai ales la tipurile comune care au făcut obiectul unor descoperiri întâmplătoare, deoarece astfel de obiecte au fost întâlnite pe întreg continentul european într-un segment de timp destul de larg. Cu referire la acestea, în unele lucrări s-a încercat crearea unei tipologii sau determinări cronologice, însă informațiile limitate au făcut ca unii specialiști să creadă că aceste tipuri de arme sunt specifice anumitor populații sau pot fi întâlnite în anumite zone geografice¹³.

În cele din urmă, o tipologie sumară a vârfurilor de sulită din perioada secolelor V-XI a fost realizată de Dan Gh. Teodor care le-a împărțit în două tipuri principale, după forma lamei, și care a încercat să arate câteva diferențe într-un text care privește mai multe piese de armament din perioada menționată¹⁴. Un alt studiu, publicat de către Martin Husâr și Silviu Ion Oța a abordat vârfurile de lance, util pentru diferențierea celor două tipuri de arme, din perioada târzie a Evului Mediu și începutul epocii moderne, aflate în colecția Muzeului Național de Istorie a României¹⁵.

Vârfurile de sulită prezintă tipuri diverse, unele dintre ele fiind greu de diferențiat ca formă, astfel, deosebirea se face adesea din punct de vedere al dimensiunilor. Piesa care face obiectul publicației de față este un vârf de sulită în formă de frunză triunghiulară alungită, prevăzută cu un tub de prindere. Specifice unei perioade vaste din punct de vedere cronologic, acest tip de sulită este o armă comună, întâlnită pe întreg parcursul Evului Mediu, obiecte asemănătoare fiind descoperite atât în teritoriul de la est de Carpați, la Lozna-Botoșani¹⁶ sau

monografii publicată în anul 2002. (Mircea D. Matei, Lucian N. Chițescu, *Cetatea de pământ de la Bârlad – Monografie arheologică*, Târgoviște, 2002).

⁸ Marco Bandini, *Codex. Vizitarea generală a tuturor bisericilor catolice de rit roman din Provincia Moldova, 1646-1648*, ed. Traian Diaconescu, Iași, 2006, p. 106.

⁹ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, ed. Gh. Guțu, București, Editura Academiei, 1973, p. 75.

¹⁰ *Cronicile slavo-române din secolul al XV-XVI publicate de Ioan Bogdan*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1959, pp. 176-177, 186.

¹¹ Eugenia Popușoi, Nicoleta Arnăutu, *Tezaurul de la Bârlad-Dumbrava Roșie, secolele XVI-XVII. Catalog*, Bârlad, 1999, 199 p.

¹² Tezaurul se găsește în depozitul secției de Istorie-Arheologie a Muzeului „Vasile Pârvan”, cuprins între numerele de inventar 6380-7240.

¹³ M. Kazanski, *L'armement slav du Haut Moyen-Âge (Ve-VIIIe siècles) à propos des chef militaires et des guerriers professionnels chez les anciens slaves*, în „Přehled Vyzkumu”, 39 (1995-1996), Brno, 1999, p. 197-236.

¹⁴ Dan Gh. Teodor, *Armament din secolele V-XI la Est de Carpați*, în „Acta Musei Tutovensis”, XIII, 2017, p. 260.

¹⁵ Martin Husâr, Silviu Ion Oța, *The Medieval Spear-, Lance or Javelin Heads from the National Museum of Romanian History (Bucharest) and Their Assessment*, în „Cercetări Arheologice”, vol. 28/1, 2022, p. 335-364.

¹⁶ Idem, *Un centru meșteșugăresc din Evul Mediu timpuriu. Cercetările de la Lozna-Botoșani*, Brăila, 2001, p. 42, Fig. 37/1.

Șerbotești¹⁷ (vârf provenit tot dintr-o descoperire întâmplătoare și atribuit perioadei medievale timpurii), cât și în alte zone ale continentului European¹⁸.

Aflată într-o stare bună de conservare la momentul intrării în grija muzeului din Bârlad, piesa avută în vedere nu a necesitat lucrări de restaurare, ci doar o curățare atentă. Totodată, menționăm faptul că obiectul prezintă un grad mediu de oxidare, ca dovadă a timpului îndelungat petrecut, probabil, în condiții mai puțin prielnice de păstrare. Referitor la detaliile tehnice, vârful de suliță a fost confecționat prin turnare și batere, având o formă de frunză triunghiulară alungită, așa cum aminteam anterior, cu vârful și lamele ascuțite. Lungimea lamei este de 140 mm, iar lățimea maximă a acesteia este de 34 mm. Dimensiunile tubului (manșonul) sunt: lungime – 71 mm, diametru – 22 mm și adâncime – 62 mm. De asemenea, acesta este prevăzut cu două perforații transversale pentru fixarea cu nit a armei de vergea din lemn, iar pe una dintre părți, în urma oxidării mai intense, obiectul prezintă o ruptură. Astfel, având în vedere forma, dimensiunile arătate, precum și lungimea totală a obiectului, de 221 mm, am putea face o comparație cu vârful de suliță descoperit la Șerbotești¹⁹, care prezintă aproximativ aceleași caracteristici.

Însă, comparația cu vârful de suliță descoperit la Șerbotești, încadrat cronologic ca medieval timpuriu, nu poate oferi o datare a obiectului nostru, mai ales că, așa cum am menționat anterior, este un tip de suliță specifică unei perioade vaste din punct de vedere cronologic. Cu toate acestea, credem că descoperirile arheologice anterioare care au avut loc în același cartier sau din alte zone ale orașului, precum și existența unei cetăți de pământ construite la Bârlad în vremea lui Ștefan cel Mare, ar putea plasa acest obiect în perioada „târzie” a Evului Mediu.

Totodată, confuziile pe care le ridică acest tip de obiect în ceea ce privește identificarea sa de către publicul larg, ne-a determinat să realizăm o comparație generală între vârful de lance și cele de suliță, însă nu în sensul de a stabili o asemănare între ele, ci de a evidenția deosebirile principale. Astfel, dacă comparăm obiectul analizat de noi cu vârful de lance descoperite la Buruienești-Doljești în 2018²⁰, care pot avea o posibilă legătură cu lupta de la Doljești dintre Ștefan cel Mare și Petru Aron, cel arătat de noi este cu mult mai mic, 221 mm, în comparație cu 335 mm ale celor 2 vârful de la Buruienești-Doljești. De asemenea, vârful de lance aflate în colecția Muzeului Vasile Pârvan Bârlad au lungimi cuprinse între 305 și 415 mm, și diametre ale tuburilor de înmănușare între 41 și 52 mm. Având în vedere că obiectul publicației de față este de mărimi reduse, și un diametru mai mic în comparație cu vârful de lance publicate de anumiți autori, dar și cele aflate în colecția Muzeului „Vasile Pârvan”, credem că acesta se încadrează mai degrabă în tipul sulițelor decât în cel al lăncilor. De altfel, diametrul tubului de înmănușare este de 22 mm, iar acest lucru indică faptul că era montat pe o vergea de lemn de mărimi reduse, atât ca grosime cât și ca lungime. De asemenea, nu putem exclude faptul că pe lângă utilizarea principală, aceea de armă defensivă/ofensivă, acest vârf putea fi folosit și la vânătoare, având dimensiuni mai reduse, ceea ce o făcea o armă care putea fi manevrată mai ușor.

În concluzie, vârful de suliță descoperit în cartierul Munteni poate avea o legătură cu Cetatea de pământ construită de Ștefan cel Mare la Bârlad în secolul al XV-lea. Însă, în lipsa unui material de natură organică, care ar fi putut oferi o datare mai precisă, ne rămâne doar să semnalăm plauzibilă ipoteza propusă. Muzeul „Vasile Pârvan” deține în colecția sa mai multe

¹⁷ Ghenuță Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980, p. 227, fig. 169/11.

¹⁸ Arkadiusz Michalak, Krzysztof Socha, *Late Medieval Weaponary Finds from Kostrzyn Nad Odra. Cultural and Historical Contexts*, în „Acta Militaria Medivalia”, XV, Kraków-Sanok-Wrocław, 2019, p. 137-151.

¹⁹ Ghenuță Coman, *op. cit.*, p. 227.

²⁰ George Dan Hânceanu, *Vârful de lance medievale descoperite la Buruienești-Doljești (județul Neamț)*, în „Memoria Antiquitatis”, XXXIII-XXXIV (2017-2018), Piatra-Neamț, 2018, p. 77-84.

piese de armament din perioada secolelor XII-XVI, descoperite întâmplător sau chiar în cadrul săpăturilor realizate de Mircea D. Matei în cele trei campanii de cercetare arheologică la Cetatea de pământ, printre care enumerăm vârfuri de lance și de săgeată.

NOTE ON A SPEARHEAD DISCOVERED IN THE MUNTENI DISTRICT OF BÂRLAD (VASLUI)

This text presents a spearhead discovered in the Munteni district of Bârlad. The object was brought to the Vasile Pârvan Museum, and in analogy with other objects that have been discovered in the past in this town we believe that it belongs to the Late Medieval period

BIBLIOGRAFIE

- Bandini, Marco, *Codex. Vizitarea generală a tuturor bisericilor catolice de rit roman din Provincia Moldova, 1646-1648*, ed. Traian Diaconescu, Iași, 2006.
- Cantemir, Dimitrie, *Descrierea Moldovei*, ed. Gh. Guțu, București, Editura Academiei, 1973.
- Ciucă, Nicoleta, *Descoperiri de tip Protodridu la Bârlad-cartierul Munteni, jud. Vaslui*, în „Materiale și cercetări arheologice”, 1973.
- Coman, Ghenuță, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980.
- Costăchescu, Mihai, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, Iași, 1932.
- Cronicle slavo-române din secolul al XV-XVI publicate de Ioan Bogdan*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1959.
- Hânceanu, George Dan, *Vârfuri de lance medievale descoperite la Buruienești-Doljești (județul Neamț)*, în „Memoria Antiquitatis”, XXXIII-XXXIV (2017-2018), Piatra-Neamț, 2018.
- Kazanski, M., *L'armement slav du Haut Moyen-Âge (Ve-VIIIe siècles) à propos des chef militaires et des guerriers professionnels chez les anciens slaves*, în „Přehled Vyzkumu”, 39 (1995-1996), Brno, 1999.
- Martin Husár, Silviu Ion Oța, *The Medieval Spear-, Lance or Javelin Heads from the National Museum of Romanian History (Bucharest) and Their Assessment*, în „Cercetări Arheologice”, vol. 28/1, 2022.
- Matei, Mircea D., Chițescu, Lucian N., *Cetatea de pământ de la Bârlad – Monografie arheologică*, Târgoviște, 2002.
- Michalak, Arkadiusz, Socha, Krzysztof, *Late Medieval Weaponary Finds from Kostrzyn Nad Ora. Cultural and Historical Contexts*, în „Acta Militaria Medievalia”, XV, Kraków-Sanok-Wrocław, 2019.
- Palade, Vasile, *Câteva considerații despre Țara Berladnicilor în lumina cercetărilor arheologice de la Prodana și Simila-Bârlad*, în „Școala Bârlădeană”, Bârlad, 1969.
- Popușoi, Eugenia, Arnăutu, Nicoleta, *Tezaurul de la Bârlad – Dumbrava Roșie, secolele XVI-XVII. Catalog*, Bârlad, 1999.
- Spinei, Victor, *Începuturile vieții urbane la Bîrlad și problema berladnicilor*, în „AIIAX”, XVI, 1979.
- Teodor, Dan Gh., *Armament din secolele V-XI la Est de Carpați*, în „Acta Musei Tutovensius”, XIII, 2017.
- Idem, *Un centru meșteșugăresc din Evul Mediu timpuriu. Cercetările de la Lozna-Botoșani*, Brăila, 2001.
- Zaharia, N., Petrescu-Dîmbovița, M., Zaharia, Em., *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București, Editura Academiei, 1970.

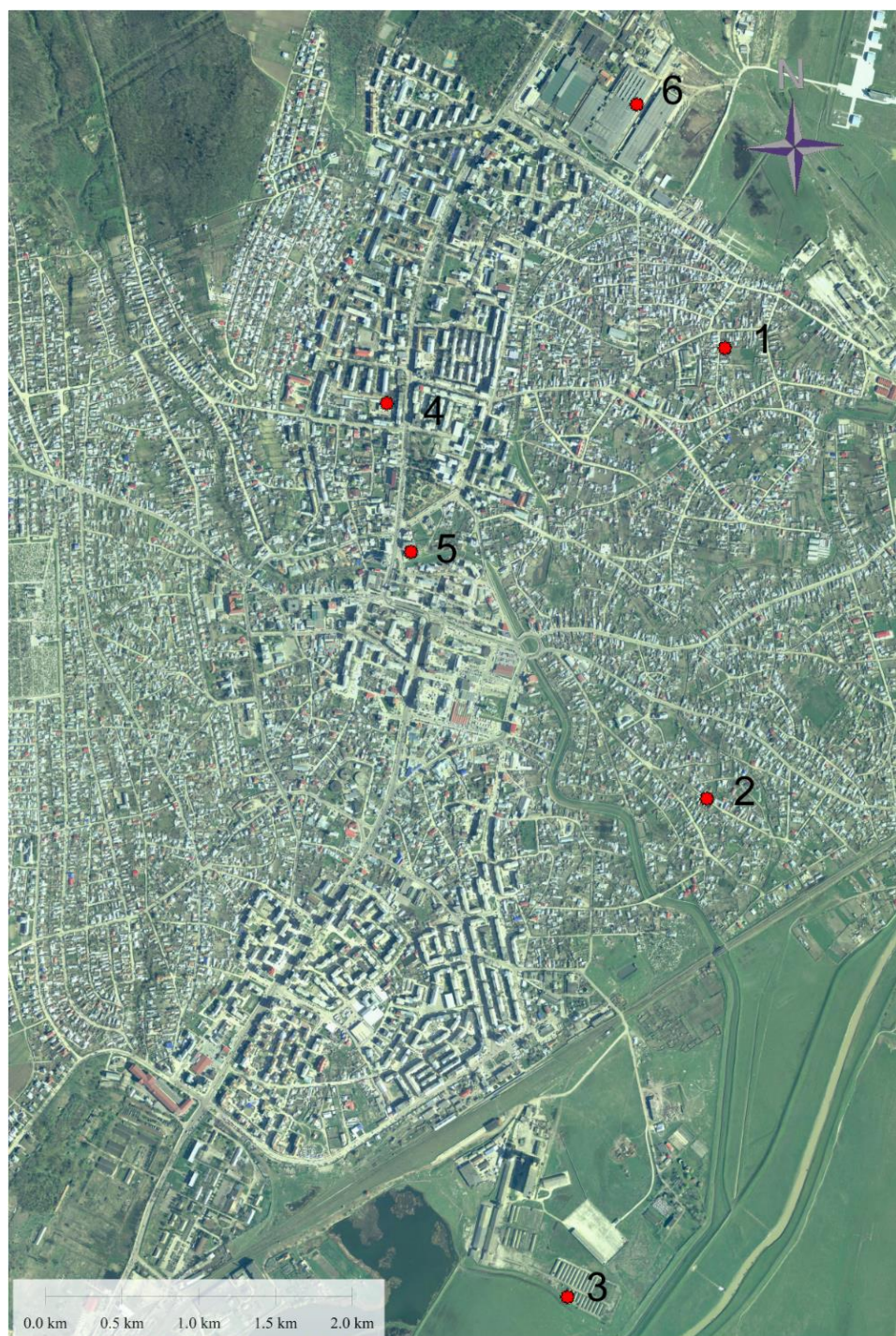

Fig. 1. Descoperiri arheologice aparținând perioadei medievale (Bârlad):
 Vârful de suliță (1); Tezaurul de la Bârlad-Dumbrava Roșie(2);
 Cetatea de pământ (3); Necropolă din secolele XV-XVI (4);
 Fragmente ceramice (sec. XV-XVI)-Cinematograful Victoria (5);
 Bordeie și fragmente ceramice aparținând culturii Dridu (6).

Fig. 2. Imagine cu vârful de suliță (scara 1:2).

Fig. 3. Desen cu detalii ale vârfului de suliță (scara 1:2).

MORMÂNTUL NR. 1 DE LA BISERICA SF. GHEORGHE BÂRLAD, JUDEȚUL VASLUI

Mircea OANCĂ*, Alexandru RUFANDA**, †Constantin CRĂCIUN***

Keywords: grave, freemason, St. George Church Bârlad, Vaslui County, Romania

Introducere

Biserica Sf. Gheorghe din Bârlad este amplasată pe strada Popa Șapcă, nr. 11-11bis, în centrul vechi al orașului (Pl. I, II), lângă piață. De fapt este vorba despre ansamblul bisericii Sf. Gheorghe a breslei abagerilor, cod RAN: 161801.07, cod LMI: VS-II-m-B-06750, secolul al XIX-lea, biserica Sf. Gheorghe, cod LMI:VS-II-m-B-06750.01 (1817-1825) și Turn de poartă și clopotniță, cod LMI: VS-I-m-A-06750.02 (1856-1859).

În anul 2023, în numărul XIX al revistei Acta Musei Tutovens¹, am publicat mormântul M 72/Cripta Nr. 3, în care fusese înhumat Ioniță Bardaș (Titinaș), cel care strângea bani pentru oamenii săraci din Bârlad și care a strâns banii pentru construirea turnului de poartă de la biserica Sf. Gheorghe din Bârlad (și a avut inițiativa construirii acestuia) și pentru biserica cu hramul Sf. Haralambie și Mina din Bârlad.

În acest material am ales să prezentăm mormântul M1 de la biserica Sf. Gheorghe.

Scurt istoric al bisericii Sf. Gheorghe

Biserica „Sf. Gheorghe” din Bârlad a beneficiat, de-a lungul timpului, de mai multe studii privind trecutul². Într-un chestionar întocmit în 1921 de preotul V. Dolinescu, la cererea Comisiunii Monumentelor Istorice, se precizează că biserica Sf. Gheorghe din Bârlad a fost „ridicată probabil pe la 1770” din lemn iar la 1810 din zid³.

Proiectul construirii acestei biserici, care avea să fie construită din cărămidă, ar fi fost demarat în anul 1790, iar hotărârea definitivă a fost luată în anul 1810⁴.

Cu o lungime de 33 m și zidurile groase de 1,60 m, biserica actuală a fost construită la aproximativ 20-30 m spre vest de locul unde a fost biserica catolică, și cu aproximativ 7-8 m sud-est de biserica veche din lemn⁵, construită în secolul al XVIII-lea.

În Lista Monumentelor Istorice (LMI 2015), bisericii Sf. Gheorghe din Bârlad i s-a atribuit datarea 1817-1825. Totuși, piatra din centrul bisericii, cu formă dreptunghiulară și dimensiunile de 1,50 x 0,50 m, are o inscripție care menționează data de 6 martie 1818⁶. În concluzie, biserica a fost construită probabil între anii 1810-1818.

* Muzeul „Vasile Pârvan” Bârlad, myrxas_oanca@yahoo.com.

** Centrul Național de Studii Francmasonice, București, a.rufanda@gmail.com.

*** Muzeul „Vasile Pârvan” Bârlad.

¹ Mircea Oancă, Constantin Crăciun, *Mormântul lui Ioniță Bardaș (Titinaș) descoperit la biserica Sf. Gheorghe din Bârlad*, Acta Musei Tutovens, Istorie veche și arheologie, XIX, pp. 188-204.

² Oltea Rășcanu-Gramaticu, *Istoria Bârladului*, Ediția a III-a, revăzută și adăugită, Editura PIM, Iași, vol. II, p. 348-361; Maria Popa, Doina Rotaru, *Monumente istorice din județul Vaslui. Ctitorii de breaslă: Bisericele „Sfântul Ilie” și „Sf. Gheorghe din Bârlad*, în Acta Moldaviae Meridionalis, XXXIII, 2012, p. 146-205; Costin Clit, *Contribuții la istoria Bisericii „Sf. Gheorghe” din Bârlad*, în Cadențe peste timp, anul VII, nr.2(14), Huși, 2019, pp. 119-132.

³ Ioan Opreș, *Monumentele istorice din România (1850-1950)*, Editura Vremea, București, 2001, p. 332; Costin Clit, *op. cit.*, p. 120; Mircea Oancă, Constantin Crăciun, *op. cit.*, pp. 188-204.

⁴ Costin Clit, *op. cit.*, p. 120; Mircea Oancă, Constantin Crăciun, *op. cit.*, p. 188.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*.

În ceea ce privește turnul de poartă, chestionarul din anul 1921 menționează ca perioadă de construire 1856-1858⁷, cimitirul bisericii fiind desființat în anul 1880⁸, după ce a fost dată o lege în acest sens.

Biserica a fost reparată în 1925, când este refăcut și pridvorul care fusese demolat anterior, iar din 1927 lăcașul de cult este dat în folosința armatei⁹.

Biserica Sf. Gheorghe a fost afectată de cutremurul din 1934¹⁰ și în data de 24 iunie 1940 o parte din bolta pridvorului (2,00 x 2,00 m) a căzut¹¹, tot în urma unui cutremur. Pridvorul bisericii (6,00 x 6,00 m), construit mult mai târziu decât lăcașul și în alt stil, avea la 21 septembrie 1940 „*crăpături profunde*” și „*s-a deplasat din locul său circa 20 cm. Înspre Miază-zi și este deslipit în întregime de corpul bisericii*” (conform adresei generalului I. Teodorescu, comandantul Garnizoanei Bârlad)¹².

Preotul căpitan Gheorghe Codreanu, care efectua serviciul religios al Garnizoanei Bârlad, înștiințează Comisia Monumentelor Istorice la 15 noiembrie 1940 de urmările cutremurului din 10 noiembrie 1940 asupra bisericii Sf. Gheorghe, când pridvorul „*s-a dărâmat complectamente*”¹³ (Pl. III/1). Se fac reparații exterioare în anul 1944, iar din anul 1946 biserica nu mai servea ca lăcaș de cult, abia la sfârșitul anului 1970 biserica va fi redată cultului religios¹⁴.

Cercetările arheologice

Săpăturile de la Biserica Sf. Gheorghe din Bârlad au debutat în luna mai 2020, cu o autorizație de supraveghere arheologică, iar după apariția mormântului M 1, situat în colțul de sud-vest al bisericii, a fost transformată apoi în autorizație de cercetare arheologică preventivă¹⁵.

Până în luna aprilie a anului 2021 am descoperit 77 de morminte, atât în interiorul bisericii, cât și în cadrul săpăturilor din jurul acesteia. Cele mai vechi morminte sunt de la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, iar cele mai târzii de la sfârșitul secolului al XIX-lea (date cu ajutorul monedelor descoperite în aceste morminte).

Au fost efectuate săpături arheologice pe o suprafață de aproximativ 500,00 mp. Am cercetat tot interiorul bisericii, terenul din jurul acesteia (șanțuri paralele cu pereții bisericii, care au avut o lățime de 2,00 m și pentru conturarea mormintelor am trasat casete când a fost cazul) și secțiuni în curte, pe latura de sud și nord a bisericii și pe suprafața dintre pridvor, prăznicar și turnul de poartă (Pl. VI). De asemenea, au fost efectuate săpături în jurul turnului de poartă deoarece constructorul a trebuit să facă lucrări de consolidare la fundația acestuia.

Mormântul nr. 1 de la biserica Sf. Gheorghe

Mormântul M1 a fost descoperit în prima secțiune din cadrul acestei cercetări, trasată pe latura de sud a bisericii Sf. Gheorghe, și a avut dimensiunea inițială de 4,00 x 2,00 m. Șanțurile trasate în cadrul acestui proiect au fost făcute și în funcție de nevoile constructorului, pentru consolidarea/restaurarea bisericii.

În această secțiune, la adâncimea de -1,50 m au început să apară urme de la sicriul mormântului M1. Când am săpat pentru lărgirea șanțului, la aproximativ 0,25-0,30 m sud de bazinul defunctului din mormântul M 1 am descoperit încă un craniu și câteva oase umane care au fost notate cu M4 (între timp am lungit șanțul până la mijlocul absidei sudice și am

⁷ Ioan Opriș, *op. cit.*, p. 332; Costin Clit, *op. cit.*, p. 120; Mircea Oancă, Constantin Crăciun, *op. cit.*, p. 189.

⁸ Costin Clit, *op. cit.*, p. 120; Mircea Oancă, Constantin Crăciun, *op. cit.*, p. 189.

⁹ *Ibidem.*

¹⁰ *Ibidem.*

¹¹ *Ibidem.*

¹² *Ibidem.*

¹³ *Ibidem.*

¹⁴ Costin Clit, *op. cit.*, p. 126; Mircea Oancă, Constantin Crăciun, *op. cit.*, p. 189.

¹⁵ Mircea Oancă, Constantin Crăciun, *op. cit.*, p. 190.

mai descoperit încă 3 morminte). Acest mormânt M 4, este posibil să fi fost deranjat de amenajarea gropii pentru mormântul M1.

Mormântul M1 a fost descoperit la colțul sud-vestic al bisericii, la limita dintre sfârșitul pridvorului și începutul peretelui sudic al bisericii. Era perfect aliniat cu peretele sudic la o distanță de aproximativ 0,80 m spre sud-vest de acesta (Pl. VI, VII). Cercetarea și curățarea mormântului a fost anevoioasă deoarece a fost făcută într-o perioadă cu precipitații abundente.

Pământul excavat de deasupra mormântului M1 era de umplutură (cărămidă, gunoi, urme de arsură). Trebuie să precizăm că inclusiv pe craniul defunctului era o cărămidă. Este posibil ca zona acestui mormânt să fi fost deranjată de lucrări ulterioare înhumării sau după înhumare, în secolul XX.

Lungimea urmelor de la sicriul mormântului M1 era de aproximativ 1,70-1,80 m (ceea ce era vizibil). Capătul dinspre picioarele defunctului a fost deranjat de lucrări anterioare cercetării noastre. Labele picioarelor și capătul estic al sicriului lipseau.

Craniul de la mormântul M 1 prezintă o pată mare de culoare verde pe calotă (Pl. VII/1). Este posibil să fi apărut de la un acoperământ pe care îl avea pe cap defunctul (cu fir metalic), care în timp s-a dezintegrat (poate o glugă). De asemenea, în zona picioarelor, până la bazin osemintele prezentau urme verzui. Probabil, fiind rezultatul tot al unui material textil cu inserții metalice. Pe o mică bucată de material de culoare verde am putut observa urmele unei împletituri metalice.

Pe marginea sicriului de lemn am descoperit 60 de butoni/pioneze cu capăt alb, probabil din porțelan (Pl. IX/10), iar în zona picioarelor era o monedă din argint (Pl. IX/4), de mici dimensiuni, despre care credem că provine de la un alt mormânt, probabil M4, iar o a doua monedă am găsit-o lângă mâna stângă¹⁶.

Pe toată suprafața mormântului am descoperit cuie de dimensiuni mari, de fierar, de la scândurile sicriului (Pl. IX/9), o cataramă (Pl. IX/7), iar în zona bazinului, pe mâna stângă era o verighetă din aur care era încă pe deget și era tăiată (probabil pentru a ușura introducerea acesteia pe deget ?) (Pl. VII, IX/2).

În zona bazinului scheletului din M1 erau doi butoni din bronz (Pl. VII, IX/1,11) dispuși la stânga și la dreapta, iar pe craniu (pe frunte) am descoperit o piesă circulară din piele (Pl. VII, VIII/1, IX/6), cu o perforație în centru. Butonul de bronz situat pe partea stângă a defunctului prezintă însemne masonice (Pl. IX/1).

Simbolistica acestui buton de bronz este în mod vădit masonică. Principalele simboluri, echerul și compasul, încadrează o stea radiantă cu cinci colțuri situată central. Echerul și compasul la rândul lor sunt împrejmuite de o coroană vegetală. Echerul are deschiderea în sus iar compasul în jos. Brațul drept al compasului este amplasat deasupra echerului iar brațul stâng al compasului este amplasat sub echer. Această poziție a principalelor simboluri masonice poate indica al doilea grad masonic, cel de Calfă¹⁷. Steaua radiantă din centru este de asemenea un simbol al gradului al doilea din Francmasonerie și simbolizează esența spirituală a omului¹⁸ sau suflul divin, focul central și universal care dă viață la tot ce există făcând trimitere la steaua călăuzitoare din Betleem¹⁹. De obicei, această stea înflăcărată are la rândul ei gravată litera **G**. În cazul de față nu observăm această literă, însă, dată fiind dimensiunea foarte mică a acestui element, cât și gradul de afectare prin coroziune a metalului, putem bănuî că s-a șters în timp.

¹⁶ Monedă de argint, de 50 bani, 1873, Regatul României, Carol I.

¹⁷ Oswald Wirth, *Francmasoneria pe înțelesul adepților săi*, Editura RAO International Publishing Company, București, 2005, pp. 266-267.

¹⁸ *Ibidem*, p. 188.

¹⁹ Ioan Gabriel Dalea, Ioan Prejmereanu, *Arhetipuri și simboluri în Masonerie. O fascinantă perspectivă spirituală asupra ezoterismului masonic*, Editura Arcana, Timișoara, 2023, p. 166.

Poziția brațului drept al compasului deasupra echerului chiar dacă trimite către gradul al doilea în Francmasonerie, trebuie să menționăm că în cadrul heraldicii masonice franceze (și nu doar) această ipostază era aleasă pentru a reprezenta uneori sigla Marelui Orient al Franței și ocazional a Marii Loji a Franței, făcând astfel trimitere la faptul că la începuturi masoneria avea doar două grade, ucenic și calfă²⁰.

Faptul că mormântul a fost descoperit chiar lângă zidul bisericii poate indica faptul că defunctul ar putea reprezenta o figură emblematică pentru comunitatea locală sau unul dintre epitropii bisericii în cauză. Obiectele găsite în mormântul M1 (precum ar fi cei 60 de butoni/pioneze cu capăt alb, probabil din porțelan, moneda din argint de 50 bani și verigheta din aur, Pl. VII, IX/2, 10), ne arată în mod clar statutul social al defunctului și face trimitere la o familie înstărită. Moneda de argint de 50 bani a fost bătută în 1873, aceasta fiind încă în stare bună de conservare, fapt care indică, totodată, că mormântul datează cel mai devreme din același an sau până în 1880.

Luând în considerare că butonul de bronz cu însemne masonice a fost găsit în zona bazinului pe partea stângă ne poate indica prezenta unei eșarfe în diagonală pornind de pe umărul drept, purtată de către francmasoni, de exemplu, în ritul francez. Asemenea eșarfe, de obicei, sunt brodate cu însemne masonice iar în partea inferioară figurează o cocardă sau un element metalic decorativ. În cazul de față ar fi putut fi anume acest buton din bronz.

Situația Francmasoneriei în Bârlad anterior anului 1880 este extrem de puțin cunoscută. Avem unele mențiuni sporadice cu privire la anumiți membri cât și o referire la o lojă locală. Astfel, Ioan T. Ulic menționa existența unei loji masonice în Bârlad la 1870, fără a indica numele acesteia²¹. Totuși, activitate masonică a existat în mod cert în Bârlad și anterior anului 1870. Același Ioan T. Ulic va reveni cu o *Tabelă de Onoare a membrilor Masoneriei Române*, în care va figura și Manolache Costache Epureanu, care la 1859 figura într-o lojă din Bârlad²². În privința acestuia, putem doar presupune că a fost inițiat în Paris, împreună cu alți tineri revoluționari de la 1848²³.

O altă personalitate bârlădeană care s-a remarcat prin apartenența la Francmasonerie anterior anului 1880 este Costache P. Negri, care este nominalizat în aceeași *Tabelă de Onoare a membrilor Masoneriei Române*, în calitate de venerabil al unei loji din Bârlad la 1842²⁴. Tot aici îl regăsim și pe profesorul Neculai G. Măcărescu menționat a fi venerabil al lojei din Bârlad la 1834²⁵.

Începând cu anul 1880, în Bârlad va fi constituită loja *Steaua Bârladului* (în unele surse vom găsi menționat *fondată la 14 mai 1880 și instalată la 22 aprilie 1880*²⁶, însă sursele primare ne clarifică confuzia, arătându-ne că de fapt loja *Stéoa Bârladului* fusese *inaugurată, respectiv instalată la 22 aprilie (4 maiu)*²⁷, fiind vorba după cum vedem de calendarul adoptat și date citate incorect), sub obediența Marelui Orient al României. Începând cu 9 februarie 1882, Marea Lojă Națională din România va interzice lojilor din obediența sa de a lua legătura cu această lojă pe motivul că ea trecuse sub obediența Marelui Orient de Roma

²⁰ Jules Boucher, *Simbolurile Francmasoneriei sau Arta Regală adusă la lumină și restituită după regulile tradiției esoterice*, Editura, RAO International Publishing Company, București, 2006, p. 196.

²¹ *Paza Polițienească Administrativă Socială*, Anul VI, Nr 5, Mai, București, 1926, p. 4.

²² *Ibidem*, Anul X, București, 1930.

²³ Abel Douay, Gerard Hertault, *Napoleon al III-lea și România. Influența francmasoneriei*, editura Balcanic, Timișoara, 2014, p. 183.

²⁴ *Paza Polițienească Administrativă Socială*, Anul X, București, 1930.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Cătălin Turliuc, Mircea Munteanu, Alexandru Rufanda, *Istoria ilustrată a Francmasoneriei din Moldova istorică*, vol. II: *Roman, Vaslui, Bârlad, Piatra Neamț, Tecuci, Târgu Ocna, Adjud, Bacău, Focșani*, Editura Junimea, Iași, 2022, p. 95.

²⁷ *Revista Triunghiul*, No. 3, 1 (13) Maiu, Typographia Dor. P. Cucu, Strada Lipscani, Or.: Bucuresci, 1880, p. 3, 5.

(Italia)²⁸. În cadrul lojei Steaua Bârladului îl regăsim în calitate de membru și pe George Catzafani (Catzafany, Cațafany). Acesta era la 1866 ziarist și proprietar al publicației Vocea Tutovei. George Catzafani avea și o tipografie în care se tipăreau ziarele din zonă, însă recent au fost redescoperite câteva ritualuri masonice scoase la aceeași tipografie.

Reîntorcându-ne la simbolismul stelei înflăcărate de pe butonul de bronz descoperit în mormântul M1 de lângă zidul Bisericii Sf. Gheorghe din Bârlad, regăsim în *Ritualul și Catechismul Secundului Grad Simbolic de Companion Francmason*, imprimat la tipografia lui Cațafany următorul fragment:

*I. Ce ai vedut când ai fost admis între companioni?
R. O mare lumină produsă de steaua strălucitoare*²⁹.

O altă lojă bârlădeană nominalizată la 15 ianuarie 1883, *Steaua României*, este menționată într-o singură sursă³⁰ și nu suntem siguri de existența acesteia. Tot la 1883 este semnalată existența unui Suveran Capitul de Roza Cruce în Bârlad³¹.

În secolul XX a mai existat o lojă bârlădeană, *Acacia*, menționată la 12 iulie 1925 printre lojile membre fondatoare ale Marelui Orient al României³².

Concluzii

Luând în considerare faptul că persoana (de sex masculin) din mormântul M1 a fost înhumată lângă zidul bisericii și toate obiectele descoperite în acest mormânt, aceasta indică statutul social al defunctului, precum și faptul că era un om înstărit, important pentru comunitate și pentru biserica Sf. Gheorghe din Bârlad.

Moneda de 50 de bani din 1873 ne sugerează că defunctul a fost înhumat, probabil, în intervalul 1873-1880, când cimitirul bisericii Sf. Gheorghe s-a desființat și nu se mai păstrau pietre vechi de morminte³³.

TOMB NO. 1 FROM THE CHURCH OF ST. GEORGE BÂRLAD, VASLUI COUNTY

The Church of St. George in Bârlad is located on Popa Șapcă street, no. 11-11bis, in the old city center.

The excavations at the Church of St. George in Bârlad began in May 2020. Until April 2021, we discovered 77 graves, both inside the cistern and in the excavations around it. The oldest graves are from the end of the 16th century and the beginning of the 17th century.

Among the 77 graves, dated between the end of the 16th century and the end of the 19th century, tomb no. 1 was discovered in the first trench of this research, drawn on the south side of the church of St. George, and had the original size of 4.00 x 2.00 m.

Tomb M1 was discovered at the south-west corner of the church, at a depth of -1.50 m and with a length of approximately 1.70-1.80 m.

The objects found in grave M1 (such as the 60 white-tipped buttons/pawns, probably made of porcelain, the silver coin and the gold wedding ring, Pl. VII, IX/2, 10), clearly show us the social status of the deceased and makes referrals to a wealthy family.

In the basin area of the skeleton in M1 there were two bronze buttons (Pl. VII, IX/1,11) arranged to the left and right. The bronze button located on the left side of the deceased had Masonic insignia (Pl. IX/1).

The silver coin minted in 1873, which is still in a good state of preservation, which also indicates that the tomb dates from the same year or until 1880 at the earliest.

²⁸ Horia Nestorescu-Bălcești, *Enciclopedia ilustrată a Francmasoneriei din România*, Vol. 3, Editura Phobos, București, 2005, p. 248.

²⁹ *Ritualul și Catechismul Secundului Grad Simbolic de Companion Francmason*, Tipografia și Libr. George Cațafany, Bârlad, 1888, p. 14.

³⁰ Paul Ștefănescu, *Istoria Francmasoneriei Române*, Editura Miracol, București, 1999, p. 95.

³¹ Cătălin Turliuc, Mircea Munteanu, Alexandru Rufanda, *op. cit.*, p. 103.

³² *Ibidem*, p. 113.

³³ Costin Clit, *op. cit.*, p. 120.

List of illustrations

- Plate I. 1. Map of the city of Bârlad from the years 1900-1906 in which the church of St. George appears (collection of the Museum "Vasile Pârvan" Bârlad); 2. Area plan of the church of Sf. George.
- Plate II. 1. General view of the town of Bârlad in the 19th century (Sf. George Church on the right of the image); 2. Church of St. George on the right of the image (19th century); 3. The cattle market 1905 (Sf. George Church on the left of the image) (Bârladul-O peveste nescrisă, <https://www.facebook.com/groups/777094725703009>).
- Plate III. 1. St. George's Church after the 1940 earthquake with the collapsed porch; 2. St. George Church Bârlad on the left of the image after the Second World War (Bârlad-O peveste nescrisă, <https://www.facebook.com/groups/777094725703009>).
- Plate IV. St. George's Church in Bârlad during the communist period when major demolition works and the construction of the department store took place) (Bârlad-An unwritten story, <https://www.facebook.com/groups/777094725703009>).
- Plate V. 1, 2. St. George Church and the gate tower before the start of the restoration work; 3. St. George Church after the restoration works.
- Plate VI. 1. The areas investigated at the church of Sf. Gheorghe Bârlad and the distribution of the graves discovered; 2. Positioning of tomb M1 during the excavations at the church of St. Gheorghe Bârlad (in yellow).
- Plate VII. Church of St. George in Bârlad. Drawing with tombs M1 and M4.
- Plate VIII. Church of St. George in Bârlad. Images with tombs M1 and M4.
- Plate IX. The materials discovered in tomb M1.
- Plate X. 1. Button with Masonic insignia; 2,3,4 and 5. Masonic rituals published in Bârlad in the second half of the 19th century (1882, 1883 and 1888).

Planșa. I. 1. Planul orașului Bârlad din anii 1900-1906 în care apare biserica Sf. Gheorghe (colecția Muzeului „Vasile Pârvan” Bârlad); 2. Plan de încadrare în zonă a bisericii Sf. Gheorghe.

Planșa II. 1. Vedere generală orașul Bârlad secolul al XIX-lea (Biserica Sf. Gheorghe în dreapta imaginii);
 2. Biserica Sf. Gheorghe în dreapta imaginii (secolul al XIX-lea); 3. Piața ocolului de vite 1905
 (Biserica Sf. Gheorghe, în stânga imaginii)
 (Bârladul-O poveste nescrisă, <https://www.facebook.com/groups/777094725703009>).

1

2

Planșa III. 1. Biserica Sf. Gheorghe după cutremurul din 1940 cu pridvorul prăbușit;
 2. Biserica Sf. Gheorghe Bârlad în stânga imaginii după al doilea război mondial
 (Bârladul-O poveste nescrisă, <https://www.facebook.com/groups/777094725703009>).

1

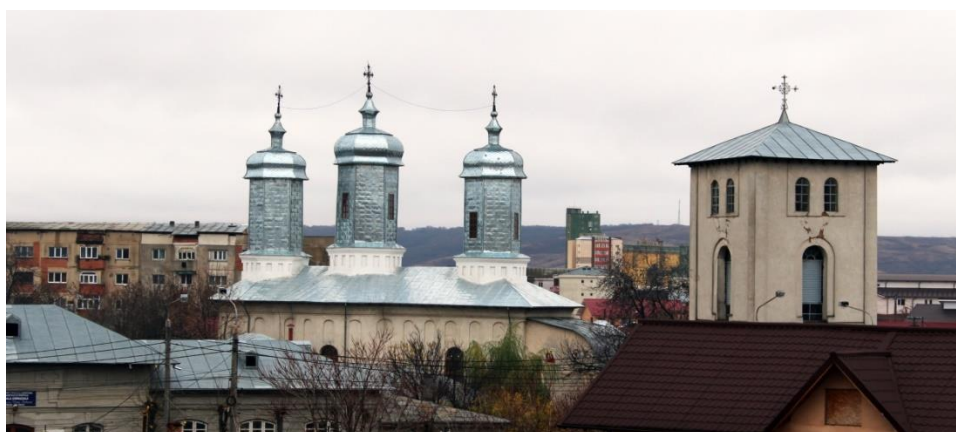

2

Planșa IV. Biserica Sf. Gheorghe din Bârlad în perioada comunistă, când au loc lucrări majore de demolare și construirea magazinului universal) (Bârladu1-O poveste nescrisă, <https://www.facebook.com/groups/777094725703009>).

1

2

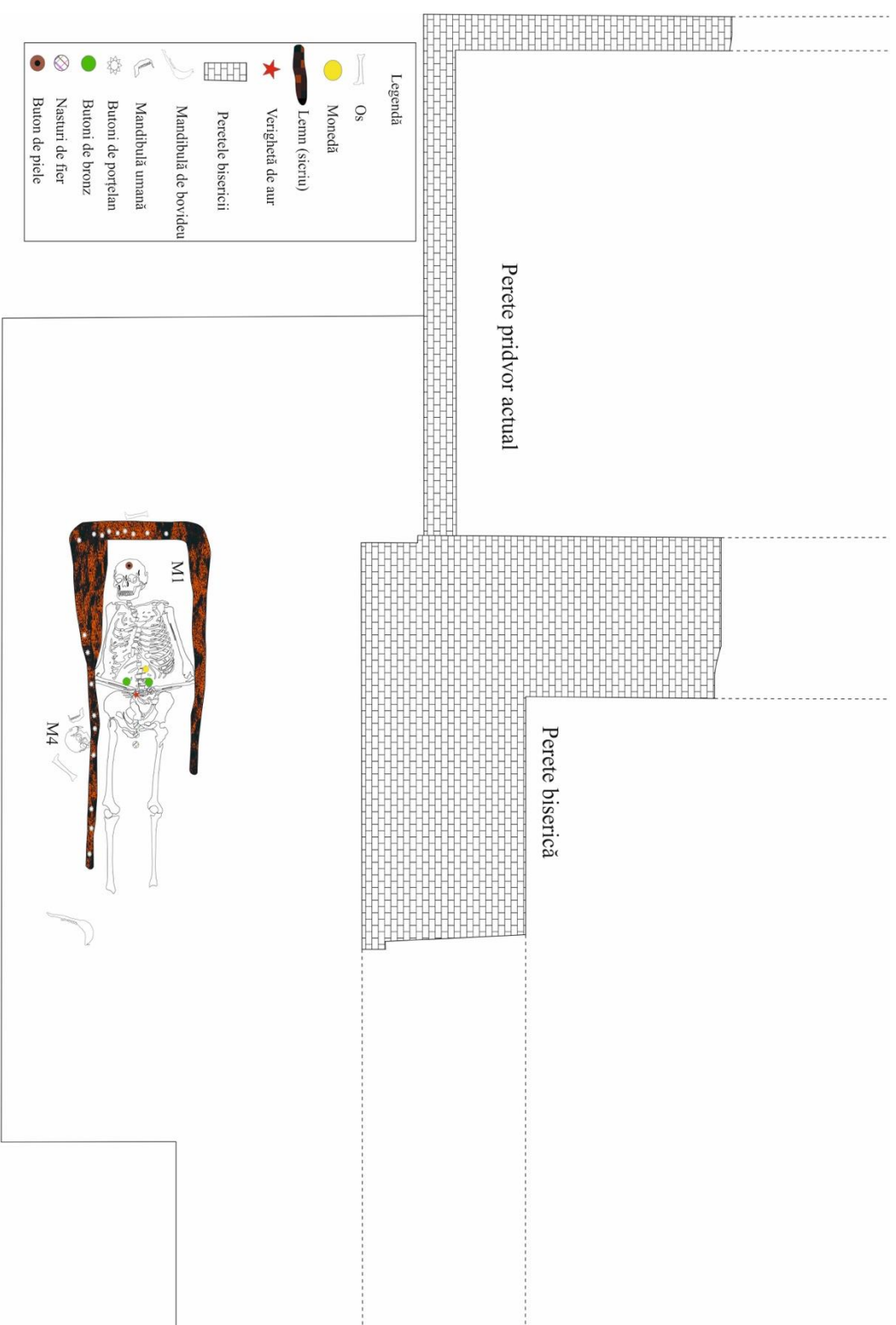

3

Planșa V. 1. Biserica Sf. Gheorghe în anul 2004; 2. Biserica Sf. Gheorghe și turnul de poartă în anul 2021 (înainte de începerea lucrărilor de restaurare); 3. Biserica Sf. Gheorghe după lucrările de restaurare.

Planșa VI. 1. Suprafețele cercetate la biserica Sf. Gheorghe Bârlad și distribuția mormintelor descoperite;
2. Poziționarea mormântului M1 în cadrul săpăturilor de la biserica Sf. Gheorghe Bârlad (cu galben).

Planșa VII. Biserica Sf. Gheorghe din Bârlad. Mormintele M1 și M4.

1

2

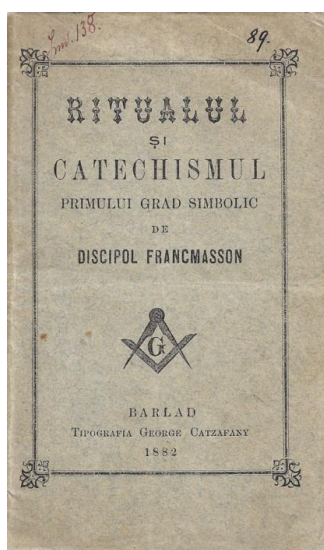
Planșa VIII. Biserica Sf. Gheorghe din Bârlad. Mormintele M1 și M4.

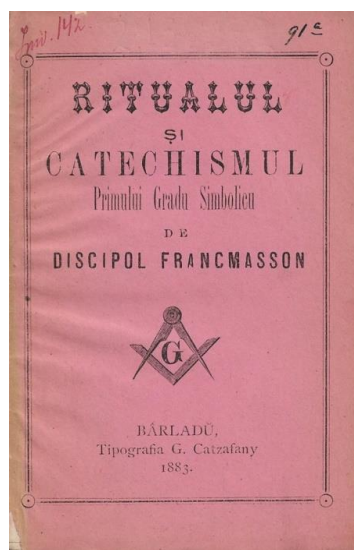
Planşa IX. Materialele descoperite în mormântul M1.

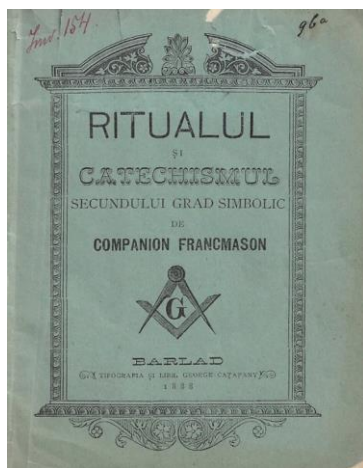
1

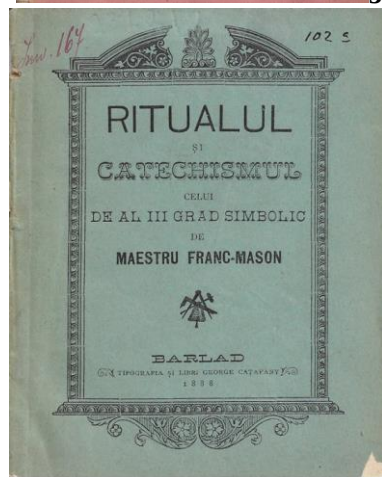
2

3

4

5

Planșa X. 1. Butonul cu însemne masonice; 2, 3, 4 și 5. Ritualuri masonice publicate în Bârlad, în a doua jumătate a sec. XIX (1882, 1883 și 1888).

RECENZII

Dan ALEXE, *De-a dacii și romanii. O introducere în istoria limbii și etnogenezei poporului român*, Ed. Humanitas, București, 2023, 259 p., ISBN: 978-973-50-8216-1.

1. Despre autor și parcursul său

În anul 2015 vedea lumina tiparului la prestigioasa Editură Humanitas un volum insolit atât prin titlu, cât și prin conținut: *Dacopatia și alte rătăcir românești*. Semnat de către Dan Alexe (de aici încolo, D.A.), volumul reunea o serie de postări de pe blogul autorului, ce tratau o gamă largă de aspecte (lingvistică, problema naționalismului și a mitologiilor aferente, etc.). Autorul se prezenta ca jurnalist, scriitor, cineast, poliglot și lingvist.

Detaliile biografice, traseul carieristic, afilierea politico-ideologică sau de altă natură ale autorului nu au fost, la vremea aceea, de interes pentru noi. Se ridica însă următoarea întrebare: era D.A. un *specialist* în lingvistică? În bazele de date internaționale (Clarivate, SCOPUS, Elsevier, CEEOL, chiar banalul Google Scholar ș.a.) nu am reușit să identificăm, la vremea respectivă, nici măcar *vreun singur studiu de lingvistică, publicat de D.A. în vreo revistă de specialitate din țară sau din străinătate*. În ciuda insistențelor, nu i-am regăsit nici numele în programele vreunor conferințe. Nici astăzi, la opt ani după publicarea primei ediții din *Dacopatia...*, lucrurile nu s-au schimbat. Singurele produse propriu-zis științifice ale lui D.A., pe care le-am putut identifica până acum, sunt o serie de studii despre islamul din Cecenia și situația geopolitică din Caucazul anilor 1990¹. Un singur eseu, tipărit într-un volum colectiv, apărut în 2001, anunța interesul său viitor pentru lingvistica istorică².

Să fim bine înțeleși. A avea niște lecturi în domeniu, a fi poliglot, a stăpâni limbi rare, sunt lucruri de apreciat, dar de aici până la a fi *specialist în lingvistică* este cale lungă. Calificarea de specialist implică, între altele, o validare din partea comunității academice, care nu poate veni decât ca urmare a unor publicații în reviste cu peer-review, participări la conferințe de specialitate, etc. În plus, *lingvistica istorică* este un domeniu distinct și necesită solide cunoștințe de istorie, arheologie, etnografie, sociologie etc.

*

Recepția „*Dacopatiei*” în rândul publicului larg a variat destul de mult³. Segmentul de orientare naționalistă a primit lucrarea într-un mod destul de ostil⁴. În schimb, în rândul altor

¹ De pildă, D. Alexe, *Le nouveau grand jeu et le pétrole à Bakou*, în *Bulletin de l'Observatoire de l'Asie centrale et du Caucase*, 1, Publication de l'IFRI a Istanbul, februarie, 1996; *Idem*, *Identitatea cecenă între naționalism și Islam. Continuitate mistică și rescrierea modernității*, în *Polis. Journal of Political Science*, VII, 2019, 1 (23), p. 141-153; *Idem*, *Les guerres des soufis*, în *Hérodote*, 81, 1996, p. 80-97, lucrare considerată suficient de relevantă pentru a fi indexată în catalogul lui R. Khanbagi, *Russian Muslims: A Comprehensive Bibliography*, Moscow, 2007, p. 24.

² D. Alexe, „*Stăpâne, stăpâne, mai cheamă și-un câne*”. O reevaluare a interferențelor româno-albaneze, în S. Antohi (ed.), *Religion, Fiction and History. Essays in Memory of Ioan Petru Culianu*, II, Ed. Nemira, 2001, p. 201-229 conține însă foarte multe idei pe care le regăsim peste ani în „*Dacopatia...*” dar și în volumul recenzat aici. În ciorna intitulată „*A structural comparison between Etruscan and Kartvelian*” publicată online, autorul urmărește o direcție inițiată în lingvistica istorică cu vreun secol în urmă, dezvoltată ocazional în ultimele decenii și de anumiți învățați georgieni precum Rismag Gordeziani și alții. Această tentativă de deciptare a limbii etrusce prin comparare cu limbile kartveliene, din câte știm, nu s-a dovedit până acum foarte fertilă. Poate că D.A. va avea mai mult noroc.

³ A se vedea de pildă recenzia detaliată de pe blogul Roxanei Mălina Chirilă, <https://roxanamchirila.com/2015/07/22/dan-alexe-dacopatia-si-alte-rataciri-romanesti-comentariu/> (21.11.2023). Cităm câteva pasaje edificatoare: „*E un volum cu o identitate incertă, un amalgam de etimologii interesante și de*

categorii de public, cartea a fost foarte bine primită, D.A. reușind chiar să își câștige un grup consistent de admiratori pe rețelele sociale sau în anumite cercuri literare⁵. Dacă este să judecăm prin prisma tirajelor și a vânzărilor de care s-a bucurat *Dacopatia...*, D.A., a avut un succes incontestabil. Ceea ce într-o țară în care *nu se prea citește*, nu este puțin lucru.

În mediul academic, îndeosebi în mica familie a arheologilor și a cercetătorilor preocupați de istoria veche a acestor meleaguri, *Dacopatia...* n-a făcut prea multe valuri. Majoritatea au ignorat-o, fără să-i deschidă măcar o dată paginile. Alții, din rândul celor saturați de protocronism, naționalism, dacomanie și altele au primit-o, în schimb, destul de favorabil⁶. Termenul de *dacopatie*, una din invențiile lui D.A., a fost de asemenea preluat și colportat în câteva lucrări mai mult sau mai puțin științifice.

Au fost însă și vreo câțiva colegi, mai bine familiarizați cu o parte din subiectele tratate de către D.A., inclusiv cu partea de lingvistică istorică, care, după lectura atentă a *Dacopatiei...*, și-au exprimat dezamăgirea, atrăgând atenția asupra unor carențe și derapaje supărătoare. Întrucât nu au așternut nimic în scris, deocamdată, nu insistăm.

În ceea ce ne privește, la vremea respectivă am fost de părerea că D.A., în ciuda problemelor din *Dacopatia...*, unele din ele foarte grave, trebuia susținut în demersurile sale de combatere a curentelor pseudoștiințifice. Era un „aliat atipic” împotriva tăvălugului dacoman care, după lansarea documentarelor lui Daniel Roxin, începuse să facă din nou ravagii. Și acesta n-a fost singurul motiv pentru care am avut, la vremea aceea, o atitudine condescendentă față de demersurile lui D.A.

După cum bine se știe, în România ultimilor trei decenii, s-au publicat foarte puține lucrări de popularizare a istoriei vechi și cele care s-au mai scos au avut tiraje mai degrabă derizorii. Arheologilor de astăzi le lipsește nu doar talentul literar⁷ ci și capacitatea de

părerii ale autorului, piperate cu ad hominem și cel puțin o poveste pe care un om cu o minimă decență nu ar expune-o publicului larg.”, mai departe „După cum ziceam, cartea m-a enervat prin stilul amestecat de cultură și mahala, de explicații lingvistice scrise cot la cot cu împunsături din răutate. Poți fi un intelectual care discută despre finețuri de lingvistică și istorie, sau poți să faci un mișto crunt și dur la adresa celor care nu-ți convin – înțeleg ambele ipostaze. Dar combinația e nefericită – intelectualul miștocar! Omul cult și educat, dar lipsit de obraz! Am trăit s-o văd și pe asta”. O altă recenzie, favorabilă, la cea de-a doua ediție, scrisă de I. Berceanu <https://tribunasnm.ro/2023/06/12/dacopatia-si-alte-rataciri-romanesti/> (21.11.2023): „Autorul ne invită la autoanaliză, la auto-judecare și auto-cunoaștere. Nu ne batjocorește ca neam și nici nu ne pune cenușă în cap.”

⁴ De ex. I. Coja, *Dacofobia lui Dan Alexe și alte rătăcirii ne-românești*, la <https://ioncoja.ro/dacofobia-lui-dan-alexe-si-alte-rataciri-ne-romanesti/> (03.01.2024); de asemenea discuția din volumul lui C. Florea, *Vara pisicilor negre - România anului 2016*, Editura Aletheia, Bistrița, 2017.

⁵ Vezi de pildă F. Cîntic, *Decriptarea trecutului prin lentilă literară și lingvistică*, serie de cinci articole în ediția online a *Ziarului de Iași*, <https://www.ziaruldeiasi.ro/stiri/decriptarea-trecutului-prin-lentila-literara-si-lingvistica-i--368884.html> (27.02.2024) ș.a.

⁶ Vezi recenzia favorabilă a C. Szabo, *Dan Alexe, Dákópátjáról és más történelmi eltévelyedésekről*, Humanitas, 2015, apărută în ziarul clujean *Szabadság*, Iunie, nr. 15, 1, 2015; poate fi citită și la https://www.academia.edu/12984755/Recenzi%C3%B3_Dan_Alexe_D%C3%A1k%C3%A1k%C3%B3p%C3%A1t%C3%A1r%C3%B3l_%C3%A9s_m%C3%A1s_t%C3%B6rt%C3%A9nelmi_elt%C3%A9velyed%C3%A9sekr%C3%B3l_Humanitas_2015 (accesat la 03.01.2024). Ca fapt divers, *Dacopatia...* lui D.A. apare citată și în volumul colectiv intitulat *Handbuch zur Geschichte Südosteuropas*, I, editată de Fritz Mitthof, Peter Schreiner și Oliver Jens Schmitt, apărută la prestigioasa editură De Gruyter în 2019, într-un mic capitol redactat de controversatul istoric Karl Strobel, dedicat bibliografiei celei de-a Doua Epoci a Fierului în România (p. 111). Ce relevanță ar putea să aibă opera unui jurnalist și eseist într-un volum ce tratează arheologia și istoria veche, e o bună întrebare... Despre K. Strobel și arheologia dacilor, vezi A. Vulpe, *Geto-dacii?* în *CICSA*, 1-2, 1998, p. 2-11; C. H. Opreanu, K. Strobel, *Împăratul Traian. O epocă a istoriei universale (recenzie)* în *Ephemeris Napocensis*, XXXII, 2022, p. 387-392; A. Rustoiu, *Commentaria Archaeologica et Historica (VI). 1. Comentarii cu privire la o istorie a Daciei preromane schițată de K. Strobel. 2. Din nou despre „hambarele dacice” de la Grădiștea de Munte (jud. Hunedoara)*, în *Apulum*, LX, 2023, p. 193-234.

⁷ Există, desigur, și câteva excepții. De pildă, C. Pavel, arheolog și istoric ce a reușit să îmbine într-un chip fericit expertiza științifică cu un incontestabil talent scriitoricesc. Nu a manifestat însă preocupări legate de popularizarea unor segmente din istoria veche a României. Pentru perioada dacică, remarcăm eforturile lui C. Borangic, unul dintre puținii arheologi care mai încearcă să scrie într-un limbaj plăcut și accesibil publicului

transformare a unei sume de ecuații și variabile istorice într-un produs pe care publicul larg să-l poată digera⁸.

În ce privește popularizarea civilizației dacice, lucrurile au început să se mai schimbe abia odată cu dezvoltarea festivalelor de reconstituire istorică. În ciuda criticilor, de multe ori justificate, venite partea unor specialiști, „reenactorii”, dar și istoricii care li s-au raliat, au reușit, în timp, să producă în rândul publicului interesat o imagine mai apropiată de realitate a societăților ce s-au dezvoltat în spațiul carpato-dunărean cu cca. două milenii în urmă. Materialitatea celei de-a Doua Epoci a Fierului n-a mai rămas cantonată în paginile publicațiilor de specialitate: astăzi, orice pasionat de istorie știe cum arată o *falx dacica*, o fibulă sau o brățară din perioada clasică a Daciei Preromane. În schimb, subiectele ce țin (și) de paleolingvistică (limba dacilor, romanizarea, etnogeneza etc.) nu au putut fi acoperite prin aceste demersuri.

Chiar dacă D.A. nu era un specialist în lingvistică istorică, avea în spate totuși anumite lecturi care-l plasau mult peste marea masă a celor interesați de acest domeniu. Nădăjduiam că își va corecta erorile științifice și modul de abordare din *Dacopatia...*, și, șlefuiindu-și discursul printr-o colaborare cu specialiști consacrați, va contribui în timp la acoperirea acestor goluri.

Într-o notă strict personală, mai speram totodată că D.A. va prezenta pe viitor publicului din România și ceva din fascinanta lume a Caucazului⁹, unde a activat ca jurnalist mai mulți ani. Mai facem o mică paranteză: în ce ne privește, știm prea bine ce înseamnă să pătrunzi în tainele unei limbi de-o inefabilă frumusețe și complexitate ca georgiana, spre exemplu, și de cât de multă muncă este nevoie ca să ajungi să o vorbești, chiar și la un nivel minim. Ori dacă D.A. stăpânește georgiana și cecena, așa cum pretinde, este *mare lucru*. Pentru că aici vorbim de o zonă a cunoașterii unde nu merge decât cu foarte mult studiu... sau cu un talent de excepție. Și dacă acel talent există, se putea trece cu vederea peste alte... „neajunsuri”.

*

larg, dar lucrările sale s-au difuzat în tiraje foarte reduse (vezi de pildă C. Borangic, M. Marcu, *Cu Dacia printre daci mergând*, Ed. StudIS, Iași, 2020).

⁸ În egală măsură, și literaților, jurnaliștilor sau artiștilor le este la fel de greu să asimileze corect multitudinile de date și metodologii specifice unui domeniu complex, risipite într-o bibliografie vastă, aridă și adeseori inegală ca valoare. Acest lucru se observă pregnant în albumele realizate de către R. Oltean (R. Olteanu, *Dacia. Războaiele cu romanii. Sarmizegetusa*, Ed. Humanitas, București, 2019; Idem, *Geții lui Burebista și lumea lor*, Ed. Humanitas, București, 2022, unde ilustrațiile, majoritatea de excepție, sunt însoțite adeseori de texte inegale și inconsistente.

⁹ În cultura română nu a existat un interes pentru cultura și istoria popoarelor de pe malul opus al Mării Negre, deși un fin intelectual ca fostul ambasador al Georgiei în România, excelența sa Nikoloz Nikolozishvili, aprecia, pe bună dreptate, că, în anumite momente, istoria celor două regiuni „a curs în aceeași albie de civilizație”. Făcând abstracție de studiile privitoare la activitatea și discipolii lui Antim Ivireanu – un domeniu aparte – sau de chestiunea relațiilor dintre români și armeni, numărul contribuțiilor (științifice, literare sau de altă natură) rămâne destul de redus. Puținul ce îl avem se datorează îndeosebi activității unor erudiți cu deschidere spre civilizațiile spațiului răsăritean. Pe partea de lingvistică istorică, au sondat anumite probleme N. Lahovary și Gh. Ivănescu. În zona literară, un loc aparte îl ocupă V. Kernbach, sub îngrijirea căruia s-au publicat mai multe traduceri din literatura georgiană, inclusiv a celebrului poem *Viteazul în piele de tigr*. Vladimir Colin a publicat, în 1961, frumosul roman fantastic *Legende de țări lui Vam. O mitologie a omului*. Așa cum J. R. R. Tolkien s-a inspirat din legende de Nord, pentru a crea *Pământul de Mijloc*, V. Colin a preluat elemente din mitologia neamurilor caucaziene, pentru a recompu, la o scară mult mai redusă, lumea unei fantastice populații preistorice preindoeuropene din Dobrogea neo-eneolitică. Tot din tagma scriitoricească, o mai putem aminti aici și pe Z. Samkharadze, soția regretatului hispanist A. Calciu, care a contribuit, prin câteva traduceri, la popularizarea literaturii georgiene în România. În încheiere, mai adăugăm faptul că, în cultura și mass-media românească, persistă din păcate anumite stereotipuri negative legate de ceceni (cu origine în mass-media ultimelor decenii), dar și legate de cerchezi, acestea din urmă provenite din anumite lucrări, de secol XIX – început de secol XX, prin care se căuta justificarea *genocidului* comis de către Imperiul Țarist. Nici D.A. nu reușește să se scuture cu totul de aceste prejudecăți.

În anii ce-au urmat, D.A. și-a continuat colaborarea cu Editura Humanitas, scoțând și alte volume, inclusiv o a doua ediție a *Dacopatiei* în anul 2021. Succesul s-a concretizat prin invitarea la diferite emisiuni și o prezență tot mai pregnantă în mass-media și platforme sociale. Anul următor, D.A. publica o nouă lucrare pe teme lingvistice, intitulată *Babel. La început a fost Cuvântul*. Preocupați fiind cu alte chestiuni, nu am acordat prea multă atenție acestor evoluții.

Anumite personalități din zona academică și-au manifestat direct sau indirect sprijinul față de D.A., conferind astfel demersurilor sale o puternică *aură de legitimitate*. Astfel, la una din lansările volumului *Babel. La început a fost Cuvântul*, a participat ca invitat doamna Rodica Zafiu¹⁰, cercetător științific în cadrul Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosseti”, profesoară la Universitatea din București, devenită de curând membru corespondent al Academiei Române. Pe 07.02.2023, la lansarea aceluiași volum al lui D.A., desfășurată la Muzeul Literaturii Române din Iași, lua cuvântul Eugen Munteanu, cercetător la Institutul de Filologie „Al. Philippide” și profesor în cadrul Facultății de Litere a Universității Alexandru Ioan Cuza din Iași¹¹.

În lumina celor prezentate mai sus, am primit cu un anumit interes vestea apariției unei noi cărți despre etnogeneza românilor semnată de D.A. Cunoscând stilul autorului, nu ne așteptam la un demers foarte „canonic”. Totuși, aveam anumite motive de optimism. Auzisem că lucrarea urma să aibă girul științific al lui Florian Matei-Popescu, cercetător științific în cadrul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române, o voce importantă din arheologia românească în care, personal, la vremea respectivă, *am avut foarte multă încredere*¹². Știam că F. Matei-Popescu a colaborat și cu academicianul Constantin C. Petolescu, renumit epigrafist, care s-a mai ocupat, între altele, și de problema formării poporului și a limbii române¹³. Ne așteptam că implicarea lui F. Matei - Popescu să aibă un efect pozitiv în plan științific și să tempereze măcar o parte din „excesele” și „derapajele” lui D.A. Existau, teoretic, toate premisele *ca să iasă o treabă bună...*

2. Despre volum

De cum am văzut primele pasaje din carte, publicate cu câteva luni înainte lansării, speranțele ni s-au topit repede. *De-a dacii și romanii* nu avea să fie o carte de popularizare a științei, ci cu totul *altceva*. În loc să facă un pas înainte față de *Dacopatia...* sau *Babel...*, autorul părea că face, vorba cântecului, doi... sau chiar mai mulți pași înapoi. Și această primă impresie, în urma lecturii atente, ni s-a confirmat. Acestea fiind spuse, să purcedem așadar la recenzia volumului¹⁴.

Un prim aspect pe căruia ne vom opri este *bibliografia*, care constă în 68 de titluri. Pentru o lucrare științifică cu pretenții, ce abordează o temă cu grad ridicat de complexitate, este aproape zero, pentru o lucrare de popularizare... să zicem că merge și așa! Numai că, din cele 68 de lucrări, titlurile de referință despre temă sunt puține și acelea, cam prăfuite, indicând o anchilozare a lecturilor autorului la nivelul istoriografiei de secol XIX-mijloc de secol XX. Iar carențele sunt multe și evidente. Oare poți să scrii credibil despre substratul limbii române fără ca să treci prin lucrările lui C. Poghirc, Gh. Mihăilă, Gh. Ivănescu și alții,

¹⁰ <https://humanitas.ro/humanitas/evenimente/babel-la-inceput-a-fost-cuvantul-de-dan-alexe> (26.12.2023).

¹¹ <https://www.muzeulliteraturiiiasi.ro/evenimente/babel-la-inceput-a-fost-cuvantul-cu-dan-alexe/> (26.12.2023).

¹² Mai târziu am aflat că povestea publicării acestei cărți a fost un pic mai... complicată. Nu detaliez aici.

¹³ Între altele, vezi Constantin C. Petolescu, *Dacia. Un Mileniu de Istorie*, Ed. Academiei Române, București, 2010; Idem, *Formarea poporului român și a limbii române*, Ed. Enciclopedică, București, 2019. Au fost lucrări de popularizare, bine scrise, dar puțin mediatizate și tipărite în tiraje reduse.

¹⁴ Cerem scuze specialiștilor că, pe parcursul acestei recenzii, *vom fi nevoiți uneori să reiterăm argumente sau fapte bine știute și discutate de mult timp în literatura de specialitate*; recenzia noastră se adresează și publicului larg, îndeosebi pasionaților de istorie, mai puțin familiarizați cu anumite argumentări și chestiuni. De aici, și dimensiunile mari ale textului nostru, atipice pentru o recenzie sau o prezentare obișnuită de carte.

sau despre relațiile lingvistice româno-albaneze, fără să discuți contribuțiile lui G. Brâncuși, H. Mihaescu sau Cătălina Vătășescu? Sau despre romanitatea răsăriteană, fără a menționa opiniile lui S. Pușcariu, I. Fischer, A. Graur, A. Niculescu, M. Sala, N. Saramandu și alții? Sau să opinezi despre arheologia și istoria Daciei post-romane și a perioadei migrațiilor, fără a cita pe A. Madgearu, D. G. Teodor, M. Rusu, P. Diaconu sau C. H. Opreanu?

Nici cu bibliografia relevantă din Occident lucrarea nu stă prea bine: lucrările lui G. Weigand, E. Gamillscheg, G. Bonfante și ale altor cercetători, care s-au ocupat de problema originilor poporului și a limbii române, nu se regăsesc pomenite pe nicăieri. Nu găsim nici studiile Corinnei Leschber, care au adus în discuție multe elemente noi¹⁵ și care rămân, după părerea noastră, *printre cele mai bune contribuții recente* în privința etnogenezei românilor. Nu vedem citat nici măcar un istoric sau lingvist maghiar¹⁶, ceea ce este ciudat pentru o carte menită, în ultimă instanță, *să repună pe tapet, în haine noi, teoria lui Roessler*.

În schimb, avem titluri care tratează chestiuni precum cântecele populare afgane, identitatea cecenă, Ingușetia medievală, armurile geto-dacilor, relațiile externe ale limbii scitice și multe alte chestiuni irelevante pentru tematica volumului. Numai Marija Gimbutas este citată *cu nu mai puțin de patru titluri* !

*

În ce privește *ideea fundamentală a volumului*, D.A. nu aduce în discuție prea multe lucruri noi față de cele spuse de Eduard Robert Roessler¹⁷ și urmașii săi științifici. Concluzia este că latinizarea strămoșilor românilor (neidentificați etnic de D.A.) și ai albanezilor (după D.A., dacii strămutați la sud de Dunăre la retragerea aureliană)¹⁸ s-a petrecut simultan (?), doar că acel „*contact direct, intim și prelungit*” între români și albanezi ar fi avut loc la o dată ulterioară, după ce latinizarea albanezei s-a încheiat și după ce ambele limbi au intrat în contact cu slava (vezi p. 184). Tot acest proces ar fi avut loc „*undeva în mijlocul Peninsulei Balcanice*” (p. 18)¹⁹. D.A. îi aduce pe români la nordul Dunării „*pe la anul 1000*” (p. 44).

¹⁵ C. Leschber, *Arhaism, insule relicvă și continuitate (I)* în *Studii și cercetări Lingvistice*, LXII, 2, 2011, p. 157-172; *Eadem, Arhaism, insule relicvă și continuitate (II)*, în *Studii și cercetări lingvistice*, LXIII, 1, 2012, p. 17-34.

¹⁶ Măcar una din lucrările lingvistului și albanologului István Schütz ar fi trebuit să fie citate, mai ales că o bună parte din argumentele sale coincid cu cele invocate de D.A.

¹⁷ Eduard Robert Roessler (Rösler) a fost un istoric, geograf și lingvist, etnic german, născut la 02.03.1836 la Olomuc, actualmente Cehia (nu era *austriac*, cum greșit îl numește D.A. pe tot parcursul lucrării). A studiat mai întâi dreptul, la Universitatea din Viena, iar între 1853-1855, istoria. În 1859 a fost profesor de liceu la Opava, iar din 1860, la Viena. La trei ani după încheierea doctoratului, în 1863, Roessler a devenit lector de istorie la Universitatea din Viena. Între anii 1865-1866, a făcut o călătorie de documentare în Egipt și Italia; între 1869-1971 îl găsim ca profesor la Universitatea din Lvov, iar din 1871 a devenit profesor de geografie și istorie la Universitatea din Graz. Se stinge din viață la numai 38 de ani, pe data de 6.08.1874 (vezi M. D. Peyfuss, *Rösler (Eduard) Robert*, în *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, IX, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1988, p. 204-205). Lucrarea sa de referință, *Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens*, a fost publicată la Leipzig, în anul 1871. Volumul aducea puține elemente noi, Roessler doar a dezvoltat o serie de idei emise anterior de autori precum Franz Josef Sulzer, Josef Karl Eder și alții. Contrar a ceea ce se crede îndeobște, teoria lui Roessler cu privire la originile românilor *nu a fost îmbrățișată unilateral de istoriografia monarhiei dualiste*. Alți autori, precum istoricul austriac Julius Jung, de pildă, au susținut continuitatea românească și l-au combătut pe Roessler.

¹⁸ Ideea că albanezii ar fi urmașii dacilor (parțial sau neromanizați) plecați la sudul Dunării nu este una nouă, o regăsim și la B. P. Hașdeu, I. I. Russu, dar și la alți autori care lipsesc din bibliografia volumului de față.

¹⁹ Deși la p. 47, același D.A. ne spune că „*adevăratele regiuni unde proto-românii au trăit masiv și unde cei care nu s-au deplasat spre Ardeal au sfârșit asimilați sunt regiunile care veacuri întregi s-au numit Romania și Rumelia, prin Bosnia și Bulgaria de azi*” (p. 47). Numai că, *Romania* din Bosnia de azi este în Balcanii de Vest (unde istoric sunt atestați *maurovlahii*, care nu știm foarte precis ce dialect vorbeau), iar *Rumelia* a desemnat, în nomenclatorul Imperiului Otoman, o zonă largă din Balcanii de Sud. Și nu, *Rumelia* nu provine de la numele românilor, cum ne lasă D.A. de înțeles!

După D.A., ei pătrund în Transilvania aproximativ odată cu maghiarii²⁰, colonizează Maramureșul și Făgărașul, iar după invazia mongolă, pătrund în Muntenia și Moldova²¹.

Ca argument forte pentru scenariul de mai sus este invocată așa-numita uniune lingvistică balcanică (*Balkansprachbund*) (vezi p. 68-69). D.A. vorbește de o „identitatea structurală și tipologică totală dintre română – albaneză – bulgaro-macedoneană” (p. 18), de „strămoșii românilor, care în contact cu albanezii aveau să-și modifice masiv structura limbii” (p. 44), de „o polenizare reciprocă și impregnare până la identitatea gramaticală” (p. 18), pe scurt „de-a lungul aceluia mileniu de tăcere, limbile „balcanice” (româna, albaneza și, ulterior, bulgaro-macedoneana) au dezvoltat trăsături comune” (p. 158).

La prima vedere, totul pare logic, și pentru un cititor fără prea multe lecturi, D.A. poate să pară aproape convingător. În realitate, întreaga argumentație este viciată de grave exagerări. Sub nicio formă și în niciun chip nu putem vorbi de „o identitate structurală și tipologică totală (sic!)” între română, albaneză și bulgară²². Există doar convergențe²³. Româna, albaneza și bulgara rămân trei limbi din trei familii lingvistice diferite, iar acest lucru este evident pentru oricine deschide un banal dicționar sau o carte de gramatică.

D.A. abuzează de noțiunea de *Balkansprachbund*, fără a înțelege că această „uniune” este rezultatul unor evoluții petrecute într-o perioadă îndelungată de timp, nu doar între anii 602 d. Hr. și cca. 1000 d.Hr. Dovadă că aceste fenomene au afectat și limba greacă modernă, dar și dialectele apusene ale limbii turce ori dialectele rromani din Balcani. Care au fost cauzele ce au stat la baza acestor fenomene convergente? Sunt autori care vorbesc de influența substratului (preroman traco-illir, ulterior latin)²⁴, dar alte voci care au adus în discuție efectele dominației otomane. Și după cele mai noi opinii, *sprachbund*-ul balcanic, în

²⁰ În ce privește informațiile din *Gesta Hungarorum* sau *Cronica lui Nestor*, D.A. le tratează în cel mai pur spirit neoeroesslerian (vezi p. 144-145): după el, acei *vlahi*, menționați acolo, pot fi în realitate *cam orice*, numai *nu români*.

²¹ Izvoarele care atestă prezența românilor în spațiul extracarpatic, în perioada anterioară invaziei mongole (Niceta Choniates, Documentul papal din 14 noiembrie 1234 ș.a.m.d.) sunt cu totul ignorate și trecute sub tăcere de către D.A.

²² Bulgara „de pe la anul 1000”, când, după D.A., valahii își fac bagajele și încep infiltrarea în spațiul carpatic, era departe de a fi o limba „balcanizată”. Spre deosebire de româna sau albaneza acelor vremuri, o avem atestată în scris. Cu ce îl ajută pe D.A. în argumentație că româna are anumite convergențe cu *bulgaro-macedoneana modernă*? Iar de la cca. 602 d.Hr. până la 1000 d.Hr. e chiar „un mileniu de tăcere”?

²³ Vezi, de pildă, A. Graur, *Coup d'oeil sur la linguistique balkanique*, în *Bulletin Linguistique*, IV, 1936, p. 31-45; E. Petrovici, *Despre uniunile lingvistice (limbile balcanice și limbile vest-europene)*, în *Romanoslavica*, XIV, 1967, p. 5-11. Cităm, de la prima pagină: „în cazul limbilor contigue neînrudite, prezentînd numeroase afinități structurale, formînd așa-zise uniuni lingvistice, se insistă mai ales asupra trăsăturilor comune acestor limbi neținîndu-se adeseori îndeajuns cont de divergențele care le îndepărtează unele de altele. În felul acesta se prezintă o imagine deformată (subl. n.) a grupurilor respective, dîndu-se o importanță exagerată (subl. n.) trăsăturilor comune”. O discuție extinsă și la I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, ed. II, Ed. Științifică, București, 1967, p. 189-195, cu analiza critică a bibliografiei anterioare. Idem, *Etnogeneza românilor*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1981, p. 97-102; N. Stoicescu, *O falsă problemă istorică - discontinuitatea poporului român pe teritoriul strămoșesc*, Ed. Fundației Culturale Române, București, 1993, p. 177 cu bibliografia; N. Saramandu, *Über den „Balkansprachtypus”*, în *Revue Roumaine de Linguistique*, LI, 1, 2006, p. 105-112 cu bibliografia; B. D. Joseph, *Language Contact in the Balkans*, în R. Hickey (ed.), *The Handbook of Language Contact*, IInd edition, John Wiley & Sons, 2020, p. 537-549 cu bibliografia; Idem, *Romanian and the Balkans: Some comparative perspectives*, în S. Embleton, J. Joseph, H.-J. Niederehe, în *The Emergence of the Modern Language Sciences. Studies on the transition from historical-comparative to structural linguistics in honour of E. F. K. Koerner*, II, John Benjamins Publishing Company, 1999, p. 217-238, concluzii cu totul diferite de ceea ce afirmă D.A.: „Romanian, through the comparisons explored here, reveals itself as a member to some extent (subl. n) of the Balkan Sprachbund, as a member of the Romance group, and as a member of the set of human languages more generally, but at the same time these comparisons show that it has some unique characteristics that are not paralleled elsewhere”.

²⁴ G. Solta, *Einführung in die Balkanlinguistik mit besonderer Berücksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1980.

forma actuală, pare a fi rezultat tocmai ca urmare a acestei dominații²⁵, care a înlesnit circulația individuală, dar și contactele dintre diferitele popoare ce viețuiau în această regiune. În plus, să nu uităm că, în Balcani, bilingvismul a fost întâlnit în multe zone și se mai întâlnește și astăzi²⁶.

Pe scurt, uniunea lingvistică balcanică *nu poate fi folosită ca argument* în spinoasa problemă a etnogenezei românești. Ea ne arată doar existența unei zone de contact lingvistic (și cultural) din care, într-o anumită măsură, și limba română face parte.

*

Sunt multe alte fapte de limbă pe care D.A. uită sau evită să le menționeze și care șubrelesc puternic scenariul pe care îl propune insistent. De pildă, cea mai mare parte a elementelor considerate de substrat din limba română, cu paralele albaneze, beneficiază de același tratament fonetic ca și cuvintele moștenite din latină, dovedind prezența lor la nivelul „latinei dunărene”. Cu alte cuvinte, ele nu puteau fi împrumutate de strămoșii românilor din albaneză după invazia slavă din Balcani, cum sugerează D.A, ci vin dintr-un fond mult mai vechi, comun. Este un subiect bine cunoscut și abordat în cercetarea de la noi²⁷. D.A. ori nu știe, ori se prefacă că nu știe, căci altfel n-ar avea un subcapitol intitulat, nici mai mult, nici mai puțin decât *Substratul este doar un alt nume pentru ignoranță* (p. 187).

D.A. pare convins că „doar lingvistica comparativă poate arunca o lumină limpezitoare în încâlcitul peisaj al Balcanilor” (p. 9), ori lingvistica poate funcționa de una singură numai acolo unde există suficient material probatoriu. Pentru acele perioade istorice și regiuni geografice în care probele sunt sărace, lingvistica funcționează *întotdeauna* în tandem cu istoria, arheologia, epigrafia, etnografia și multe alte discipline²⁸.

Pentru publicul larg vom aduce în discuție un exemplu care subliniază beneficiile unei abordări *interdisciplinare*, oprindu-ne asupra rolului pe care *biologia*, în speță *studiul florei spontane*, îl poate avea cu privire la stabilirea „vetrei de formare” a românilor. Româna prezintă în vocabularul ei o mulțime de termeni, pentru diferite tipuri de conifere din zona montană înaltă, moșteniți din substrat sau din limba latină. Ne vom opri asupra a doi dintre ei, *zâmburu*, care desemnează specia *Pinus Cembra*, respectiv *meleajen*, folosit regional, pentru *Larix Decidua*. Cele două specii de conifere cresc exclusiv în Munții Alpi și în Carpați, nu și la sud de Dunăre. Partea interesantă este că termenii pentru aceste două specii își găsesc analogii în așa-zisul „substrat alpin”²⁹. Că aceste cuvinte au fost aduse în Carpați, odată cu

²⁵ V. A. Friedman, B. D. Joseph, *Reassessing Sprachbunds: A View from the Balkans*, in R. Hickey (ed.), *The Cambridge Handbook of Areal Linguistics*, Cambridge University Press, 2017, p. 55-87, cităm un pasaj relevant: „Based on our available documentation, processes that may have been set in motion, or at the very least begun to be reinforced during the middle ages, achieved their current state during the five century period of control of the Balkans by the Ottoman Turks, referred to as the Pax Ottomana”; Joanna Nichols, *The Balkan sprachbund in typological-geographical space*, în *Acta Linguistica Petropolitana*, 2020, 16, 2, p. 310, cităm „Language diversity and strong contact effects likely go back millennia, but the sprachbund as known to science probably took shape with the Ottoman conquest in the middle ages.”

²⁶ Subliniem că această tendință de „balcanizare” continuă la un anumit nivel și astăzi, la nivelul limbii vorbite, mai ales în zona argourilor. Cum atrăgea atenția B. D. Joseph, *op. cit.*, p. 546: „ongoing convergence continues, but on the local level rather than the “national language” level”.

²⁷ A se vedea discuția detaliată cu trimiterile bibliografice la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 176-179.

²⁸ În anul 2017, participam la Școala Internațională de Arheologie de la Bolgar (Republica Tatarstan, Federația Rusă), organizată de către Institutul de Arheologie „A. H. Khalikov” din Kazan. Între altele, am avut șansa de a participa la un curs de lingvistică istorică dedicat arheologilor. Cursul a stârnit multe discuții și schimburi de idei constructive; cuvântul de ordine a fost *interdisciplinaritatea*. Aceeași abordare interdisciplinară în lingvistică o putem vedea în publicații prestigioase din Occident, precum *Journal of Indo European Studies*, *Journal of Historical Linguistics* ș.a.m.d. Prin exclusivismul propus, D.A. propune o revenire la metodologiile de cercetare ale secolului al XIX-lea.

²⁹ Pentru *meleajen*, a se vedea P. Boerescu, *Etimologii românești controversate. Ipoteze și soluții*, Ed. Academiei, București, 2017, p. 268. Pentru *zâmburu*, vezi R. Viredaz, *Étymologie du romanche siember ‘arole’*, în J.-M. Pierrel, E. Buchi, Ch. Benzitoun, J.-P. Chaveau, *XXVIIe Congrès international de linguistique et de*

migrația celtică, sau de numeroșii coloniști norico-pannonici instalați în Dacia Romană, este mai puțin important în discuția de față. Că româna i-a păstrat ca atare, se arată a fi o dovadă puternică că vorbitorii ei s-au aflat, într-o formă sau alta, în preajma realităților desemnate.

Aromâna și meglenoromâna, în schimb, moștenesc din latină termeni precum *căstână*, pentru *Castanea*, și *hic*, *hică* pentru *Ficus carica* (smochin)³⁰. În româna vorbită la nord de Dunăre, numele acestor două specii au fost împrumutate tardiv. Prezența acestor termeni se constituie într-un argument în favoarea ideii că vorbitorii de aromână și meglenoromână au viețuit (și) în zone de climă mediteraneeană, de relativ joasă altitudine. Castanul și smochinul nu cresc în mod natural în inima munților și nici în zonele reci de la nordul Dunării.

Și *etnografia*, de pildă, poate să ne aducă în discuție argumente în favoarea continuității nord-dunărene. Încă de la Bogdan Petriceicu Hașdeu s-a adus în discuție problema termenului *doină*, cu varianta *daină*, termen de *substrat*³¹ cu paralele baltice, care lipsește din aromână și meglenoromână, dar și din albaneză. S-au subliniat în repetate rânduri asemănările frapante de ordin stilistic între *doina* românească și *daina* din zona de sud a Lituaniei, îndeosebi din regiunea Dzūkija/Dainava. Iată, deci, un element cultural – și încă unul *fundamental* – care-i distinge pe românii nord-dunăreni de lumea balcanică.

Iată, între altele, de ce cea mai mare parte a lingviștilor și istoricilor, care s-au ocupat *la modul serios* de originile românilor, consideră că limba română s-a format pe un teritoriu mai întins, atât la nordul, cât și la sudul Dunării. Desigur, aceste elemente discutate mai sus *nu sunt nici pe departe suficiente*, pentru a lămuri definitiv și irevocabil toate problemele delicate ale etnogenezei, dar, chiar și în calitatea lor de „mici piese dintr-un puzzle”, ar trebui să dea serios de gândit celor care exclud, adeseori cu o virulență demnă de o cauză mai bună³², prezența antecesorilor românilor în arealul carpatic.

*

Una dintre ideile de forță prezentate de D.A., în *prima parte a cărții*, este că limba română ar avea un caracter unitar și, pe cale de consecință, distribuția ei areală ar fi rodul unei expansiuni recente. Străromână ar fi trebuit să se spargă rapid în dialecte, „care în câteva generații ar fi devenit limbi de sine stătătoare și deloc inteligibile reciproc” (p. 51). La p. 138, D.A. ne asigură că, de-ar fi fugit în munți, populația dacoromană ar fi trebuit să își piardă rapid unitatea lingvistică „și am avea astăzi nații romanice distincte între Făgăraș și Maramureș” (p. 138). D.A. nu înțelege deloc mecanismele complexe care generează „fărămițarea” unei limbi în dialecte și, apoi, în limbi distincte. El pare să fie adeptul unei scheme mecaniciste. Din păcate pentru D.A., nici realitățile istorice și nici cele lingvistice nu funcționează după rețete prestabilite. Iar motivele pentru care unele limbi își păstrează unitatea și altele se fărămițează în dialecte, ce devin ulterior limbi distincte, sunt mult prea complexe pentru a putea fi dezbătute aici: țin și de factori sociali, politici, culturali etc³³.

philologie romanes, Nancy, 2013, p. 257. Despre *zîmbu*, ca argument în favoarea continuității la nordul Dunării, vezi și în controversata carte a lui D. Ungureanu, *Româna și dialectele italiene*, Ed. Academiei, București, 2016, p. 59-60 (recenzii la I. Vintilă-Rădulescu, „Noutăți” despre „româna și dialectele italiene”? în *Studii și cercetări de lingvistică*, LXIX, 1, 2018, p. 105-158; P. Boerescu, *Dan Ungureanu, „Româna și dialectele italiene”*, București, Editura Academiei Române, 2016, 291 p., cu un CD cuprinzând 200 de hărți, în *Limba Română*, 67, 3-4, 2018, p. 408-411).

³⁰ N. Saramandu, *Teritoriul și perioada de formare a limbii române. Originea dialectelor românești*, în *Fonetică și dialectologie*, XXXV, 2016, p. 19, cu bibliografia.

³¹ B. P. Hașdeu, „*Doina*” restornă pe Rösler, în *Columna lui Traian*, 10, 1882, p. 529-536.

³² Curentul neoroesslerian a avut și păstrează încă un pronunțat caracter militant, pe alocuri aproape *tezist*. Nu întâmplător, și mult discutatul Gottfried Schramm își intitulează lucrarea *Destine timpurii ale românilor. Opt teze referitoare la localizarea continuității latine în Europa de Sud-Est*, Cluj-Napoca, Kom-Press, 2006. Lucrările care fac excepție de la acest mod de abordare sunt destul de rare.

³³ D.A. ar trebui să reflecteze, pe de-o parte, la destinul istoric al unei limbi ca georgiana, care, de cca. 2600 de ani, nu s-a mai rupt în alte limbi distincte (G. A. Klimov, *Etymological Dictionary of the Kartvelian Languages*,

În a doua jumătate a volumului, D.A. își schimbă aparent optica, afirmând, între altele, că „româna a fost supusă (...) de o centralizare polițienească” (p. 170), că „în absența cenzurii impuse de școală și de centralismul bucureștean” (p. 170), conversațiile între un locuitor din Munții Apuseni și un bucovinean „ar fi putut fi la fel de dificile ca cele dintre un spaniol și un portughez” (p. 170), cu alte cuvinte că tot scenariul expansiunii recente a românei s-ar datora lingviștilor români care au negat existența dialectelor. Ce să mai înțelegem de aici?

*

Pe tot parcursul Evului Mediu, româna a fost o limbă cu un statut social și un prestigiu scăzut, situație menținută până aproape de zorii modernității. Această stare se reflectă într-o anumită măsură și în originea vocabularul ei: româna a primit mult și a dat puțin (majoritar nume de plante, forme de relief, cuvinte păstorești etc.). Nu a fost o limbă în care să se scrie, n-a fost folosită în administrație și biserică decât foarte târziu. Pe cale de consecință, calitatea de *românofon* nu avea cum să asigure ascensiunea individuală în ierarhiile sociale ale vremii, cu atât mai puțin în perioadele de dinaintea fondării statelor medievale românești. Chiar și după aceea, boierii căutau să-și slavizeze numele sau să-și creeze diferite descendențe străine fictive. În Ardeal, familiile românești înnobilate preluau rapid limba maghiară, cu statut social net superior.

Astfel de limbi, cu statut social modest, cum a fost româna în cea mai mare parte a Evului Mediu, în general, *tind să piardă, nu să câștige teren*. Dacă supraviețuiesc, o fac datorită inerției date de numărul (inițial) mare de vorbitori, care le poate asigura dăinuirea până la dezvoltarea unor condiții socio-politice mai favorabile. În ciuda tuturor vicisitudinilor istorice, astăzi, românii sunt, totuși, cel mai numeros popor din acest colț al Europei.

Sunt chestiuni serioase la care ar trebui să reflecteze cei care susțin că niște grupuri de păstori valahi veniți de la sudul Dunării, fără elite reale, fără o cultură prestigioasă în spate, evadați pe la anul 1000 dintr-o mică „Românie păstorească” sud-dunăreană (cum spunea G. Schramm) ar fi putut schimba fundamental întreaga structură etno-demografică a spațiului carpat. O infiltrație de la sudul la nordul Dunării (neatestată, de altfel, de niciun document istoric) ar fi avut aceleași rezultate pe care le-a avut migrația românească din Transilvania înspre Carpații Păduroși, sudul Poloniei și Boemia de astăzi, fenomen petrecut în mai multe etape, între secolele XIV – XVIII, și amplu atestat în sute de izvoare: micile insule românești ar fi sfârșit asimilate lingvistic, una după alta, în câteva generații.

*

Pe tot parcursul lecturării volumului, ne-am lovit de o cantitate impresionantă de erori, stângăcii, jumătăți și sferturi de adevăr, cu care D.A. caută să-și impună ipotezele. Nu ne-am propus o inventariere completă a lor – asta ar însemna să rescriem lucrarea ! Ne vom opri doar asupra câtorva care ne arată cam pe unde se situează D.A. din punct de vedere al *asimilării cunoștințelor și metodologiilor de specialitate*. Vom începe, firește, cu analiza *părții de lingvistică a volumului*.

*

Un rol important în economia volumului îl ocupă *problema limbii albaneze și a relației ei cu alte idiomuri*. În cel puțin două locuri, D.A. ne spune că „*dalmata nu arată niciun contact istoric cu albaneza*” (p. 59), (p. 61). Cu privire la amploarea contactelor dintre aceste două limbi există, într-adevăr, opinii divergente, dar în niciun caz nu se poate spune că dalmata cu albaneza n-au avut contacte istorice³⁴. Discutând problema originii aceleiași limbi albaneze, D.A. afirmă că aceasta „*nu arată nici o urmă a vreunui contact cu greaca antică*” (p. 11) (p. 44) (p. 61) (p. 72), ca mai apoi să vorbească de „*absența cvasi-totală (sic !) în*

De Gruyter, Berlin-New York, 1998, p. IX ș.a.), ci doar în 18 dialecte, în mare parte mutual inteligibile, pe de altă parte, la fărâmițarea lingvistică pregnantă din zona Italiei de astăzi.

³⁴ Vezi discuția la C. Vătășescu, *Vocabularul de origine latină din limba albaneză în comparație cu româna*, Ed. Vavila Edinf SRL, București, 1997, p. 7-8, cu trimerile bibliografie aferente.

limba albaneză a unor împrumuturi din greaca veche” (p. 72). Este cam o jumătate de adevăr aici; limba albaneză are elemente vechi grecești, doar că ele, într-adevăr, nu par să fie într-un număr atât de mare pe cât ne-am aștepta. Problema a fost discutată cu mai bine de-un veac în urmă de Albert Thumb, în studiul intitulat *Altgriechische Elemente des Albanesischen*, publicat în periodicul *Indogermanische Forschungen*, din anul 1909. Întrucât lucrarea apare în bibliografia de la finalul volumului, pare că D.A. l-a vârat pe Thumb în bibliografie, fără să-l fi parcurs cu atenție.

La p. 68, D.A. ne spune că „româna împarte mai tot fondul latin cu albaneza”; dacă ar fi parcurs lucrarea Cătălinei Vătășescu, dedicată exact acestei teme³⁵, ar fi ajuns, cu siguranță, la concluzii mult mai nuanțate. Tot privitor la relațiile lingvistice albano-române, ne sare în ochi o adevărată „curiozitate”: D.A. aparent nu face diferența între *stratul latin vechi* și *neologismele* intrate în cele două limbi ulterior, pe cale cultă. Căci altfel, între corespondențele lexicale româno-albaneze, nu ar menționa și cuvinte precum: *știință*, *centru* sau *secol* (p. 173-174).

Mai adăugăm că unele din exemplele de vocabular, limbă și gramatică de care uzitează D.A., pentru a demonstra asemănările dintre română și albaneză, sunt preluate din literatura de specialitate mai veche, fără ca acest lucru să fie mereu menționat, cum ar fi fost firesc³⁶. Autorul poate invoca aici scuza, până la un punct justificată, că este vorba de o lucrare de popularizare, iar titlurile din care s-au preluat apar, oricum, în bibliografie. Fără a comenta mai mult asupra acestei probleme, constatăm că, dacă lucrarea ar fi trecut printr-un proces serios de *peer-review*, așa cum ar fi fost de așteptat la o editură cu pretenții, n-am fi întâlnit astfel de situații.

*

O problemă destul de controversată, abordată de D.A., este cea a *relațiilor dintre strămoșii îndepărtați ai românilor și populațiile germanice* ce s-au perindat vreme de mai bine de jumătate de mileniu, în spațiul carpato-danubian. În opinia sa, „nu există în limba română nicio urmă de contact cu goții” (p. 46). Această opinie a fost susținută, într-adevăr, în anumite lucrări de specialitate mai vechi³⁷, dar astăzi ea nu mai este de actualitate. Este o idee vetustă și cam prăfuită³⁸. Autori, precum A. Poruciuc, mai recent și P. Boerescu, au demonstrat cu argumente suficiente prezența vechilor germanisme în limba română (inclusiv cuvinte din vocabularul fundamental, precum *viscol*, *teafăr* ș. a.³⁹). Și în noul *Dicționar Etimologic al Limbii Române* sunt termeni ce beneficiază de etimologii vechi germanice⁴⁰.

Adevărate „perle” îl așteaptă pe cititorul care va ajunge la pasajele în care D.A. discută despre Biblia lui Wulfila. D.A. spune că „din lectura Bibliei lui Wulfila, cum am spus, reiese că goții nu au întreținut vreun contact cu strămoșii românilor” (p. 134). Mai departe, cititorul se va lovi de afirmații cu un iz cam... „protocronist”, precum „dacă românii (sic!), care aproape sigur erau creștini pe când Wulfila își scria Biblia, foloseau termenul biserică”

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Compară, de pildă, p. 75-75 la D.A. cu p. 351 de la O. Densușianu, *Histoire de la langue roumaine*, I, Ernest Leroux, Paris, 1901, ș.a.

³⁷ Între altele, a fost susținută de O. Densușianu, de la care D.A. preia mecanic multe idei.

³⁸ Vezi, de pildă, A. Poruciuc, *The Significance of Old Germanic Elements Preserved in Romanian*, in N. Reiter (ed.), *EuroLinguistik - Ein Schritt in die Zukunft*, Harrasowitz, Wiesbaden, 1999, p. 175-190. Idem, *Problema vechilor germanisme păstrate în limba română*, în N. Saramandu, M. Nevaci, C.-I. Radu (eds), *Lucrările primului Simpozion Internațional de Lingvistică, București, 13-14 noiembrie 2007*, Ed. Universității din București, București, 2008, p. 105-130; Idem, *Two Romanian terms (tureci and cioareci) based on Old Germanic designations of legcoverings*, în *The Journal of Indo-European Studies*, 36, 1-2, 2008, p. 164-184; Idem, *The Early Stage of the relationship Romania-Germania as reflected in Old Germanic loans in Romanian*, in A. Rubel (ed.), *Imperium und Romanisierung*, Hartung - Gorre Verlag, Konstanz, 2011, p. 185-206.

³⁹ P. Boerescu, *op. cit.*, p. 326-347.

⁴⁰ De pildă <https://delr.lingv.ro/?searchTerm=cioarec&selectedId=CIO%C3%81REC&includeVariants=true> (23.01.2024) pentru termenul *cioarec*.

(p. 134). Peste nicio pagină, D.A. lovește din nou: „*Dar surprinde, încă o dată, absența, în limba goților, în Biblia lui Wulfila, a oricărui termen... proto-românesc (sic!)*” (p. 135). Oare chiar existau români sau „proto-români” în timpul lui Wulfila?

Este inutil să mai spunem că, la nivelul secolului IV d.Hr., antecesorii îndepărtați ai românilor vorbeau latina (vulgară), nu putem vorbi sub nicio formă de „limba română” și nici măcar de „proto-română”⁴¹. La asta mai adăugăm că, în realitate, limba Bibliei lui Wulfila conține chiar *foarte multe elemente latine*, lucru bine știut și cunoscut în literatura de specialitate⁴².

*

În ceea ce privește *contactele românilor cu turanicii*, D.A. ne spune că „*nu există urme cumane identificabile cu precizie în română*” (p. 46), ca, peste 50 de pagini, să ne asigure de „*absența totală a turcismelor de tip cuman-peceneg*” (p. 96). Că lingvistica românească a dus (și duce) lipsă de turcologi, nu este un secret pentru nimeni. Totuși, autori, precum: L. Șăineanu, E. Suci, V. Drimba, M. Nicoară și Irene Beldiceanu sau mai recent, regretatul P. Boerescu, s-au ocupat de aceste aspecte, iar observațiile lor diferă semnificativ de „sentințele” categorice ale lui D.A.⁴³. Mai adăugăm observația că, atâta vreme cât surse istorice incontestabile îi atestă pe vlahi, trăind și luptând împreună cu pecenegii și cumanii (atât la nord, cât și la sud de Dunăre), este dificil de conceput ca acest contact multiseclar să nu fi lăsat nici măcar un singur cuvânt în limba română. Cu atât mai mult cu cât în antroponimia română există, totuși, nume precum *Coman* sau *Berindei* !

Rămânând tot în registrul discuțiilor despre popoarele turanice, la p. 144, D.A. ne spune că „*atât kumîk, cât și cuman vin probabil de la kum (nisip), ceea ce și explică de ce slavii le-au zis, traducându-le numele, „poloveți”, „oamenii de la câmpie”, de la pole = câmp*”. D.A. nu pare să fi aprofundat foarte mult etimologia acestui etnonim⁴⁴. La aceeași pagină, discutând despre bulgari și clasa lor socială superioară, D.A. afirmă că „*va fi fost probabil bilingvă, vorbind bulgară (balkar?) și poate farsî, cum se întâmplă la cumani. Nu degeaba numele Asparuh al primului han bulgar este pur iranian*”. Ni se oferă o informație veridică, originea iraniană a numelui Asparuh, împănată cu stângăcii. În primul rând, cel dintâi mare han al bulgarilor a fost Kubrat. În al doilea rând, bulgarii nu aveau cum să vorbească *farsî*. *Farsî* este termenul folosit pentru a desemna persana nouă, care a suferit deja influența limbii arabe (deci, după sec. VIII-IX). Asparuh, contemporan cu tragedia finală a Imperiului Sassanid, ar fi putut vorbi, cel mult, persana mijlocie (*parsig* sau *pahlavi*).

*

⁴¹ Ne excludem că aceste pasaje dubioase, despre români și limba română din vremea lui Wulfila, să reprezinte greșeli neintenționate ale lui D.A., care, pe tot parcursul lucrării, pare a fi într-o teribilă grabă de a vâra pe gâtul cititorului cât mai multe din ideile sale. Dacă lucrurile stau așa, se ridică alte întrebări, nu tocmai comode: Această carte a avut un referent științific ?, Chiar a beneficiat de o revizie științifică de specialitate? Ori s-a mers „pe încredere”?

⁴² Vezi, de ex., M. H. Jellinek, *Gesichte der gotische Sprache*, De Gruyter, Berlin-Leipzig, 1926, p. 177-200; Ph. Burton, *Assesing Latin-Gothic Interaction*, in J. N. Adams, M. Janse, S. Swain (ed), *Bilingualism in Ancient Society: Language Contact and the Written Text*, Oxford University Press, Oxford, 2002, p. 393-418; J. Yoshioka, *The Influence of the Latin Version of the Bible on the Gothic Version in the Case of Prepositions*, in *The Journal of Indo-European Studies*, 14, 3-4, p. 219-229; D. Gary Miller, *The Oxford Gothic Grammar*, Oxford University Press, Oxford, 2019, p. 1. „*The Goths had considerable contact with the Romans. Not only are there many borrowings from Latin, but many Greek words in Gothic have their Latin form*” ș.a.m.d. Mai adăugăm o informație nu tocmai lipsită de interes: în scrisoarea lui Auxentius din Durostorum (Mercurinus) ni se spune că Wulfila a predicat creștinismul în trei limbi: greacă, latină și gotică.

⁴³ A se vedea P. Boerescu, *op. cit.*, p. 397-424, cu bibliografia.

⁴⁴ Vezi discuția V. Spinei, *Ultimele valuri migratoare de la nordul Mării Negre și al Dunării de Jos*, Ed. Helios, 1996, p. 116-117 cu bibliografie. D.A. știa de numele celor două deșerturi din Asia Centrală, Karakum (românește *Nisip Negru*) și Kyzylkum (românește *Nisip Roșu*) și a tras iute concluzia că și numele cumanilor trebuie să provină de la aceeași rădăcină turcică *qum*, având sensul de *nisip*. R. Finch, *Christianity among the Cumans*, în *駿河台大学論叢*, 35, 2008, p. 75-96, se referă la rândul său la probabilitatea derivării din termenul pentru *nisip*: „*but this seems more an instance of folk etymology than a likely derivation*” (p. 75).

În ce privește relațiile *dintre limba română și limbile slave*, subiectul este destul de puțin tratat, deși, în economia oricărei lucrări despre originea românilor, indiferent de sentimentele politico-ideologice⁴⁵, discuția despre acești „ceilați strămoși” ai noștri ar trebui să fie una destul de consistentă. D.A. ne asigură, în stilu-i deja caracteristic, că „*masivul fond slav al românei nu arată nici o influență nordică demnă de menționat, nici o urmă de contact cu rutena (sic!), ucraineana*” (p. 47). Ar fi vorba doar de niște regionalisme târzii și cam atât. În realitate, limba ucraineană (mai ales dialectele vestice și cele din Carpații Păduroși) prezintă vechi împrumuturi romanice, inclusiv din „româna comună”⁴⁶. Este interesant că limba română a transmis graiurilor ucrainene și multe elemente pe care le preluase anterior din bulgară⁴⁷.

Că tot am ajuns cu vorba la slavii răsăriteni, mai adăugăm aici o informație, nu tocmai lipsită de însemnătate: dacă românii ar fi imigrat în Carpați, ei ar fi fost denumiți de slavii estici cu numele de *vlahi*, preluat de la slavii de sud; faptul că rutenii le-au dat un nume propriu, cel de *volohi*, înseamnă că i-au cunoscut dintr-o perioadă veche⁴⁸. Nu dorim să îngreunăm această recenzie, insistând prea mult asupra acestei tematici, dar, după toate semnele, legăturile dintre antecesorii românilor și unii slavi răsăriteni (antecesorii ucrainenilor) au fost mult mai strânse decât se acceptă acum⁴⁹. Probabil, în timp, desfășurarea unor proiecte comune de cercetare cu specialiști din Ucraina va duce la lămurirea multor chestiuni, altfel greu sau imposibil de abordat cu câteva decenii în urmă din motive bine știute asupra cărora nu are sens să insistăm.

*

În ce privește *chestiunile de lingvistică indo-europeană*, D.A. se arată profund revoltat de Marija Gimbutas și teoria kurganelor, cităm: „*derapajele unei Marija Gimbutas, care inventase o întreagă cultură a „kurganelor”, pe care o atribuia unei populații unice și uniforme*” (p. 27, vezi și la p. 110). Mai mult, aflăm că „*una din obsesiile dacopaților este că dacii ar fi descendenții direcți ai primilor indo-europeni*” (p. 110); dacă ideea că dacii sunt descendenții (îndepărtați) ai indo-europenilor este „dacopată”, atunci de unde provin, totuși, dacii? Peste două pagini, D.A. îi aduce totuși „*în mileniile III-II î.Hr.*”, tot de la nordul Mării Negre. Este interesant de observat și aici lunecușul „protocronist” al autorului care ignoră evoluțiile cultural-istorice petrecute în Prima Epocă a Fierului dar și cele din a cea de-a doua, mult mai relevante în problema „aparității dacilor”. Revizorul științific al lucrării, arheolog de profesie, dacă într-adevăr a citit aceste pasaje, ar fi trebuit să-i întindă o mână de ajutor lui D.A.

La pagina 112, D.A. afirmă următoarele: „*cultura kurganelor (...) era foarte probabil, cel puțin parțial, indo-europeană, însă de o dată mult mai recentă, aceia fiind probabil iranienii*”

⁴⁵ Dacă în narativele despre etnogeneza românească, dacii și romanii se bucură de o deosebită apreciere, slavii - elementul principal de adstrat - n-au avut parte de prea multă... dragoste. Poate cu excepția anilor 1950, dar și atunci a fost „dragoste cu sila”. Pe la finele lui 2023, publicarea unui articol de presă în Serbia despre un studiu genetic ce arăta, chipurile, un procent mare de „gene slave” la români, a generat în unele ziare românești reacții isterice, panicarde. Preferăm să ne abținem să comentăm calitatea respectivului studiu (care lua în calcul o singură mostră din România) sau reacțiile presei de la noi.

⁴⁶ Vezi de pildă studiul lui E. Vrabie, *Influența limbii române asupra limbii ucrainene*, in *Romanoslavica*, XIV, 1967, p. 109-198; pentru elementele vechi, a se vedea prima parte a studiului; vezi și O. Ponomareva, *Early Latin Loanwords in Modern Ukrainian and the Question of Toponymic Replications*, in *Balkanica et Slavia*, 2, 1, p. 92-107; problema este amplu discutată de către cercetătorii din Ucraina care s-au ocupat de graiurile unor populații din Carpații Păduroși precum huțulii, boikii, lemki, goralii, dolinienii ș.a. existând o literatură bogată în acest sens. Este interesant de observat că multe din cuvintele „de substrat” ale românei se regăsesc și în dialectele acestor grupuri, nefiind întotdeauna clar dacă este vorba de împrumuturi medievale sau o moștenire comună. Vezi și A. Danylenko, *Carpathian Convergence Area*, in M. Greenberg, L. Grenoble, *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*, 2020, accesibil și la https://www.academia.edu/70758915/Carpathian_Convergence_Area (13.04.2024).

⁴⁷ E. Vrabie, *passim*.

⁴⁸ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 186.

⁴⁹ Anumite aspecte au fost abordate, în trecut, de către A. Boldur, vezi A. Boldur, *Istoria Basarabiei*, Editura Victor Frunză, București, 1992 cu bibliografia.

din mijlocul cărora aveau să apară sciții”. Îi recomandăm lui D.A. să se documenteze mai bine cu privire la cronologia limbilor iraniene. Sub nicio formă nu putem vorbi de „iranieni”, nici măcar de „proto-iranieni” în mileniul IV î.Hr., când se datează cultura Yamnaya.

Mai departe, speculând despre limbile vorbite în Neolitic, D.A. afirmă, cu titlul de ipoteză, că acestea „*formau probabil veriga între bască și limbile finice*” (p. 111). În realitate, nu se știe precis unde s-au format limbile uralice sau fino-ugrice⁵⁰; ce știm este că cele din zona nord-europeană (de pildă sămi sau finlandeza) reprezintă rodul unor migrații *dinspre est* petrecute la o dată *mult posterioară Neoliticului* (Epoca Fierului). Vorbitorii acestor limbi, odată ajunși în Europa de nord, au asimilat populații mai vechi, din a căror idiomuri a mai rămas un substrat non-uralic, numit convențional de unii lingviști „paleo-european”⁵¹. Oricum ar fi, cam mare „veriga lingvistică fino-ugro-bască” întinsă de D.A. între Atlantic și Siberia Occidentală!

În realitate, în ce privește problema limbilor vorbite în Neolitic și Eneolitic, mai ales în zona sud-est europeană (inclusiv spațiul carpato-dunărean), lingviștii au subliniat, între altele, rolul așa-zisului *substrat mediteraneean*⁵², despre care însă D.A. nu ne spune *nimic* pe tot parcursul lucrării. Este o altă zonă în care autorul arată o *defazare pregnantă* în raport cu direcțiile contemporane de cercetare în lingvistică.

Totodată, D.A. ne asigură că un text publicat de lingvistul rus N. Trubetzkoy⁵³ ar lămuri problema originilor indo-europenilor, patria lor originară fiind, chipurile, în zona de sud-est a Anatoliei (p. 111)⁵⁴. Cu alte cuvinte, ar trebui să renunțăm la toate rezultatele cercetărilor din a doua jumătate a secolului XX și începutul secolului XXI și să ne întoarcem înapoi la vechile teorii interbelice.

*

Un rol important în orice discuție cu privire la originea românilor îl joacă evidențele toponimice. D.A. vorbește de „*aproape întreaga toponimie și hidronimie a României de astăzi, care sunt de origine slavă*” (p. 21; p. 33), „*când slavii trăiseră la nord de Dunăre, secole îndelungate, lăsându-ne toată toponimia de azi*” (p. 46), „*(...) compus din slavi și goți, a lăsat în urmă mai toată hidronimia și toponimia slave din România istorică*” (p. 49), „*mai toate hidronimele din Muntenia și Moldova sunt slave*” (p. 116). Ca și în alte instanțe, D.A. exagerează; cea mai mare parte a toponimiei de pe teritoriul de azi al României este, în realitate... românească.

Să luăm, de pildă, cazul hidronimiei Moldovei, regiune geografică care, prin poziția ei, a fost mai expusă interferențelor cu lumea slavă; nici măcar aici, hidronimele propriu-zis slave nu formează în nicio microzonă o majoritate absolută⁵⁵. În ce privește prezența hidronimelor

⁵⁰ Probabil Siberia Occidentală, poate ambele versante ale Uralilor, vezi însă și R. Grunthal, V. Heyd, S. Holopainen, J. Janhunen, O. Khanina, M. Miestamo, J. Nichols, J. Saarikivi, K. Sinemaki, *Drastic demographic events triggered the Uralic spread*, in *Diachronica*, 39, 4, p. 490-524 cu discuțiile și trimerile relevante.

⁵¹ Vezi de pildă A. Aikio, *An essay on Saami ethnolinguistic prehistory*, în *A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe*, Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, Helsinki, 2012, p. 63-117 cu bibliografia.

⁵² Există o bibliografie *imensă* pe temă, mai ales în Occident; până azi a rămas fundamentală lucrarea lui J. Hubschmid, *Mediterranean Substrate*, Francke Verlag, Bern, 1960. Despre problema stratificării substraturilor pre-indo-europene din zona sud-europeană (inclusiv despre legăturile cu anumite familii de limbi caucaziene) s-au ocupat în anii din urmă și C. Leschber cu J. D. Bengtson, vezi J. D. Bengtson, C. Leschber, *Notes on Euskaro-Caucasian (Vasconic) Substratum in western Indo-European Languages*, în *WEKWOS 5, Revue d'études Indo-européennes*, Éditions Errance, Arles, p. 11-50 cu bibliografia și trimerile.

⁵³ Nikolai Trubetzkoy (1890 - 1938) a fost un lingvist și istoric ce a fugit din Rusia după revoluția bolșevică; a fost unul dintre fondatorii Școlii de *Lingvistică Structurală de la Praga*.

⁵⁴ Adică într-o regiune care, până la căderea regatului Urartu și instalarea armenilor și medo-persilor, a fost dominată demografic și cultural de o gamă diversă de populații *non-indo-europene* (hatti, hurro-urartieni, kaška, abeșla, mannaei, proto-kartvelieni, etc).

⁵⁵ Vezi I. Muntele, *Hidronimia și relevanța sa geografică în Moldova istorică*, în *Diacronia*, 8, 2018, p. 1-14. Mai adăugăm informația că în Moldova unele nume de râuri, considerate a fi de origine slavă, își găsesc analogii în zona bazinului mijlociu al Niprului. Numai că în literatura de specialitate din spațiul răsăritean, aceste hidronime „niproviene” au fost explicate prin intermediul limbilor baltice. Problema a fost subliniată de

majore cu etimologii slave din Muntenia, Bărăgan și curbura Carpaților (Dâmbovița, Ialomița, Prahova, Milcov ș.a.), situația nu surprinde pe cine a mai citit ceva istorie și arheologie... Aici au fost „Sclaviniile”, pe aici a trecut principalul val ce s-a îndreptat către Balcani.

Chestiunea hidronimelor autohtone este expedită rapid de D.A. (p. 114-115), cu multe generalități și nimic concret. Fără a dezvolta mai mult decât este cazul discuția, dacă D.A. ar fi fost analizat cu atenție această problemă, ce reprezintă unul din pilonii fundamentali ai discuției despre originea românilor, ar fi observat că hidronimele cu origini cert vechi se grupează majoritar în zona Transilvaniei, Banatului și Olteniei, *în mare parte pe unde a ființat Provincia Dacia*. Tot în această zonă apar și alte hidronime care, deși nu sunt atestate ca atare în surse antice, par să provină tot din substratul preroman (de ex. Ibru, Strei, Gilort, Ampoi, etc.)⁵⁶. Chiar și numai această distribuție spațială ar trebui să pună serios pe gânduri pe susținătorii ipotezei migraționiste.

E adevărat, în cazul unor denumiri precum Someș, Olt sau Mureș, s-au propus de unii autori o mediere printr-o limbă slavă⁵⁷. Fie și așa. Ce ne facem însă cu numele Crișului, care a evoluat dintr-un *Crissius* în „Criș”, la fel cum anticul *Naissus* s-a transformat în „Niș” într-o zonă sud-dunăreană în care, nici măcar cei mai înfocați adepți ai teoriei migraționiste nu au negat prezența proto-românilor?⁵⁸

*

După D.A., toponimul *Moldova* este cel mai probabil slav. În cuvintele sale, „*el se arată a veni cel mai probabil din slavă, de la mold, mlad = tânăr, nou*”, iar *Moldova* „*nu pare a fi altceva decât Țara Nouă, o Newfoundland*” (p. 97); ne întrebăm, dacă lucrurile stau așa, de ce n-au denumit-o descălecătorii mai simplu... *Novaya Zemlya*? Tot D.A. ne spune mai departe că „*Molda pare un nume slav, balcanic: Tinerica, Fetița*”, fără a ne oferi însă nicio atestare în acest sens. În realitate însă, așa cum înclină și T. Balan⁵⁹, D. Moldovanu⁶⁰ sau A. Poruciuc⁶¹ în eruditele lor studii, numele râului *Moldova* (extins ulterior și asupra țării) este aproape cert de origine veche germanică.

*

cercetători precum C. Cihodaru, G. Ivănescu sau, mai recent, N. Raevski. Fără a insista mai mult decât este cazul asupra acestei discuții, este foarte posibil ca unele din hidronimele „de aspect slav” să aibă, în realitate, origini mult mai vechi (cum s-a dovedit în cazul râurilor Cerna, Bârzava sau Prut). Subiectul ar putea fi o altă temă de cercetare comună româno-ucraineană.

⁵⁶ Vezi O. Felecan, N. Felecan, *Straturi etimologice reflectate în hidronimia românească*, în *Quaderas de Filologia: Studia Linguistics*, XX, 2015, p. 251-269 cu bibliografia.

⁵⁷ Pentru alte păreri, vezi și C. Poghirc, *L'Hydronimie roumaine*, în *Linguistique balkanique*, XVII, 3, 1974, p. 35-63; După O. Felecan, N. Felecan, *op. cit.*, p. 260: „*Nici fenomenul trecerii lui a accentuat la o accentuat, străin în evoluția limbii române, întâlnit la câteva hidronime (...) nu justifică aserțiunea unui intermediar slav, ci este un fenomen fonetic daco-moesic târziu, și se întâlnește în numeroase alte situații, dovadă și oscilațiile Potaissa / Patavissa, Porolissum / Paralissensium, etc.*”. Subiectul reprezintă o zonă controversată a cercetării. Adăugăm informația că cel puțin în cazul Oltului, el este atestat în documente ale cancelariei maghiare sub numele de „Alt”; tranziția de la „a” la „o” în cazul acestui hidronim pare să fi avut loc în a doua jumătate a secolului XIII, când, și după susținătorii teoriei roessleriene, românii erau deja instalați în Carpați.

⁵⁸ În general, analiza hidronimelor este o zonă a cercetării care tot timpul „a dat cu virgulă” susținătorilor teoriei lui Roessler, în ciuda diferitelor artificii retorice utilizate. Analizând numele Timișului, un autor de tradiție neo-roessleriană precum respectabilul turanist G. Vékony, *Dacians-Romans-Romanians*, Matthias Corvinus Publishing, Toronto-Buffalo, 2000, spunea la pagina 80 că „*This is one of the circumstances which indicate that the name was transferred directly from Dacian to Hungarian*”. Ideea că maghiarii au preluat nume de râuri direct de la (ultimii?) daci apare mai devreme și la J. Melich. Nu este aici locul potrivit pentru a comenta aceste ipoteze.

⁵⁹ A se vedea T. Balan, *Numele Moldova-o istoriografie a problemei*, în *Suceava. Studii și Materiale*, III, 1973, p. 77-112.

⁶⁰ D. Moldovanu, *Etimologia hidronimului Moldova*, în *Anuar de Lingvistică și Istorie Literară*, XXVIII, 1981-1982, p. 5-57.

⁶¹ A. Poruciuc, *Numele vechi al Moldovei (Moldua) explicat prin apelativul protogermanic *moldwa*, în *Philologica Jassyensia*, XI, 1, 21, 2015, p. 221-239.

Preluându-l necritic pe Grigore Ureche, D.A. afirmă că Siret „*e un nume dat de maghiari în drumul lor spre Pannonia, de la szeret, „frumos”*” (p. 97). D.A. își dovedește din nou „calitățile” de lingvist: nu reușește să observe în numele acestui râu radicalul indo-european, ignorând complet bibliografia problemei⁶².

*

Conform lui D.A., „Copșa”, „București” și „Buzău” sunt toponime de origine albaneză (p. 158), idee ce nu poate să ne stârnească decât... nedumeriri⁶³. Oare cum se împacă în mintea lui D.A. aceste „toponime albaneze” cu teoria migraționistă pe care o susține? Vor fi venit și niscaiva albanezi la nordul Dunării prin secolele X-XI alături de *conquistadorii* valahi?

*

Nu vrem să fim malițioși, dar aici chiar nu ne putem abține. Întrebare la Radio Erevan: cum interpretează D.A. *izvoarele scrise*? Răspuns: după cum vrea el!

Astfel, la p. 88 aflăm că „*Sursele antice nu sunt deloc fiabile în chestiunea identității etnice sau lingvistice a celor etichetați colectiv de autori care scriau din auzite*”; ulterior, D.A. ne spune că „*Cezar în De Bello Gallico*⁶⁴ sau Tacit în Germania nu furnizează nici cea mai mică informație (...) despre identitatea celor numiți colectiv „gali” și, respectiv „germani” (p. 88). „*din scrierile lui Cezar nu rezultă nimic din care să deducem dacă cei pe care-i numim de-a valma „gali” erau celți, germanici sau rude îndepărtate ale bascilor*” (p. 91), „*din Germania lui Tacit nu știm dacă acei „germanici” nu erau, cel puțin în parte, niște nordici, fino-ugrici, strămoși ai finlandezilor*” (p. 91).

Analiza critică a izvoarelor nu poate fi făcută prin sentințe de genul celor de mai sus, ci este un demers ce implică un efort considerabil. Care efort ar trebui să debuteze, în primul rând, cu o *lectură atentă* a operei discutate, ulterior și a comentariilor critice făcute la adresa ei de către specialiștii consacrați.

Dacă D.A. ar fi avut curiozitatea să citească, în tihnă, *Commentarii De Bello Gallico*, ar fi aflat din primul capitol că Cezar distinge între galii propriu-ziși, belgi, germanici și aquitani (aceștia din urmă fiind, conform evidențelor epigrafice și analizelor lingvistice, chiar „*rude îndepărtate ale bascilor*”), dar și între diferitele triburi gallice (aedui, arverni etc). Nu (atât) aici, ci în altă parte sunt de căutat problemele lucrării lui Cezar⁶⁵.

Dacă l-ar fi citit atent pe Tacitus, D.A. ar fi aflat că acesta oferă informații prețioase de ordin istoric și etnografic. Tacitus face distincții între diferitele triburi și în niciun caz nu vâra locuitorii „Germaniei” sub o singură etichetă. Că tot veni vorba de fino-ugrici, cam des invocați în volum, ca și caucazienii, primele informații despre „fenni” chiar în această operă le aflăm. Nu lipsesc din „Germania” nici informațiile de ordin lingvistic, unele corecte (pentru zonele mai apropiate), altele mai greu de digerat, dar și câteva pe care însăși Tacitus le respinge sau le tratează cu circumspecție.

⁶² Vezi D. Butnaru, D. Moscal, A.-M. Prisacaru, V. Cojocaru, *Tezaurul toponimic al României. Moldova*, vol II, Ed. Univ. Alexandru Ioan Cuza din Iași, Iași, 2021, p. 289 cu trimiteri la opiniile anterioare.

⁶³ În ce privește „Copșa”, D.A. ar trebui să urmărească primele atestări ale toponimului, și totodată să mediteze la forma (și înțelesul) toponimului în limba maghiară; referitor la numele Buzăului, D.A. ar trebui să se aplece asupra datelor din hagiografia Sfântului Sava Gotul. Cât privește numele de „București”, ca de altfel și numele micii comune „București” din jud. Hunedoara, s-a format de la un nume propriu „Bucur” la care se adaugă sufixul *-ești*, la fel cum Costești este de la „Costea” cu sufixul *-ești*, etc. Că a fost sau nu acest Bucur un cioban, devine irelevant. Cert este însă că nu este cazul să invocăm o origine albaneză câtă vreme avem la îndemână o explicație mai simplă și mai logică pe tărâmul limbii române.

⁶⁴ Titlul complet al lucrării este *Commentarii de Bello Gallico*.

⁶⁵ Este vorba în primul rând de exagerările privind demografia Galliei, dar și de tendința de a supralicita victoriile romane prin exagerarea numărului adversarilor învinși sau uciși (vezi de ex. D. Henige, *He came, he saw, we counted: the historiography and demography of Caesar's gallic numbers*, în *Annales de Démographie Historique*, 1998, 1, p. 215-242 cu trimiterile).

Este adevărat că autorii greci sau romani nu ne-au lăsat, din păcate, dicționare dedicate limbilor populațiilor „barbare” de la miazănoapte⁶⁶, dar informațiile oferite de ei nu pot fi în niciun caz bagatelizate, fiecare izvor antic fiind o sursă ce trebuie a fi analizată în întreaga ei complexitate, valoarea stabilindu-se, de la caz la caz, pe o bază argumentațională solidă. Lucrările lui Cezar și Tacitus, în ciuda unor aspecte problematice, rămân, per ansamblul lor, surse de bună calitate, iar D.A. a fost *neinspirat* când a ales să se refere la aceste opere ca exemple de izvoare neconforme cu realitatea. Putea găsi alte exemple mult mai bune din bogata literatură antică... În treacăt ne întrebăm, oare cel ce a făcut revizia științifică de specialitate a volumului, a citit cu adevărat aceste pasaje?

*

În ce privește *problema neamurilor nord-tracice*, D.A. alege să trateze chestiunea într-un mod marcat de numeroase idei preconcepute, ignorând aproape complet sursele scrise și cele arheologice. D.A. afirmă furtunos că: „*cât despre daci sau geți (...) cel mai probabil erau doar confederații tribale*” (p. 10). Este adevărat că ideea conform căreia dacii nu ar fi avut un regat sau un „stat arhaic” între secolele I î.Hr.-I d.Hr. mai apare și la alți autori, cu mai multe pretenții⁶⁷, dar este o teorie lipsită de o bază argumentațională solidă, ea fiind lansată mai degrabă din ideea / dorința de a contrazice istoriografia românească cu orice preț.

În zona Munților Șureanu întâlnim, la nivelul secolelor I î.Hr.-I d.Hr. un adevărat *ansamblu de cetăți, fortificații liniare și așezări civile*, întins pe multe zeci de kilometri pătrați, unicat la nivelul lumii antice. Datele LiDAR, devenite publice de curând pentru câteva județe din zona de vest a României, au adus în discuție o nouă imagine asupra civilizației dacice, ce se arată a fi *semnificativ mai spectaculoasă decât și-au închipuit istoricii și arheologii din secolul trecut*⁶⁸.

Efortul de a transforma în niciun secol un teritoriu montan sălbatic, prin defrișare, construirea a (multe) sute de terase antropogene⁶⁹, crearea unor sisteme de captare și aducțiune a apei, organizarea unui sistem de transport al unor imense blocuri de piatră de piatră pe distanțe de zeci de kilometri⁷⁰ pentru a ridica ansambluri monumentale⁷¹, existența unor elite cu o identitate bine conturată⁷², existența unei producții de fier la nivel proto-industrial⁷³, bogăția importurilor – ce atestă gusturile rafinate ale localnicilor - toate acestea indică – că ne place sau nu – existența unui regat, a unui „stat arhaic” cu o administrație eficientă, capabil să mobilizeze și să coordoneze eforturile unor întregi comunități, și care, a dispus de un potențial militar suficient de mare pentru a se opune cu dârzenie decenii bune Imperiului Roman aflat la apogeu. Nu fără motiv, unii autori precum A. S. Ștefan, considerau

⁶⁶ Deși nu este exclus ca ele să fi existat, vezi totuși lexiconul lui Hesychius din Alexandria.

⁶⁷ De pildă la Karl Strobel. Vezi în acest sens discuțiile recente la A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 193-234.

⁶⁸ A. Pețan, A. Hegy, *Freely available LiDAR-derived digital terrain model (DTM) uncovers the heartland of the Dacian Kingdom*, în *Digital Applications in Archaeology and Cultural Heritage*, 31, 2023, <https://doi.org/10.1016/j.daach.2023.e00292>.

⁶⁹ Multe din aceste terase antropogene au suprafețe de ordinul hectarelor, realizarea lor implicând excavarea și dislocarea a zeci de mii de metri cubi de pământ și piatră.

⁷⁰ Vezi bibliografia și discuțiile la Vezi R. Mateescu, C. Cristescu, C. Bodo, D. Cioată, G. Gheorghiu, *The Limestone Quarry from Măgura Călanului*, în *Acta Musei Napocensis*, 58, 1, 2021, p. 35-67; A. Pețan, *Carierile de calcar din zona Măgurii Călanului în lumina datelor Lidar / The Limestone Quarries in the Area of Măgura Călanului in the light of Lidar Data*, în *Istros*, XXVIII, 2022, p. 109-212;

⁷¹ Vezi V. Apostol, *A few indications on the architecture of Sarmizegetusa Regia. About the andesite columns and the measurement unit*, în *Caietele ARA*, 10, 2019, p. 55-88; V. Apostol, R. Mateescu, *The Great Limestone Temple at Sarmizegetusa Regia. (Re)Analysis of Archaeological and Architectural Data*, în *Caietele ARA*, 11, 2020, p. 67-124.

⁷² C. Borangic, *Seniorii războiului în lumea dacică. Elite militare din secolele II a.Chr. - II p.Chr. în spațiul carpato-dunărean*, Ed. Istros, Brăila-Alba Iulia, 2017, cu discuțiile și bibliografia.

⁷³ Vezi de pildă I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1979; E. Iaroslavschi, *Tehnica la daci*, Cluj-Napoca, 1997.

că regatul dac a fost, pe alocuri, comparabil ca nivel de civilizație cu monarhiile elenistice⁷⁴. În fața acestor date aduse de arheologie, ideea că dacii lui Decebal ar fi constituit doar o uniune de triburi unită de interese de conjunctură, nu poate să stârnească decât zâmbete... .

*

Tot în ce privește problema neamurilor nord-tracice, D.A. aruncă o serie de afirmații precum: „*nu știm nimic despre identitatea lingvistică a aceluia mitic popor pe care îl numim alternativ dac / get / trac*” (p. 90) „*orice lingvist este conștient că este imposibil ca ei să fi vorbit o limbă comună, dat fiind absența evidentă de căi de comunicare*” (p. 90); „*nu este exclus ca o bună parte nici măcar să nu fi fost indo-europeni, ci resturi de populații anterioare, precum caucazienii (...) sau bascii*” (p. 91), într-un cuvânt „*„Dacia”: o simplă etichetă generală sub care se ascunde o gaură neagră*” (p. 88), și altele similare.

În mod cert, Dacia Preromană a reprezentat un teritoriu unde cu siguranță se vorbeau mai multe limbi, lipsind însă acea fragmentare extremă prezentă în alte părți ale lumii antice⁷⁵. Sarmatii roxolani sau iazigi, ce pătrund în secolul I d.Hr., vor fi vorbit aproape sigur idiomuri iraniene; bastarnii și scirii vor fi adus la rândul lor în zonă idiomuri (probabil) germanice când s-au coborât de la Marea Baltică în spațiul est-carpatic; existența unor grupuri de celți și chiar de illiri este de asemenea certă. Este posibil ca unele seminții locale „dacice” să fi vorbit, la nivel regional, dialecte sau chiar limbi diferite, iar ideea (sugerată și de D.A.), conform căreia în Munții Carpați ar mai fi putut supraviețui izolat resturi de limbi pre-indoeuropene, este de luat în considerare cu foarte multă seriozitate⁷⁶. Dar de aici până la a spune că în Dacia Preromană nu a existat o limbă dacică comună este o aventură mai mult decât riscantă.

Ne-am cam lămurit deja la acest punct că D.A. tratează izvoarele scrise după bunul plac, anulându-le, sau, dimpotrivă, acceptându-le necritic atunci când îi convin (vezi *supra*, etimologia lui Grigore Ureche). Mărturiile lui Strabo sau Dio Cassius sunt prea puțin importante pentru el. Dar în contextul în care există un Dioscoride și un Pseudo-Apuleius care oferă informații despre „*nume dacice de plante*”, a vorbi de inexistența unei limbi dacice devine, științific vorbind, *cam... ciudat*. Să nu mai vorbim de alte mărturii precum celebra inscripție găsită la Brigetio (actualmente Szöny, Komárom, Ungaria) care vorbește de un „*interpres Dacorum*”⁷⁷, sau de antroponimia dacilor, atestată în zeci de inscripții lăsate pe tot cuprinsul Imperiului Roman și care, chiar și în contextul mai restrâns al antroponimiei tracice, formează totuși o grupă distinctă, delimitabilă și recognoscibilă⁷⁸.

*

Mai există și un alt element care dă o importantă mărturie despre existența unei limbi comune vorbite pe cuprinsul Daciei Preromane (indiferent de existența sau inexistența altor

⁷⁴ A. S. Ștefan, *Les guerres daciques de Domitien et de Trajan - architecture militaire, topographie, images et histoire*, Ecole Française de Rome, 2005, *passim*.

⁷⁵ Pentru zona Caucazului (des invocată de D.A.), Strabo ne spune că la Dioscurias (actualmente Sukhumi) veneau la negoț 70 de triburi vorbind tot atâtea limbi distincte; Plinius cel Bătrân ne spune că în Colchis (vestul Georgiei de astăzi) romanii aveau nevoie de peste 130 de traducători ca să comunice cu triburile locale. Mai târziu, în Evul Mediu, geograful arab Al Masudi numea Caucazul drept „*Jabal al-Alsun*”, în românește „*Muntele Limbilor*”, vezi J. C. Catford, *Mountain of Tongues: The Languages of the Caucasus*, în *Annual Review of Anthropology*, 6, 1977, p. 283-314. Fragmentată lingvistic la un momentdat pare să fi fost și insula Creta (Homer, *Odissea*, 19:172-177). Nici măcar o singură informație de acest gen nu transpare în vreuna dintre sursele antice privitoare la teritoriul Daciei Preromane!

⁷⁶ Este interesant de observat că D.A. nu manifestă niciun fel de rezerve în a accepta (teoretic) posibilitatea supraviețuirii unor grupuri de populații non-indoeuropene în „refugiul” munților Carpați timp de câteva milenii până la cucerirea Daciei de către romani, în schimb supraviețuirea ulterioară a unor romanici în aceeași zonă câteva sute de ani o găsește implauzibilă și caută să o combată cu toate mijloacele de care dispune.

⁷⁷ D. Deac, *Negotiating with the Dacians. The Case of M. Ulpius Celerinus*, interpres Dacorum, în *Ephemeris Napocensis*, XXIII, 2013, p. 313-322.

⁷⁸ D. Dana, *Onomasticon Thracicum (OnomThrac). Répertoire des noms indigènes de Thrace, Macédoine Orientale, Mésies, Dacie et Bithynie*, Mélanges 70, Athènes, 2014 cu bibliografia.

idiomuri locale sau regionale): mult hulita arheologie. Cultura materială a secolelor II î.Hr. – I d.Hr. este de-o uniformitate surprinzătoare în tot spațiul dintre Carpați, Dunăre și Tisa, cu puține și în general ne semnificative diferențe și nuanțe zonale. Semiotica ne asigură că nu se putea ajunge la această uniformitate *într-un timp atât de scurt* (!) fără un limbaj comun, care să faciliteze răspândirea pe un spațiu atât de larg a unor tehnologii, inovații și repere cultural - spirituale. Aici, D.A. ar putea obiecta spunând că „*în Caucaz, uniformitatea este frapantă (...): același tip de îmbrăcăminte, aceeași hrană, aceleași legi ale vendetei*”, idee pe care o regăsim și în „*Dacopatia...*”⁷⁹. Numai că și în Caucaz au existat mereu limbi comune, cunoscute și vorbite pe scară largă: aramaică (în Antichitate, zona Georgiei și Armeniei), persană (Antichitate și Evul Mediu), sau kumîkă (Ev Mediu și perioada modernă, zona de nord a Caucazului) etc. Dacă D.A. voia să invoce un exemplu „caucazian” mai relevant, putea să facă trimitere la culturile Kura - Araxes, Trialeti - Vanadzor sau Lchashen-Metsamor, care oferă o materialitate arheologică comună pe spații mai largi, pentru diferite intervale cronologice, dar și la acel nivel este de presupus că au existat unul sau mai multe *idiomuri comune* care au facilitat răspândirea inovațiilor, tehnologiilor, valorilor cultural-spirituale etc. Un regat ca Urartu (Biainili), care a dominat o zonă (indubitabil) plurietnică, folosea totuși o singură limbă în administrație⁸⁰.

N-ar strica să reflectăm și la alte analogii, din zona Americii de Sud de pildă, unde limba *quechua* a fost răspândită într-un timp relativ scurt de incași, adeseori în dauna unor idiomuri locale, din sudul extrem al Columbiei până în Chile, pe o suprafață literalmente *imensă*, într-o zonă a globului unde la vremea respectivă nu existau cai, nu se inventase metalurgia fierului și nici măcar roata. Iar răspândirea acestei limbi este corelată cu răspândirea unui tip de organizare socială, inclusiv cu un anumit tip de cultură materială adus de către cuceritori.

Fără a intra în ițele unei dezbateri foarte delicate, din invocarea câtorva exemple istorice se observă limpede că legăturile dintre răspândirea unei limbi și a unei materialități sunt mai complexe și totodată mai complicate decât și le-au putut imagina vreodată diverșii teoreticieni de ieri sau de azi. Mai putem invoca, la nevoie, multe alte exemple lesne verificabile de orice cercetător sau pasionat de istorie „neideologizat”.

Revenind, ideea răspândirii unei *limbi dacice comune*, vorbită pe un teritoriu întins între Carpații Păduroși și Stara Planina, nu ar trebui să șocheze pe nimeni. Că ne place sau nu, spre asta ne conduc, deocamdată, toate datele de care dispunem.

*

O altă *invenție* de-a lui D.A. este că în realitate nu am ști cum își spuneau dacii: „*trebuie să ne îndoim că ei și-ar fi spus vreodată astfel: „daci” și / sau „geți”*” (p. 10) „*nu știm absolut deloc cum își spuneau dacii*” (p. 25), „*nimic, absolut nimic nu ne spune că dacii își ziceau daci*” (p. 26)⁸¹. Trecând peste mărturiile din izvoarele scrise (Strabo⁸², Dio

⁷⁹ D.A. exagerează din nou, nu există o „uniformitate” a culturii materiale tradiționale în Caucazul ultimelor secole decât, poate, pentru un observator neatent. De dragul *publicului mai puțin familiarizat cu anumite chestiuni*, dăm câteva succinte exemple, verificabile de oricine chiar și într-un *city break* la Tbilisi, printr-o vizită de câteva ore la Muzeul Etnografic: turnurile locuință ale svanilor nu seamănă cu cele ale tușinilor și nici cu cele ale ingușilor; multe alte seminții nici măcar nu cunosc acest tip de arhitectură. Organizarea satelor, arhitectura, diferă de la un loc la altul; nu se poate compara bogata arhitectură în lemn a mingrelilor sau a abkhazilor cu casele de piatră ale khevsurilor, etc. Costumele populare de asemenea diferă, iar în ce privește datinile și obiceiurile specifice, diferențele sunt și mai frapante, aproape „de la o vale la altă vale”. Folosirea aceluiași tip de arme sau de costume militare (și ceremoniale) are o cu totul altă însemnătate.

⁸⁰ P. Zimansky, *Urartian and the Urartians*, in S. Steadman, G. McMahon, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, Oxford University Press, p. 548-559 cu bibliografia.

⁸¹ Este interesant de observat că D.A. nu manifestă niciun fel de rezerve sau rețineri de acest gen atunci când pe parcursul lucrării vorbește de „sciți”, „goți”, „slavi”, „cumani”, etc. Ceea ce pe orice cititor de bună credință ar cam trebui să pună pe gânduri!

Cassius⁸³, Appian⁸⁴, Plinius Major⁸⁵), pe care oricum nu le acceptă, D.A. ar trebui să reflecteze serios la datele epigrafice, care aduc în discuție zeci de indivizi ce își spun „Dacus”⁸⁶, dar și „Geta”⁸⁷. Desigur, unii ar putea să obiecta că „Dacus” ar fi putut însemna și „originar din Provincia Dacia”, nu neapărat „etnic dac”. Că ar fi putut fi o categorie inventată de romani, sau cine știe ce alte năzdrăvăanii specifice „sociologiei pop”. Dar când antroponime cu un anumit tip de caracteristici lingvistice (sufixe, prefixe și rădăcini specifice) se asociază *constant și consistent* cu „Dacus”, când găsești constant alături de „Dacus” antroponime „istorice” precum Dekebalus, Avezina ș.a., artificiile retorice ca cele de mai sus nu pot decât să stârneasă decât zâmbetul⁸⁸.

„Dacii”, ca și „geții” (prezenți în epigrafia greacă, mai rar în cea romană⁸⁹), au existat într-o perioadă mai veche ca grupuri distincte⁹⁰; ulterior, mai ales după transformările politice, sociale și culturale din secolele II-I î.Hr., „identitatea getică” intră în declin. În izvoarele scrise⁹¹ cât și în cele epigrafice⁹² de după secolul I î.Hr., termenii de „geți” și „daci” sunt interschimbabili. În ce privește situația de după cucerirea romană, costobocii și carpicii, situați la periferia lumii dacice, devin la rândul lor vizibili epigrafic în câteva inscripții⁹³.

În ce privește termenul de „geto-daci”, arheologii îl folosesc *strict convențional*⁹⁴, referindu-se la ansamblul tracilor de nord în secolele II î.Hr. – I d.Hr.⁹⁵.

*

⁸² Cf. lui Strabo: „a existat o împărțire a teritoriului din cele mai vechi timpuri, căci pe unii îi denumesc daci, iar pe alții geți. Geții sunt cei ce se întind spre Pont și spre răsărit, iar dacii cei ce locuiesc în partea opusă, spre Germania și izvoarele Istrului” (Strabo, VII, 3, 12).

⁸³ Cf. lui Dio Cassius: „Eu îi denumesc daci pe oamenii pomeniți mai sus (amintiți anterior, în contextul războiului lui Domițian cu aceștia), cum își spun ei înșiși și cum le zic și romanii, măcar că știu prea bine că unii dintre greci îi numesc geți, fie pe drept, fie pe nedrept. Căci eu îmi dau bine seama că geții locuiesc dincolo de Haemus, de-a lungul Istrului (Dio Cassius LXVII, 3, 16)”.

⁸⁴ Cf. lui Appian, „Geții de dincolo de Istru, pe care îi denumesc daci” (Appian, *Istoria romană*, 4, 15).

⁸⁵ Cf. lui Plinius Major: „regiunile apropiate de țarm au fost ocupate de diferite populații, când de geți, numiți de romani daci [...] Pliniu cel Bătrân, *Istoria naturală*, IV, 12 (24), 80.

⁸⁶ A se vedea de pildă D. Dana, *op.cit.*

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ Insistența cu care D.A. caută să nege existența unei limbi dacice și a dacilor ca popor, ne aduce aminte de o întâmplare petrecută cu vreo doi ani în urmă în „social media”. O celebră creatoare de video-uri de pe platforma Tik-Tok, chipurile, cu studii în istorie, a lansat o serie întreagă dedicată ideii că Imperiul Roman n-ar fi existat; confruntată cu argumente științifice de unii specialiști, dar și de către pasionații de istorie informați, respectiva producătoare a căutat să mute discursul spre zona politico-ideologică, victimizându-se. Preferăm să ne abținem de la comentarii suplimentare.

⁸⁹ Vezi D. Dana, *op. cit.*, *passim*.

⁹⁰ În treacăt fie spus, noi suntem de părere că într-o perioadă mai veche a mai existat în spațiul nord-dunărean cel puțin încă o identitate locală atestată (vag) în sursele scrise: cea de „istrieni”, vezi A. Berzovan, *At the Borders of the Great Steppe. Late Iron Age Hillforts between the Eastern Carpathians and Prut (5th -3rd centuries BC)*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2022, în concluziile lucrării. În contextul afirmarea geților, dar mai ales după bulversările etno-culturale din secolul III î.Hr., această identitate se disipează.

⁹¹ De pildă, Traian și-a intitulat opera dedicată războaielor dacice „*De Bello Dacico*”, în vreme ce Criton, care a scris despre aceleași evenimente, și-a intitulat opera „*Getica*”, etc. Vezi și mai sus la notele 82-85.

⁹² Vezi de pildă inscripția onorifică de la Argos pentru Aulus Pomponius Augurinus, cf. C. C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie Romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIeme siècles)*, tome II: *Zones du CIL III et du CILVIII*, București, Ed. Enciclopedică, 2000, p. 369.

⁹³ Vezi de pildă CIL VI, 1801 care amintește pe Ziaia, fiica lui Tiati, dacă, soția lui Pieporus, rege al costobocilor; în CIL III 6076 aflăm despre un Marcus Antonius Carpus; pentru mai multe discuții, vezi V. Cojocaru, *Spațiul est-carpatic în secolele III/II a.Chr. - III/IV p. Chr.: între tradiția antică și interpretările moderne. II. Tradiția antică (sursele epigrafice)*, în *Arheologia Moldovei*, XLV, 2022, p. 59-94.

⁹⁴ Au existat și tentative de a înlocui termenul convențional de cultură geto-dacică cu soluții mai „tehnice”, de pildă E. Moscalu a încercat să impună denumirea de *aspect cultural Popești - Sarmizegetusa – Bîlca Doamnei*, dar aceste tentative nu au avut răsunet în literatura de specialitate.

⁹⁵ Vezi întreaga discuție rezumată la C. Borangic, *op. cit.*, p. 244-247.

Per ansamblu, discursul lui D.A. despre daci suferă însă de vizibile inconsistențe. Deși neagă existența unei limbi dacice, asta nu-l împiedică să caute etimologii prin albaneză unor antroponime precum Burebista sau Dekebalus. Și la fel cum un scamator iscusit scoate din interiorul jobenului un simpatic iepuraș, spre deliciul copiilor din public, la fel și D.A. îi scoate la lumină, din „*gaura neagră*” (p. 88) a Daciei, pe... albanezi.

*

Un capitol la care D.A. are carențe dintre cele mai grave este arheologia. De pildă, D.A. ne spune că (p. 27): „*așa a funcționat eroarea arheologilor, care din câteva oale și vârfuri de săgeți reconstituie o cultură și civilizație a «geților»*”. Ne întrebăm, oare D.A. știe că între secolele V-III î.Hr., între Carpații Orientali și Nistru a existat una din cele mai mari concentrații de fortificații din Europa acelor vremuri?⁹⁶ De mormintele tumulare fastuoase⁹⁷, de arta traco-getică⁹⁸, de orașul antic de la Șvestari (Bulgaria) o fi auzit?

D.A. este la fel de... „puțin familiarizat” și cu situația arheologică din secolele II-III d.Hr., cităm (p. 50): „*putem presupune cu atât mai mult că în Câmpia Bărăganului și pe platourile Moldovei (...) se întindeau în vremea Daciei Romane, vaste zone nelocuite, împădurite, necultivate. Absența cimitirelor antice și a căilor de comunicație reprezintă dovezi flagrante... prin lipsă. „Dacii liberi” sunt o ficțiune*”. Ce ne facem, dragă Dan Alexe, cu culturile Poienеști-Vârteșcoiu și Chitila-Militari, din Moldova, respectiv Muntenia? Cu așezări numeroase, necropole cu sute de morminte, tezaure, etc.⁹⁹ Le anulăm din tastatură, cu un singur clic? Cum explicăm mulțimea de importuri romane (vase ceramice, podoabe, monede) pe care le regăsim în cadrul acestor culturi, dacă nu existau „căi de comunicare”?

Ne întrebăm, oare cel ce a făcut revizia științifică de specialitate chiar a parcurs cartea, chiar a citit aceste pasaje? Nu de alta, dar este pur și simplu *incredibil* să găsești astfel de afirmații într-un text ce a beneficiat, teoretic, de o *revizie de specialitate* din partea unui arheolog renumit.

*

Cititorii vor mai găsi destule exemple de erori, gafe, invenții și interpretări forțate în paginile textului. Nu lipsesc nici *contradicțiile* sau *umorul involuntar*. Câteva exemple: „*numele râurilor nu sunt mai niciodată schimbate de cuceritori sau de nou-veniți* (subl. noastră). *În Spania aproape nimeni nu are conștiința faptului că numele râului Guadalquivir vine din limba arabă* (subl. noastră): *Wadi-al-Kabir, râul cel mare*” (p. 115); „*Nu vom ști așadar niciodată* (subl. noastră) *ce mărunte populații răsfirate au găsit românofonii care au „descălecat” peste munte venind din Ardeal – au găsit cel mai probabil* (subl. noastră) *cumani, sau la fel de probabil răzlețe grupuri de slavi rămași în urmă*” (p. 93); „*după ce rușii au cucerit Caucazul în totalitate, ei l-au unificat sub conducerea unui vicerege ce-și avea centrul puterii la Tbilisi, în Georgia... exact așa cum au făcut romanii cu „Dacia”*” (p. 26), pentru cine mai știe istoria Daciei și a Caucazului, comparație (dar și formularea!) nu poate

⁹⁶ A. Zanoci, *Fortificațiile geto-dacice din spațiul extracarpatic în secolele VI-III a.Chr.*, Ed. Vavila Edinf SRL., București, 1998; V. Haheu, *Sisteme de fortificații traco-getice de la est de Carpați*, Academia de Științe a Moldovei, Institutul Patriomului Cultural, Chișinău, 2008; T. Arnăuț, *Vestigii ale sec. VII-III a.Chr. în spațiul de la răsărit de Carpați*, Centrul Editorial al USM, Chișinău, 2003; vezi și A. Berzovan, *op. cit.*, în concluzii, ș.a.m.d.

⁹⁷ V. Sîrbu, Agighiol - *La tombe d'un basileus gète de la Dobroudja*, în *Phosphorion. Studia in Honorem Mariae Čičikova*, Sofia, 2008, p. 268-283; Idem, *The Getae “Golden and Silver Princes” (4th-3rd centuries BC)*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Historia*, vol. 51, nr. 1, Cluj-Napoca, p. 12-41, ș.a.m.d.

⁹⁸ D. Berciu, *Artă traco-getică*, Ed. Academiei, București, 1969; V. Sîrbu, G. Florea, *Imaginar și imagine în Dacia preromană*, Ed. Istros, Brăila, 1997 cu bibliografia; V. Sîrbu, L. Sîrbu, *L'art des Gètes - un art narratif et symbolique*, în A. Iacovidou (ed.), *Thrace and Graeco-Roman World. Proceedings of the 10th International Congress of Thracology*, Athena, 2007, p. 539-552, etc.

⁹⁹ Gh. Bichir, *Cultura Carpică*, Ed. Academiei, București, 1973; Idem, *Geto-Dacii din Muntenia în epoca romană*, Ed. Academiei, București, 1984; I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi*, Ed. Junimea, Iași, 1982; I. Ioniță, V. Ursachi, Văleni. *O mare necropolă a dacilor liberi*, Ed. Junimea, Iași, 1988; M. Ignat, *Dacii liberi din Moldova - Contribuții arheologice - Necropolele de la Podenși și Zvoriștea*, Ed. Helios, Iași, 1999, ș.a.m.d.

decât să stârnească zâmbete; „*sciții sunt cei care au urcat până în Caucaz și erau deja elenizați în parte. Oseții de azi sunt urmașii lor*” (p. 198) Fals după fals: „urcarea” sciților în Caucaz a avut loc odată cu marea expediție a lor în Orientul Mijlociu (sec. VII î.Hr.), nici vorbă să fi fost „elenizați” la vremea respectivă; oseții nu sunt urmașii sciților, ci ai alanilor; „*nu există nici o singură mărturie scrisă despre regiunile de la nord de Dunăre între retragerea romană (271) și jurnalul unor pelerini germani întorși de la Ierusalim (1389)*” (p. 95), este complet fals, sunt multe alte mărturii¹⁰⁰; în altă parte, D.A. ne spune că *la primele lor texte scrise, pe la anul 800, slavii...*”; ulterior, la p. 160, autorul ne spune că „*bulgara veche (...)* este cunoscută masiv, în scris de pe la anul 800”! Oare pe la anul 800 scriau slavii? Peste nici o pagină aflăm că „*trăind în câmpii, vlahii erau mai ușor de deplasat decât sârbii din platourile Bosniei sau înălțimile Muntenegrului*”; oare asta ne spun izvoarele bizantine despre vlahii din Balcani, că trăiau „la câmpie”? În ce privește creștinismul, D.A. afirmă că „*nu este atestat creștinism în Balcani înainte de Edictul de la Milano din 313 nici măcar în orașele grecești de la Marea Neagră*” (p. 64). Mare gafă a făcut aici D.A.! Numai pentru spațiul carpato-danubiano-pontic avem o multitudine de izvoare scrise și dovezi arheologice care atestă prezența creștinismului înainte de edictul lui Constantin cel Mare¹⁰¹.

Și ne oprim aici, căci efectiv a devenit obositor!

*

Până acum ne-am ocupat de o inventariere parțială, fugitivă, a numeroaselor erori și probleme de abordare din acest volum. Cartea însă conține o serie de *afirmații foarte grave la adresa lingvisticii (și a cercetării) românești*, cu totul nefondate, pe alocuri cu tente de-a dreptul delirante.

Pentru D.A., „*Lingvistica română rămâne și astăzi ancorată în mitologia naționalistă*” (p. 9). Vorbind despre „erorile de metodă ale cercetătorilor români”, D.A. ne spune „*comparațiile au ocolit sistematic apropierea între fondul latin al românei și cel al albanezei*” (p. 82). Dacă D.A. n-a auzit de C. Vățășescu sau H. Mihăescu, ce să-i faci!

Vorbind despre argumentele teoriei migraționiste D.A. ne se spune că „*istoriografia română le-a trecut întotdeauna sub tăcere*” (p. 21), că argumentele lui Roessler ar fi fost „*sistematic ocolite de lingvistica oficială românească*” (p. 25); complet fals, din contră, argumentele teoriei migraționiste au fost discutate în sute de lucrări științifice¹⁰². Paradoxal, deși Roessler a rămas un autor relativ minor în istoriografia de limbă germană, în schimb posteritatea sa în istoriografia românească este una de excepție.

Tot D.A. ne spune că „*Gheorghe Brătianu, Ovid Densușianu și Alexandru Philippide, sunt doar rar menționați, opera și demonstrațiile lor – trecute rapid sub tăcere*” (p. 83). Din nou, D.A. oferă informații false; operele lui O. Densușianu și Gh. Brătianu au fost citite, citate, chiar reeditate¹⁰³, punctele de vedere ale lui A. Phillipide au fost discutate de toți

¹⁰⁰ Autorul se vede că n-a parcurs în viața sa vreo culegere de izvoare. Ar fi putut măcar să vadă volumul II din *Fontes Historiae Dacoromanae*, editat de către H. Mihăescu, Gh. Ștefan, R. Hîncu, V. Iliescu și V. Popescu, apărut la Editura Academiei, București, 1970 (disponibil online), dar și cu volumul III, dedicat scriitorilor bizantini din sec. XI-XIV, editat de A. Elian și N.-Ș. Tanașoca, publicat în 1975; iar dacă parcurgerea respectivelor culegeri implica un volum de timp prea mare pentru o lucrare ce trebuia scoasă „fulger”, D.A. putea arunca măcar un ochi asupra altor studii, de ex. C. Chiriac, *Unele observații asupra informațiilor bizantine privitoare la regiunea Dunării de Jos în secolele V-X*, în *Arheologia Moldovei*, XX; 1997, p. 107-126.

¹⁰¹ M. Opperman, *Das Frühe Christentum an der Westküste des Schwarzen Meeres und im anschliessenden binnenland*, Beier & Beran, Langenweißbach, 2010, p. 1-14; N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, Ed. Vavila Edinf SRL, București, 1997, p. 143-214; V. H. Baumann, în *Sângele Martirilor*, Ed. Dobrogea, 2015, după ce strânge laolaltă datele istorice și arheologice pentru Dobrogea, conchide că „*Suntem în măsură să afirmăm că, prezența creștinilor în rândul militarilor și peregrinilor, negustori răsăriteni, de obicei greco-orientali, mulți dintre ei stabiliți în secolul al II-lea p. Chr., în perioada împăraților Antonini (subl. n), în centrele romane importante de la Dunărea de Jos, nu mai poate fi pusă la îndoială*” (p. 43), ș.a.m.d.

¹⁰² A se vedea N. Stoicescu, *op. cit.*, cu bibliografia.

¹⁰³ O. Densușianu, *Istoria Limbii Române*, Ed. Științifică, București, 1961.

lingviști care i-au urmat. Când în Iași există *Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide”* al Academiei Române, cum poți să spui că personalitatea și opera lui A. Philippide au fost „trecute sub tăcere”? Oare D.A. știe că A. Philippide a fost membru al Academiei Române, cum membru corespondent al aceluiași for de consacrare a fost, din 1892, și savantul german Gustav Weigand, adept al teoriei migraționiste?

La pagina 14, D.A. vorbește despre „*dacopatia clinică a lui Hașdeu*”. La o astfel de afirmație profund jignitoare la adresa unuia dintre fondatorii lingvisticii istorice românești, orice alt comentariu este de prisos. Ne arată limpede cam pe unde se situează D.A., cât a citit, dar mai ales cât a înțeles (sau a putut să înțeleagă).

La pagina 118 ne întâmpină o formulare pe care o regăsim frecvent în lucrările diletanților „dacomani”: „*istoriografia noastră oficială*”. Dacomanii cred că există o istoriografie „oficială” care este antinațională, pentru că este scrisă de „istorici oficiali” răi, vânduți, chipurile, unor interese străine. D.A. crede la rândul său că există o istoriografie „oficială”, rea, pentru că istoricii „oficiali” sunt niște naționaliști obtuși.

E remarcabilă această contaminare a lui D.A. cu o terminologie specific... „dacopată”. Pare că D.A. s-a transformat într-un fel de Daniel Roxin, dar în sens invers! Parafrazându-l pe marele filozof german Friedrich Nietzsche, se pare că *privind prea mult la abisul dacopatiei, și dacopatia a privit înapoi în străfundurile lui Dan Alexe.*

*

Oricât ar fi de neplăcut și de deranjant pentru unii, trebuie s-o spunem: volumul recenzat *are în spate un puternic substrat politico – ideologic*¹⁰⁴. Atacurile la adresa istoriografiei și lingvisticii românești, despre care am făcut vorbire mai sus, sunt, că ne place sau nu, rezultatul acțiunii acestui factor.

Să fim bine înțeleși. Istoriografia românească a avut unele exagerări și derapaje, iar problema continuității a fost abordată uneori într-un spirit mult prea optimist. Sunt lucruri bine știute. Una este să semnalezi și să rectifici aceste erori, alta e să arunci blamul pe întreaga muncă a istoricilor și a lingviștilor români. Ca să fim mai concreți, una este să scrii despre derapajele științifice ale lui Hașdeu (minore pe lângă meritele sale incontestabile), alta este să-l cataloghezi drept... caz clinic.

Există o serie de pasaje relevante relativ la starea de spirit în care a fost scrisă această carte. Astfel, pentru D.A. poporul român „*nu a fost decât un popor balcanic în mare parte migrator, latinizat, pierdut într-o fundătură a geografiei și istoriei*” (p. 11). De vreo două ori sunt citate (vezi p. 51 și 53), în opinia noastră complet gratuit, niște pasaje din lucrarea lui Jean Louis Carra care asemuiește țăranii moldoveni sărăciți din perioada fanariotă cu niște „*maimuțe cocoșate*”. Tot de vreo două ori apare și un citat atribuit lui Vasile Pogor, „*porcii de daci*”. Să nu fim înțeleși greșit, nu suntem de acord cu idealizarea strămoșilor, nici a celor verificabili (moderni, medievali), cu atât mai puțin a celor prezumați (din Antichitate), dar acest mod persiflant de a trata lucrurile nu ar trebui să se regăsească într-o lucrare cu pretenții. Dacă o ține tot așa, la următoarea ediție ne putem aștepta ca D.A. să insereze în text și recenta afirmație a unui „demnitar” dintr-un anume stat răsăritean, conform căruia românii nu sunt o națiune ci un mod de viață... La pagina 145, între altele, D.A. ne vorbește despre „*distincția dintotdeauna între cele două părți ale versantului Carpaților*”; nu ne mirăm că lucrarea a fost primită cu atâta entuziasm de anumite grupușcule și activiști revizionisti... .

Tratarea temei este făcută în *cheie propagandistică*. Etnogeneza românilor este un subiect amplu, complicat și controversat. Una este să analizezi atent argumentele tuturor taberelor, cântărindu-le și cuantificându-le cu atenție, ca mai apoi, în final, să optezi pentru una dintre variante și alta este când pur și simplu cauți să vâri pe gâtul cititorului o singură

¹⁰⁴ Dar și unul economic, căci de la lansare încoace, lucrarea este însoțită de interminabile scandaluri în „social media”, întreținute în bună parte și de autor, și care au contribuit la vânzări cât se poate de consistente. La data scrierii acestor rânduri, cartea a fost scoasă deja într-un al doilea tiraj.

soluție ca fiind în mod sigur cea corectă, condamnând pe toți cei care îndrăznesc să conceptualizeze problemele altfel. Și s-ar mai putea spune multe, dar ne oprim aici.

Cât privește *motivațiile ideologice* propriu-zise din spatele cărții, preferăm să nu le discutăm, căci ar însemna să intrăm într-un domeniu cu adevărat tenebros, care depășește cu totul sfera noastră de interes și competență. Sunt chestiuni și aspecte realmente sinistre. Este păcat că D.A., un scriitor și un individ cu mult potențial, s-a lăsat angrenat în astfel de demersuri. Putea să-și câștige un alt loc în cultura română. Dar nu este treaba noastră să cerem socoteală altora despre cum și unde aleg să-și azvârle talanții. De bine de rău, timpul le judecă pe toate.

*

Greu de înțeles sunt circumstanțele în care această lucrare, în această formă, a primit „parafa” unui specialist dintr-un institut al Academiei Române. Florian Matei – Popescu este unul dintre cei mai buni specialiști pe epocă romană din România, cu realizări incontestabile. Și totodată, unul dintre *oamenii de succes* ai arheologiei românești de astăzi – dovadă că Academia Română l-a recompensat, în anul 2023, cu premiul „Alexandru Avram”. Să primești un astfel de gir din partea Academiei ca mai apoi să-ți pui savant „ștampila” pe o lucrare ce ar merita echivalentul premiului „Zmeura de Aur” în istoriografie, și care, mai grav, caută să anuleze munca de decenii a unor colegi de breaslă, este o ipostază de neînțeles... .

Fără a insista mai mult decât este cazul asupra acestei situații, pe care, personal, o găsim *dezamăgitoare*, de dragul cititorilor mai puțin familiarizați cu anumite chestiuni, vom aduce în discuție o *comparație relevantă*. Și Dumitru Berciu era un *om de succes* în arheologia românească a anilor 1960 - 70, cu merite incontestabile, recunoaștere internațională, și totuși a semnat prefața lucrării lui I. C. Drăgan, *Noi, Tracii*¹⁰⁵. Cartea lui Drăgan era o lucrare cu un pronunțat caracter pseudoștiințific, dar care se plia bine de tot pe o anumită direcție ideologică puternic promovată în cultura română la vremea respectivă. Prefața lui Berciu a fost una mai degrabă stângace. Răzbate, pe alocuri destul de pregnant, disconfortul specialistului pus în ipostaza să facă ceva ce... știe prea bine că nu este onorabil pentru el.

În lumina acestor fapte, care ne arată că, vorba vine, până și „sfinții” mai au căderile lor, poate n-ar strica, la nivel de istoriografie, să mai renunțăm la a ne critica cu atâta duritate antecesorii științifici pentru unele erori și compromisuri pe care le-au făcut, adeseori cu presiuni, sub diverse regimuri totalitare. Căci de vom continua să o mai facem, nu vom face decât să devenim, vorba lui Dan Alexe, „*fuduli, triști și neîndemânatici*” (p. 53).

În orice caz, lucrarea pe care am recenzat-o aici, „povestea” din spatele ei, precum și reacțiile generate reprezintă *fine instrumente* cu care se pot surprinde și măsura multe realități din zona culturii și cercetării românești a acestei perioade.

Alexandru BERZOVAN*

¹⁰⁵ Vezi I. C. Drăgan, *Noi, Tracii*, Ed. Scrisul Românesc, Craiova, 1976.

* Academia Română, Filiala Iași, Institutul de Arheologie Iași, berzovanalexandru@gmail.com.

Mihai VINEREANU, *Dicționarul etimologic al limbii române*, București, Editura Uranus, 2023, ediția a II-a, vol. 1: A-I, vol. II: J-Z, 1592 p., ISBN: 978-606-699-030-1. * *Reflecții privind o serie de teorii pseudoștiințifice privitoare la limba geto-dacilor*

1. Introducere

Problema originii poporului și a limbii române a preocupat, de-a lungul timpului, un mare număr de specialiști, generând adesea aprigi controverse, nu de puține ori dominate de un discurs cu tentă de subiectivitate. Un rol de seamă în aceste dispute, ce au angrenat argumente din diverse domenii de cercetare, l-a avut problema *substratului limbii române*.

Disputele cu privire la această temă au fost exacerbate nu doar de aparenta penurie a surselor primare, ce a încurajat speculațiile, ci și de influența diferitele curente politice și ideologice ce au lăsat anumite amprente asupra dezbaterii. Totuși, este greșit să spunem, cum se mai aude câteodată, că acest subiect ar fi actualmente *compromis*. De bine sau de rău, de-a lungul vremii, i s-au dedicat studii solide din partea unor cercetători reputați atât din România cât și din alte țări, cercetări și publicații care au permis atingerea unor anumite zone de consens.

*

În mod oarecum neașteptat, la momentul scrierii acestor rânduri, tema substratului, și în genere, a moștenirii autohtone, pare să fi dispărut aproape complet din zona de interes a cercetării științifice din România. Motivele ce au dus la această situație sunt mult prea numeroase și plurivalente pentru a fi dezbătute aici în întreaga lor complexitate. Ne vom rezuma, deocamdată, doar la câteva considerații.

Pe scurt, după epoca unor savanți de renume precum I. I. Russu, C. Poghir, D. Slușanschi, Gh. Ivănescu, Gh. Mihăilă, G. Brâncuși și alții, nu s-au mai ridicat discipoli dispuși să le continue direcțiile de cercetare. Lipsa cronică de finanțare a cercetării a dus la apariția unui climat pragmatic, în care tinerii angajați în diferite institute sau universități au preferat să se orienteze spre terenul mai sigur al unor teme mai puțin problematice, care să le asigure un parcurs carieristic facil și, pe cât posibil, lipsit de sinuozități. Să operezi cu un material probatoriu inegal, să studiezi sumedenie de idiomuri străine și de limbi moarte, să calci pe nisipurile mișcătoare ale etimologiei, asumându-ți din start că munca și rezultatele tale vor fi supuse criticii și puse sub semnul întrebării, nu este încurajator, și, în mod ironic, chiar nu reprezintă calea spre a deveni un *om de succes* în cercetarea românească actuală.

Dar, cum istoria ne-a dovedit de atâtea ori, niciun teritoriu abandonat de proprietarii de drept nu rămâne pentru multă vreme gol. Cu atât mai mult unul ca cel de față, fertil, legat – *nolens volens* – de narativele privitoare la originea poporului român. Și precum vechile conace boierești, uitate și degradate, au devenit în atâtea cazuri sălașele oamenilor străzii, tot așa și această temă, percepută în trecut ca fiind de o importanță capitală – dovadă atenția de care s-a bucurat din partea unor savanți în adevăratul sens al cuvântului, a ajuns astăzi să fie acaparată în cea mai mare parte de indivizi lipsiți de cunoștințe profesionale, naturale și bună credință.

Acești autoprocamați „specialiști” au făcut și fac ravagii în rândul publicului larg. O simplă verificare a motoarelor de căutare ale Internetului după indicii „limba dacilor”, „substratul limbii române” sau „originea limbii române” va oferi multe rezultate care au prea puțin în comun cu paradigma științifică, dar care sunt relevante pentru reliefa stării actuale de lucruri. Lucrurile sunt și mai triste dacă ne uităm în zona rețelelor sociale. În această zonă, se pare, vocea rațiunii a pierdut primatul în lupta cu impostura. Și din păcate, ca în emisiunile

de gust îndoielnic ce au inundat televiziunile românești post-decembriste, adesea disputa o „câștigă” nu cine vine cu argumente valide, ci cel care urlă mai mult și mai tare¹.

Trist stau lucrurile și pe piața de carte. După 1990 încoace, a apărut o sumedenie de „cărți” publicate de edituri în general obscure, pline cu „revelații tulburătoare” și de reconstrucții ale unor fabuloase limbi dacice, izvorâte din fantezia debordantă a unor autori exaltați. Cititorul de bună credință dornic să se documenteze, odată ajuns într-o librărie sau un anticariat, până să dea de-un produs științific serios, va fi nevoit să cearnă printr-un munte de scriituri pline de elucubrații și escrocherii cu pretenții.

În ce ne privește, suntem de părere că orice individ cu o minimă educație și o judecată echilibrată poate lesne sesiza șarlatania din spatele unor demersuri ce au în titlu, pe lângă daci, „uriași”, „atlanți”, „sumerieni” și altele asemenea. Evident, astfel de penibile subproducții și miasme izvorâte din minți tulburate nu se califică pentru efortul unei recenzii.

Lucrurile se schimbă însă în cazul lucrărilor care, prin limbajul folosit, reușesc să mimeze, cu mai mult sau mai puțin succes, discursul științific, și care pot prinde în mrejele lor cititorii de bună credință.

Una dintre aceste lucrări, pe care o semnalăm acum, este semnată de către Mihai Vinereanu. Autorul, o figură cunoscută în mediile dacomane, a produs în anul 2008 un *Dicționar etimologic al limbii române*, republicat într-o ediție extinsă în 2023, de Editura Uranus din București, dicționar menit să susțină o teză foarte dragă dacomanilor: originea traco-dacică a limbii române. Prin dimensiunile acestei ultime ediții, compusă din două volume distincte, dicționarul lui M. Vinereanu pare să fie cea mai masivă și mai sistematizată producție a curentului dacoman de la *Dacia Preistorică*² a lui Nicolae Densușianu încoace. Intervenția noastră se va axa în principal pe conturarea elementelor de interpretare istorică (și ideologică) ce stau în spatele celor două volume ale acestei noi ediții, ce ating, cumulat, aproape 1600 de pagini.

Întrucât aceste rânduri *se adresează mai cu seamă publicului larg*, ne cerem scuze specialiștilor pentru faptul că pe parcursul textului nostru, vom fi nevoiți uneori să reiterăm fapte și argumentații bine cunoscute în mediul științific.

2. Despre autor și parcursul său

Înainte de a purcede la discuția asupra lucrării, fie-ne permise câteva scurte discuții cu privire la Mihai Vinereanu (de aici încolo M.V.) și la parcursul său carieristic. M. V. a studiat între anii 1979-1983 la Facultatea de Filologie a Universității Alexandru Ioan Cuza din Iași. În anul 1984, a părăsit România și s-a stabilit în Statele Unite ale Americii. Acolo a absolvit un Master of Arts la City University din New York în 1998, cu o lucrare intitulată *The Influence of Substrate in Romanian*³.

Aproximativ pe la începutul anilor 2000 îl găsim pe M.V. membru activ în mișcarea dacomană. Aceasta, pe fondul retragerii treptate din viața publică a lui Iosif Constantin Drăgan, principalui ei susținător, intrase într-un aparent declin, dar de pe la finele lui 1999 a fost „resuscitată” viguros ca urmare a acțiunilor medicului româno-american Napoleon

¹ Dacomani, captivi în imaginarul unor mitologii naționaliste, dețin de ani buni în „social media” monopolul discursului pseudostiințific privitor la istoria veche a acestor meleaguri. Totuși, în ultimii doi-trei ani au apărut și alte categorii de activiști, apropiați unor curente politice revizioniste, ce promovează un discurs neoeroesslerian agresiv.

² N. Densușianu, *Dacia preistorică*, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, București, 1913 (vol. postum).

³ Vezi C. Frâncu, *Cuvânt înainte*, în M. Vinereanu, *Dicționar etimologic al limbii române pe baza cercetărilor de indo-europenistică*, Ed. Alcor Edimpex, București, 2008, p. 7.

Săvescu⁴. M.V. s-a implicat în aceste acțiuni și a publicat mai multe articole în diverse reviste din mediul online în care contesta originea latină a limbii române⁵.

În anul 2002, M.V. publica la Editura Pontos din Chișinău volumul „*Originea traco-dacă a limbii române*”, cu o prefață semnată de către Ion Dron și Dragoș Vicol. Reacția mediului de specialitate la apariția acestei lucrări a fost destul de firavă⁶.

Opoziția față de „istoria oficială” (termen consacrat în mediile protocroniste), nu l-a împiedicat pe M.V. să se înscrie totuși la studii doctorale într-un cadru cât se poate de... „oficial” la Universitatea din București. Aici, în anul 2008, și-a susținut teza intitulată „*Particularități fonetice ale cuvintelor românești atribuite substratului traco-dac*”. În ciuda insistențelor, nu reușit să aflăm cine a fost coordonatorul tezei și nici mecanismele prin care un aderent al unor curente pseudoștiințifice a ajuns să fie, în ultimă instanță, legitimat cu titlul de doctor de sistemul de învățământ și cercetare din România...⁷.

Tot în anul 2008, la scurtă vreme după finalizarea doctoratului, M.V. publica prima ediție a dicționarului său etimologic⁸. Lucrarea beneficia de o prefață semnată de către prof. dr. Constantin Frâncu, la vremea aceea șef al catedrei de limba română și lingvistică generală din cadrul Facultății de Litere a Universității Alexandru Ioan Cuza din Iași. De această dată însă, reacțiile specialiștilor la volum nu au întârziat și au fost pregnant defavorabile⁹.

Recenziile primite, în ciuda tonului lor deloc măgulitor, nu l-au afectat prea tare pe M.V. Astfel, în 2010, a publicat lucrarea intitulată „*Rădăcini nostratice în limba română*”¹⁰. În anii următori, M.V. a publicat „*Adevăruri incomode despre limba română*”¹¹ și „*Fondul lexical principal al limbii române*”¹². Aceste cărți, din câte știm, nu au beneficiat de nicio recenzie serioasă de la vreun specialist¹³.

*

⁴ N. Săvescu, *Noi nu suntem urmașii Romei*, Editura Intact, București, 1999.

⁵ Îl regăsim ca autor în reviste precum „Dacia Magazin”, editată de asociația Dacia Revival International Society, patronată de N. Săvescu (de ex. M. Vinereanu, *Originea limbii române*, în *Dacia Magazin*, 1, 2003, p. 9), dar și în revista online „Dava” (site-ul este astăzi dispărut) coordonată de către controversatul publicist basarabean Andrei Vărtic.

⁶ Unele discuții doar la O. Felecan, *Teribilisme lingvistice*, în *Limba Română. Revistă de Știință și Cultură* (Chișinău), 1-3, XVII, 2007, p. 174-177.

⁷ După unele semne, un rol l-a jucat conf. univ. dr. Ion Coja, lingvist și istoric, care pe site-ul domniei sale (unde are și un blog) a întreținut un dialog relativ constant cu M.V. (vezi <https://ioncoja.ro/>, 13.03.2024). I. Coja este un specialist erudit, cu merite științifice incontestabile, dar care s-a lăsat prins în mrejele unor curente de extremă dreapta, blogul domniei caracterizându-se, între altele, și prin promovarea agresivă a unui antisemitism de cavernă. Nici M.V., din păcate, nu e străin de aceste abordări (vezi de ex. unul din textele sale la <https://ioncoja.ro/martutia-unui-mare-evreu-gerard-menuhin-cine-mi-a-fost-hitler/>, 13.03.2024). Rămâne greu de înțeles pentru noi atracția unor oameni totuși școliți pentru astfel de ideologii ce-au adus atâtea nenorociri în veacul trecut! Preferăm să ne abținem de la comentarii suplimentare... .

⁸ M. Vinereanu, *Dicționar etimologic al limbii române pe baza cercetărilor de indo-europenistică*, Ed. Alcor Edimpex, București, 2008.

⁹ De ex. P. Boerescu, Mihai Vinereanu, *Dicționar etimologic al limbii române pe baza cercetărilor de indo-europenistică*, București, 2008, 935 p, în *Limba Română*, LX, 2 2011, p. 291-293; A. Mircheva, Mihai Vinereanu, *Dicționar etimologic al limbii române. Pe baza cercetărilor de indo-europenistică*, București, 2009, în *ORPHEUS. Journal of Indo-European and Thracian Studies*, 23-24, 2017, p. 102-207; G. Rusnac, Mihai Vinereanu, *Dicționar etimologic al limbii române pe baza cercetărilor de indo-europenistică*, în *Limba Română. Revistă de Știință și Cultură* (Chișinău), 3-6, XXI, 2011, p. 257-264.

¹⁰ M. Vinereanu, *Rădăcini nostratice în limba română*, Ed. Alcor-Edimpex, București, 2010.

¹¹ Idem, *Adevăruri incomode despre limba română*, Ed. Uranus, București 2018.

¹² Idem, *Fondul lexical principal al limbii române*, Ed. Uranus, București, 2020.

¹³ Cu excepția unei mici note, A. Bomhard, Mihai Vinereanu, *Nostratic Roots in Romanian Language / Rădăcini Nostratice în Limba Română*. Edited by Corina Fîruță. București: Alcor Edimpex, 2010. 143 pp. ISBN: 978-973-8160-40-8 (recenzie) în *Journal of Indo European Studies*, 39, 3-4, 2011, p. 507-508. Reputatul savant american se rezumă doar la o semnalare foarte prudentă și neutră, fără a intra într-o recenzie detaliată.

Înainte de a purcede la discuția propriu zisă asupra ediției din 2023, considerăm necesar să mai abordăm o mică problemă, nu tocmai lipsită de importanță.

Care este afilierea instituțională a lui M.V., ce deseori, pe la diverse conferințe sau emisiuni, apare ca „profesor”¹⁴? În mai multe locuri, îl regăsim pe M.V. cu titlatura de profesor (fost sau actual) la „City University” of New York (SUA)¹⁵. Sau „profesor și cercetător asociat” la respectiva universitate¹⁶. Totuși, în ciuda insistențelor, nu am putut confirma această informație până la această dată din surse deschise de peste Atlantic.

Am aflat însă altceva. Că, în 2005, M.V. a participat la cel de-al 40-lea *Congres Internațional de Studii Medievale de la Kalamazoo* (SUA). Aici a prezentat, la sesiunea nr. 308, lucrarea intitulată *Archeological Aspects of Religious Life in Dacia (Fourth Century)*¹⁷, menționând la afiliere o foarte obscură „Romanian Institute of Orthodox Theology and Spirituality of New York”¹⁸.

Situația s-ar fi putut clarifica fără dubiu dacă am fi găsit vreun studiu publicat de-al lui M.V. într-o revistă de specialitate cu *peer review*, unde afilierea instituțională este obligatorie de menționat. Dar căutările, în bazele de date internaționale (Scopus, ERIH, Ceeol, Google Scholar și altele), nu au dus la niciun rezultat concret. M.V., deși a publicat mult, a publicat exclusiv în „regie proprie” sau în reviste obscur-mediocre. Cam ciudat pentru un... profesor universitar sau cercetător asociat de la o universitate americană!

Să nu fim înțeleși greșit. Noi nu negăm posibilitatea ca, la un moment dat, M.V. să fi deținut o funcție (temporară?) la „City University” of New York. Unde, de pildă, ar fi putut preda limba română, un semestru sau două. Dar ni se pare mai plauzibil că menționarea titlaturii de „profesor” (fost, actual sau asociat) în această instituție a ținut mai degrabă de o strategie de marketing. Știm cu toții că, în universitățile americane, *nu se intră foarte ușor*. Pe celălalt mal al Atlanticului, cel puțin înainte de bulversarea produsă în ultimii ani de noile ideologii, pretențiile și standardele erau cu totul altele (pe cale de consecință și rezultatele științifice).

¹⁴ Cu ocazia participării la Școala de vară a partidului S.O.S. România de la Rânca (9-13 august 2023) M.V. a susținut un curs intitulat „*Originea limbii române*”; în titlatură, apărea ca „profesor” (<https://sosro.ro/originea-limbii-romane-prof-mihai-vinereanu/> 17.11.2023). Ca fapt divers, la aceeași „școală de vară” a conferențiat și istoricul botoșănean Gică Manole, cunoscut pentru simpatiile legionare.

¹⁵ În cadrul conferinței intitulate „*Limba venetă din Italia are rădăcini tracice*” (sic!), susținută în cadrul Conferințelor Dalles din cadrul Centrului Metropolitan de Educație și Cultură Ioan I. Dalles, M.V. apare drept „fost dascăl” la City University din New York (a se vedea <https://www.dalles.ro/conferintele-dalles-limba-veneta-din-italia-are-radacini-tracice-cu-mihai-vinereanu/> (24.11.2023); în articolul intitulat „*Dialog cu prof.univ.dr. Mihai Vinereanu, lingvist, despre „Ținutul Momârlanilor” și despre originea limbii române în analizele și cercetările sale*” semnat de către C. Bran și publicat în *Ziarul Văii Jiului*, M.V. apare ca profesor la City University New York (vezi <https://www.zvj.ro/articole-63580-Dialog+cu+prof+univ+dr++Mihai+Vinereanu++lingvist++despre++bdquo+++inutul+Momarlanilor+rdquo++++i+de.html> 24.11.2023). În revista online „*Limba Română*”, revistă de orientare dacomană la care M.V. a participat cu numeroase articole, nerecunoscută, necotată și neindexată în vreo bază de date, titlatura este de „*former professor City University of New York*” (vezi <https://limbaromana.org/revista/autor/mihai-vinereanu/> 24.11.2023), ș.a.m.d.

¹⁶ C. Frâncu, *op. cit.*, p. 7.

¹⁷ În cadrul aceleiași sesiuni 308, intitulată „*The European Role Ecumenically Played by the Proto-Romanian Monks, Hierarchs and Saints*”, s-au susținut lucrări precum G. Alexe, *Thraco-Dacian Spirituality and Its contribution to the Christian Foundation of Europe*, S. Paval, *Thraco-Dacian Civil Architecture and the Medieval Evolution of Cities in Europe*, I. Gaf-Deac, *Thraco-Dacian Fight Systems and the Conception of Medieval European War*. Prezența dacomanilor la Congresul Internațional de la Kalamazoo a continuat și în anii următori. Este inutil să mai insistăm asupra imensului deserviciu produs imaginii cercetării științifice de la noi din țară. Reacția specialiștilor români a venit abia în 2008, și a constat într-o scrisoare de protest trimisă organizatorilor congresului, semnată de mai mulți istorici și arheologi, majoritatea dintre ei medieviști (https://web.archive.org/web/20150221234228/http://soltidm.com/tdman/protest_kalamazoo.html, 24.11.2023).

¹⁸ Totuși, M.V. nu pare să fie un autor apropiat BOR, prin textele sale (vezi, de pildă, <https://ioncoja.ro/nechit-fratele-lui-mihai-vinereanu/>, accesat 13.03.2024) sunt idei ce aparțin unor alte viziuni religioase, incompatibile cu dogmatica creștin-ortodoxă.

Punându-și titlul de profesor la o universitate americană (fie și una mică), M.V. n-a făcut decât să caute să obțină un plus de credibilitate și legitimitate în spațiul românesc...

3. Despre volum

Un prim aspect asupra căruia ne vom opri, este bibliografia. Aceasta este destul de mare, acoperind cca. 14 pagini, creând, la prima vedere, impresia de erudiție. Dar, ca de multe ori în viață, această primă impresie se spulberă rapid la o analiză mai atentă. Pe lângă cărți și volume serioase, de referință, regăsim nu puține studii pseudoștiințifice semnate de dacomani notorii ca: I. Cionchin, N. Densușianu, N. Săvescu și alții. Nu lipsesc nici savanți din alte state europene, adepți ai unor teorii pseudoștiințifice, precum lingvistul italian Mario Alinei.

Lipsește, în schimb, multe lucrări fundamentale legate de istoria limbii române. Nu regăsim citate pe nicăieri dicționarele etimologice ale unor limbi vecine (bulgara, maghiară, ucraineană, ș.a.m.d.). Cum poți să faci etimologie fără să ții cont de ce au scris înaintașii științifici, fără să iei în calcul ipotezele savanților din statele vecine?

*

Dicționarul beneficiază de o introducere semnată de către Dumitru Ionciță, directorul Editurii Uranus (vol. I., p. 5-9), unde sunt reluate multe teme specifice curentului dacoman. Îi urmează un extins *Argument* (vol. I., p. 9-124), semnat de către M.V., care abordează mai multe probleme distincte. Nu ne-am propus să le discutăm pe toate în amănunt, ne vom mărgini a prezenta doar câteva, care arată cam pe unde se sitează autorul din punct de vedere conceptual.

Pentru M.V., indo-europenii sunt originari din Anatolia și pătrund la o dată timpurie în zona europeană. Pe cale de consecință, pentru el, toate culturile neolitice și eneolitice de pe teritoriul României (Cucuteni, Gumelnița, ș.a.) sunt, nici mai mult nici mai puțin, decât proto-indo-europene (vol. I., p. 17). De la bun început, trebuie să o spunem: un astfel de scenariu nu are nicio bază argumentațională.

Tentativele de reconstituire a limbii proto-indo-europene, în ciuda numeroaselor controverse și incertitudini, au dus la obținerea unor date generale cu privire la tipul de societate al acestor populații¹⁹. Fără a insista prea mult asupra unor chestiuni cunoscute în literatura de multe decenii, societatea indo-europeană, cu o organizare ierarhică specifică, nu poate fi, sub nicio formă, asociată culturilor arheologice produse de agricultorii neo-eneolitici din „Vechea Europă”. Acestea din urmă aparțin unui alt cerc cultural, cu vădite conexiuni culturale și spirituale în zona egeeo-anatoliană și orientală. Sunt parte a unei alte lumi, distincte, specifice, pe alocuri chiar exotice, o lume care, cum foarte bine a intuit Marija Gimbutas, a colapsat la vremea sosirii „cavalerilor războinici” din stepe.

Teoria „kurganelor”, în ciuda obiecțiilor care i s-au adus de-a lungul vremii, este confirmată și de cercetările lingvistice, care au decelat în diverse limbi europene (antice sau actuale) mai multe substraturi non-indo-europene. În zona mediteraneeană, în Alpi, în Peninsula Iberică, sudul Galliei și în alte regiuni, grupurile preindoeuropene au supraviețuit până în plină epocă romană. Negând impactul elementului pre-indoeuropean, ca și coliziunea masivelor blocuri etno-culturale și demografice de la începutul epocii Bronzului, M.V. pierde din vedere o componentă foarte importantă în analiza substratului, defazându-se complet de stadiul cercetării contemporane.

*

Pentru M.V., limba tracă (pe care o asociază uneori cu illira) este o limbă indo-europeană de tip *centum*, înrudită cu gallica, dar și cu latina. Conform scenariului propus de către M.V., proto-latinii n-ar fi decât un grup desprins din marea familie traco-illiră, care a plecat, într-o perioadă vagă din preistorie, de undeva din zona Câmpiei Pannonice spre

¹⁹ O sinteză accesibilă cititorilor din România pe această temă, chiar dacă este mai veche, Th. Simenschy, Gh. Ivănescu, *Gramatica comparată a limbilor indo-europene*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1981.

Peninsula Italică. În lipsa unor argumente istorice, arheologice sau lingvistice serioase, scenariul rămâne la nivelul unei simple fabulații.

În general, diletanților (dacomani sau neo-roesslerieni) le vine foarte ușor a trage tot felul de săgeți pe hartă..., cu dovezile, însă, e mai greu!

Impactul cuceririi romane asupra lumii geto-dacice este cu totul minimalizat de M.V. Se trece cu vederea problema relațiilor comerciale, economice și culturale ce au precedat cucerirea, cum, de asemenea, se ignoră că Imperiul a controlat teritorii la nordul Dunării, mai bine de jumătate de mileniu după războaiele daco-romane. Deși se arată oripilat de teoria migraționistă, mai ales de avatarurile ei moderne, asta nu-l împiedică pe M.V. să invoce argumente foarte similare celor aduse de E. R. Roessler (și urmașii săi științifici) pentru a nega romanizarea dacilor (vol I., p. 28, 24-25). Aportul demografic și cultural al coloniștilor latinfoni aduși în număr mare „din toată lumea romană” este, de asemenea, trecut sub tăcere.

*

Metoda de lucru utilizată în dicționar este următoarea. Se compară diferiți termeni românești cu radicali proto-indo-europeni reconstituiți de savanți precum J. Pokorny, A. Walde ș.a. Este suficient ca un termen românesc să aibă o asemănare formală și semantică oricât de vagă cu radicalul reconstituit, pentru a fi considerat autohton, traco-dac. Și, întrucât mulți din acești radicali reconstituiți sunt monosilabici și cu o multitudine de valențe semantice²⁰, e firesc ca și numărul „potrivirilor” să fie pe măsură. M.V. acceptă că un anumit termen românesc poate fi împrumutat din latină, slavă, turcă sau maghiară sau alte limbi, doar atunci când lucrurile sunt prea... evidente.

Analiza detaliată a etimologiile oferite depășește timpul avut la dispoziție și nici nu ar merita efortul, pentru că de cele mai multe ori lucrurile sunt cam de „râsu-plânsu”. Ne vom opri asupra câtorva exemple relevante. Când unor maghiarisme (rare) de prin Ardeal, precum (a) *băsădi* (vol. I., p. 226), *chiralău* (vol. I., p. 398), *ciolă* (vol. I, p. 418-419), *dărab* (vol. I, p. 557), *șarg* (vol. II, p. 549) ș.a., li se oferă origini autohtone, orice comentariu devine de prisos.

Adeseori, M.V. se chinuie efectiv să găsească „probleme” pentru a arunca în zona etimologiilor incerte termeni maghiari sau slavi sadea (vezi, de ex., la *nădrag*, vol. II, p. 160). Cu multă ușurință, inclusiv un termen precum *papanaș* (vol. II, p. 225) e considerat a fi de origine dacică. Și ne oprim aici cu exemplele. Oricum, în ritmul acesta, n-ar fi de mirare ca mâine-poimâine să aflăm de la M.V. că pe la curtea lui Decebal se mânca *doboș*!

Deși oferă generos etimologii traco-dacice, M.V. se cam ferește să invoce elementele de limbă tracă atestate cert în diverse surse antice. Iar când o face..., o face într-un mod cu totul neconvincător. Încercând să discute etimologia termenului *jertfă*, căruia îi atribuie totuși în final o origine slavă, la pagina 9 din volumul al II-lea, M.V. afirmă între altele că „*forma tracă zetraia „jertfă” (care s-ar putea să fi fost pronunțată *jetraia) derivă tot din acest radical*”. În realitate, termenul tracic *zetraia*, atestat în *Onomasticonul* lui Julius Pollux și amplu discutat de toți savanții care s-au ocupat de resturile limbii vorbite de traci, înseamnă 'vas de lut'. Ori e neștiință crasă din partea lui M.V., ori e fals intenționat. Oricum ar fi, e la fel de grav.

*

Gravă este și gâlceava lui M.V. cu arheologia și izvoarele antice. Dăm un singur exemplu. Încercând o analiză etimologică a termenului ce desemnează muntele sacru al dacilor, îl numește, în bună „tradiție” dacomană, *Kogaion* (nu *Kogaionon*, cum apare la Strabo) (vol. II, p. 20-21). M.V. caută să ne asigure, apoi, că Sarmizegetusa Regia nu a fost la Grădiștea de Munte, căci „*acel loc nu poate fi identificat drept capitala unui regat puternic precum cel dacic*”, ci a fost în zona localității Subcetate, pe dealul de lângă Hațeg. M.V. reia

²⁰ Ceea ce, cel puțin din punctul nostru de vedere, face, în destul de multe cazuri, puțin probabilă existența lor, sub această formă, într-o limbă vie, fie și una de acum 6000 de ani.

practic o ipoteză veche de aproape un secol, emisă de un diletant, colonelul C-tin Zagoriț²¹. După M.V. „...nimeni nu s-a gândit să facă săpături în acel loc, cu toate că dezvelirea ruinelor capitalei dacice ar putea schimba istoria. Ori poate tocmai de aceea nu se face nimic în acest sens!” (vol. II, p. 21).

Fals după fals ! Dacă ar fi deschis orice sinteză privitoare la istorie și arheologia Daciei Preromane, M.V. ar fi aflat că la Grădiștea de Munte nu este o cetate banală, ci un întreg ansamblu, ce întrunește toate caracteristicile necesare pentru a fi considerat un oraș antic în toată regula²², cu sute de terase antropogene, cartiere civile și meșteșugărești, o zonă sacră bine conturată, ș.a.m.d. Iar în ce privește frumoasa cetate de pe dealul Hațegului, acolo avem de-a face cu o fortificație din Prima Epocă a Fierului, bine cercetată și cunoscută în literatura de specialitate²³.

*

Conștient poate de lipsa completă argumentelor științifice, pentru a-și susține scenariul istoric – continuitatea lingvistică multimilenară a limbii române, de la primii proto-indo-europeni din neolitic până azi, – M.V. încearcă să invoce în ajutorul său mai multe „proptele”.

Prima dintre ele este reprezentată de așa-numitele „Tăblițe de la Sinaia” care ar atesta, chipurile, o limbă dacă antecesoare directă a limbii române de azi. M.V. nu pare deloc deranjat de faptul că aceste piese sunt considerate, în unanimitate, de către toți istoricii și arheologii români drept falsuri patente²⁴. Mai mult, M.V. nu este la curent nici cu cercetările mai recente legate de istoria pieselor în sine²⁵.

A doua „propte”, la fel de rizibilă, este nici mai mult, nici mai puțin decât limba... burushaski! Această limbă stranie, ce nu a putut fi încadrată satisfăcător în nicio mare familie de limbi cunoscute, este vorbită de micul popor burusho, ce viețuiește în câteva văi din extremitatea nordică a Pakistanului de astăzi. M.V. preia necritic o legendă populară locală, conform căreia acest neam ar descinde, chipurile, nici mai mult nici mai puțin decât din soldații lui Alexandru Macedon. Ori, dacă pentru M.V. vechii macedoneni erau traci, rezultă că și limba burushaski ar fi, chipurile, tot un idiom neo-tracic! Și nu se poate abține să nu o

²¹ C. Zagoriț, *Sarmizegethusa. Unde cred că s-a găsit în adevăr, întemeiat pe considerațiuni militare, geografice, topografice și fortificațiuni găsite pe teren*, Ploiești, 1937.

²² Vezi de pildă G. Florea, *Sarmizegetusa Regia. Un certain modèle urbain*, în S. Berecki (ed), *Iron Age Communities in the Carpathian Basin*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2010, p. 389-394; A. Pețan, V. Sîrbu, *Revisiting Fețele Albe - an important Dacian site near Sarmizegetusa Regia*, în A. Pețan, V. Sîrbu (eds.), *Inventory, Offerings and Rituals in the Pre-Christian Temples and Sacred Places of Continental Europe and Mediterranean Area (7th c. BC - 2nd c. AD)*, Ed. Dacica, Alun, 2023, p. 189-220.

²³ Vezi de pildă V. Vasiliev, I. Andrițoiu, *Note despre așezarea fortificată hallstattiană de la Subcetate, jud. Hunedoara*, în *Apulum*, XXII, 1985, p. 31-36; V. Vasiliev, *Fortifications de refuge et établissements fortifiés du premier âge du fer en Transylvanie*, București, 1995, p. 44, 150.

²⁴ Vezi de ex. D. Măndescu, *Dacii. Despre amăgirea protocronismului și alte mistificări*, în *Studii și Articole de Istorie*, LXXX, p. 9-15, 2013, mai ales p. 13-14; D. Spânu, *Ficțiune și istorism sau trecutul ca alchimie. Observații asupra plăcilor din plumb "de la Sinaia". Un eseu*, în L. Cosnean Nistor, V. Apostol, M. C. Popescu, Ș. Bălici, N. Toma (eds.), *Arhitectură. Restaurare. Arheologie. In Honorem Monica Mărgineanu Cârstoiu*, Ed. ARA, București, 2021, p. 419-446 (un articol în general bine argumentat, cu rezerva că atribuirea pieselor lui B. P. Hașdeu este complet eronată, vezi nota de mai jos). Cel mai bun și mai complet studiu asupra pieselor (din păcate netipărit) a aparținut regretatului lingvist și epigrafist Sorin Olteanu.

²⁵ În ultimii ani tema „tăblițelor de plumb” a beneficiat de atenția domnului Vlad Ionuț Muscelanu. Chiar dacă nu beneficiază de o pregătire de specialitate în domeniul istoriei vechi, și, personal, nu subscriem în totalitate la unele din metodele uzitate, V. I. Muscelanu compensează pe deplin prin seriozitate și mai ales o exemplară acribie. A se vedea <https://terramirabilis.ro/tablitele-de-la-sinaia-desfasurator/> (14.03.2023), cercetarea fiind în curs de desfășurare. Conform informațiilor și documentelor prezentate până acum de V. I. Muscelanu, piesele au fost puse în discuție prima dată în presa de la sfârșitul secolului XIX de către Iacob Livescu (<https://terramirabilis.ro/iacob-livescu-fisa-biografica/> accesat la 14.03.2023). La vremea aceea au fost numite drept „Tablele de la Deva” (vezi <https://terramirabilis.ro/tablele-de-la-deva/> 14.03.2023); B. P. Hașdeu a avut cunoștințe de ele și le-a considerat, pe bună dreptate, o „mistificare” (<https://terramirabilis.ro/orase-si-cetati-scythe-thrace-si-dace/>, accesat la 14.03.2023).

„gratuleze” și pe aceasta cu un „mic dicționar etimologic” (vol. I, p. 55-100), unde găsește cu toptanul înrudiri cu cuvinte românești... . Preferăm să ne abținem de la orice fel de comentarii.

*

Per ansamblu, lucrarea lui M.V. este o lucrare pseudoștiințifică *in integrum*. Cu riscul de a deranja pe unii cititori mai sensibili, trebuie să spunem că demersul prezintă și nuanțe fascistoide, pe alocuri foarte stridente. Dorința autorului de a dovedi o vechime și o continuitate liniară multimilenară, efectiv din „bezna timpului” până astăzi, obsesia pentru ideea de puritate a limbii și minimalizarea la maxim a influențelor externe, modificarea (subtilă sau nu) datelor istorice pentru a coincide cu scenariul propus și multe altele, stau mărturie gândirii politico-ideologice ce permează copios „substratul” acestui „dicționar etimologic”.

4. Considerații finale

Suntem, la această oră, departe de a avea certitudini cu privire la limba sau limbile vorbite de către supușii lui Burebista și ai lui Decebal. Totuși, ultimele decenii au adus o sumedenie de informații, serii întregi de antroponime și toponime noi, astfel că, spre deosebire de lingviștii din a doua jumătate a secolului XIX și prima parte a secolului XX, cercetătorii de azi dispun totuși de un calup ceva mai consistent de date, care, pe măsura trecerii timpului este de așteptat să crească. Putem vorbi astăzi, de pildă, despre o antroponimie dacică, cu specificitățile ei, care, și în cadrul mai restrâns al onomasticii tracice, formează o grupă distinctă, recognoscibilă și delimitabilă.

Pot fi câteva sute de nume de persoane și de locuri suficiente pentru a ne putea pronunța în clar cu privire la limbile vorbite în arealul carpatic cu două milenii în urmă? Cu siguranță nu, dar chiar și așa se pot face unele observații. Ca să fim expliciti, ceea ce avem nu seamănă defel cu limba latină. Ideea că limba dacilor ar fi fost o proto-latină sau o limbă italică, cum crede M.V., nu se poate susține în lumina surselor de care dispunem astăzi.

În treacăt, mai adăugăm că nici alte interpretări, des vehiculate în literatura de specialitate, conform căreia dacii ar fi vorbit un idiom proto-albanez sau balto-slav, nu par să-și găsească argumente suficiente în materialul probator de care dispunem. Sigur, unele elemente pot fi (și au și fost) explicate plauzibil prin comparații cu diverse alte idiomuri indo-europene vii sau dispărute, dar, *per ansamblu*, antroponimia dacică, cu sufixele și prefixele ei, rămâne dificil de relaționat cu orice alt idiom și, pe alocuri, este de-o straniețate ce ar cam trebui să ne pună pe gânduri...

În ce privește studierea elementelor de substrat, a stratului și adstratului limbii române, se pot foarte multe spune. În anul 1968, marele lingvist român Cicerone Poghir, un savant autentic, care s-a bucurat de recunoaștere nu doar în țară, ci și peste hotare, publica un studiu intitulat *Probleme actuale ale etimologiei românești*²⁶. Nu vom insista prea mult asupra acestui studiu care surprinde și astăzi prin actualitatea, obiectivitatea și luciditatea sa. Constatăm doar, cu amărăciune, că multe din problemele și direcțiile de cercetare expuse acolo au rămas până astăzi neexplorate și nerezolvate. Între altele, profesorul spunea că „o primă și importantă dificultate în cercetarea etimologică o constituie multiplicitatea de origine a lexicului românesc. Situată într-un punct de interferență între apus și răsărit, între regiunea mediteraneană și cea baltică, româna s-a dovedit, la fel ca albaneza, armeană și alte limbi, foarte penetrabilă la influențe străine, mai ales lexicale. Unele statistici întocmite în această privință (...) au fixat la mai multe zeci numărul surselor vocabularului românesc...”²⁷.

Minimalizând sau negând influențele externe, în numele unor ideologii de tristă amintire, neconforme cu vremurile pe care le trăim, M.V. și alții ca el, nu fac decât să

²⁶ C. Poghir, *Probleme actuale ale etimologiei românești*, în *Limba Română*, 1, XVII, 1968, p. 15-24.

²⁷ *Ibidem*, p. 15.

lovească în specificul limbii române și al poporului român, aruncând totodată în zona derizoriului și a penibilului *teme și probleme de cercetare cât se poate de importante*.

*

Ce putem spune, la final, despre cele două volume de aproape 1600 de pagini? Despre *Dacia Preistorică* a lui Nicolae Densușianu, marele istoric Alexandru D. Xenopol afirma că „*avem a face cu un product al șovinismului și nu cu unul al științei*”. Noi credem că aceeași constatare este la fel de valabilă și în cazul dicționarului etimologic realizat de către Mihai Vinereanu.

Alexandru BERZOVAN*

* Academia Română, Filiala Iași, Institutul de Arheologie Iași, berzovanalexandru@gmail.com.

PUBLICAȚII ALE MUZEULUI „VASILE PÂRVAN” BÂRLAD

ACTA MUSEI TUTOVENSIS

**VOL I: 2006
VOL II: 2007
VOL III: 2008
VOL IV: 2009
VOL V: 2010
VOL VI: 2011
VOL VII: 2012
VOL VIII: 2013
VOL IX-X: 2014**

ACTA MUSEI TUTOVENSIS. ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

**VOL. XI: 2015
VOL. XII/1 (IN HONOREM EUGENIA POPUȘOI OCTOGENARII): 2016
VOL. XII/2 (IN HONOREM ION IONIȚĂ OCTOGENARII): 2016
VOL. XIII: 2017
VOL. XIV: 2018
VOL. XV: 2019
VOL. XVI: 2020
VOL. XVII: 2021
VOL. XVIII: 2022
VOL: XIX: 2023**

ACTA MUSEI TUTOVENSIS. MEMORIALISTICĂ

**VOL. I: 2015
VOL. II: 2016
VOL. III: 2018
VOL. IV: 2019
VOL. V: 2020
VOL. VI: 2021
VOL. VII: 2022
VOL. VIII: 2023
VOL: IX: 2024**

ACTA MUSEI TUTOVENSIS. STUDII ȘI CERCETĂRI. ȘTIINȚELE VIEȚII ȘI ALE PĂMÂNTULUI

**VOL. I: 2018
VOL. II: 2020
VOL. III: 2022
REVISTA PERSEUS**

**Nr. I: 2012
Nr. II: 2013**

Nr. III: 2014
Nr. IV: 2015
Nr. V: 2016
Nr. VI: 2017
Nr. VII: 2018
Nr. VIII: 2019
Nr. IX: 2020
Nr. X: 2021
Nr. XI: 2022
Nr. XII: 2023

Alte publicații:

I. Seria Monografii:

Vasile Palade, *Așezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă sec. III-IV p. Chr.*, Editura ARC 2000, București, 2004;
Eugenia Popușoi, *Trestiana, monografie arheologică*, Editura Sfera, Bârlad, 2005;
Mircea Mamalaucă, *Descoperiri din perioada Antichității târzii în Podișul Central Moldovenesc. Necropolele de la Bogdănești-Fălciu, Pogonești și Polocin*, Editura Casa Editorială Demiurg, Iași, 2019.

II. Seria Cataloage:

Rădăcini ale civilizației străromânești în Muntenia de Răsărit, Moldova de Sud și centrală în sec. III-XI p. Chr., (Eugenia Popușoi, redactare-coordonare), 1995-1996;
Eugenia Popușoi, Nicoleta Arnăutu, *Tezaurul de la Bârlad, Dumbrava Roșie, sec. XVI-XVII*, S.C.D.I. Bârlad, 1999;
Mircea Mamalaucă, *2000 de ani de creștinism*, Editura ASA MEDIA GRAFIC, 2000;
Expoziția permanentă de artă românească contemporană din patrimoniul muzeului, Editura Serigraf Design SRL, Bârlad, 2001;
Catalog Jubileu expozițional simpozion, Editura Tiparul SC. Irimpex SRL, Bârlad, 2000;
Nicolae Mitulescu, *Monumente laice și religioase ale Bârladului*, Editura Sfera, Bârlad, 2003;
Mircea Mamalaucă, *Obiceiuri de port în aria culturii Sântana de Mureș*, Editura ASA, 2005;
Mircea Mamalaucă, *Antichitatea târzie în Bazinul Prutului*, Editura Sfera, Bârlad, 2009.

III. Seria Albume:

Valentin Ciucă, *Mitologii subiective Marcel Guguianu*, Editura Art XXI SRL, Iași, 2008;
Răzvan-Constantin Caratănase, Mircea Mamalaucă, *Bienala Națională de Artă Contemporană „Nicolae Tonitza”*, ed. I, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2016;
Răzvan-Constantin Caratănase, Mircea Mamalaucă, *Bienala Națională de Artă Contemporană „Nicolae Tonitza”*, ed. a II-a, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2018;
Gabriela Albu, *Colecția de artă dr. Constantin Teodorescu*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2019;
Mircea Mamalaucă, Valentina Fornea, *Copiii munților*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2019;

Răzvan-Constantin Carătănase, Mircea Mamalaucă, *Bienala Națională de Artă Contemporană „Nicolae Tonitza”*, ed. a III-a, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2020;
 Valentina Mureșan (coord.), *Roze Literare*, Editura Sfera, 2021
 Gabriela Albu, *Colecția de artă orientală și extrem orientală dr. Marcel Vainfeld*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2021;
 Gabriela Albu, *Colecția Corneliu Vasilescu*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2022;
 Răzvan-Constantin Carătănase, Mircea Mamalaucă, *Bienala Națională de Artă Contemporană „Nicolae Tonitza”*, ed. a IV-a, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2022;
 Gabriela Albu, Bogdan Panțir, Dragoș Pătrașcu (editori), *Colecția Dragoș Pătrașcu / Dragoș Pătrașcu Art Collection*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2023.

IV. Seria *Memoriale*:

Romulus Boteanu, *Ce nu se poate uita*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2009 (Alina Butnaru, îngrijitor de ediție);
 René Duda, *Gânduri răzlețe*, Editura Opera Magna, Iași, 2010 (Alina Butnaru, îngrijitor de ediție).

V. Ghid turistic

Mircea Mamalaucă, Alina Butnaru, *Diversificarea ofertei turistice în zona transfrontalieră Vaslui-Soroca*, Editura SC. Irimpex SRL, Bârlad, 2009.

